

TEZAURUL LITURGIC

AL

SFINTEI BISERICI CREȘTINE ORTODOXE
DE RĂSĂRIT

TOMUL I

.1516

TEZAURUL LITURGIC
AL
SFINTEI BISERICI CREȘTINE ORTODOXE DE RĂSĂRIT
TOMUL I
ISTORIA ȘI LITERATURA LITURGICĂ

CUPRINZÂND MONUMENTELE ȘI SCRIERILE LITURGICE
RĂSĂRITENE ȘI APUSENE, ÎMPREUNĂ CU AUTORII LOR,
DE LA ÎNCEPUTUL CREȘTINISMULUI ȘI PÂNĂ ASTĂZI

CURSURI UNIVERSITARE

ROSTITE DE

BADEA CIREȘEANU

DOCTOR IN TEOLOGIE

PROFESOR DE LITURGICĂ, PASTORALĂ, OMILETICĂ ȘI CATECHETICĂ
LA FACULTATEA DE TEOLOGIE A UNIVERSITĂȚII DIN BUCUREȘTI

CU 44 ILUSTRĂȚII

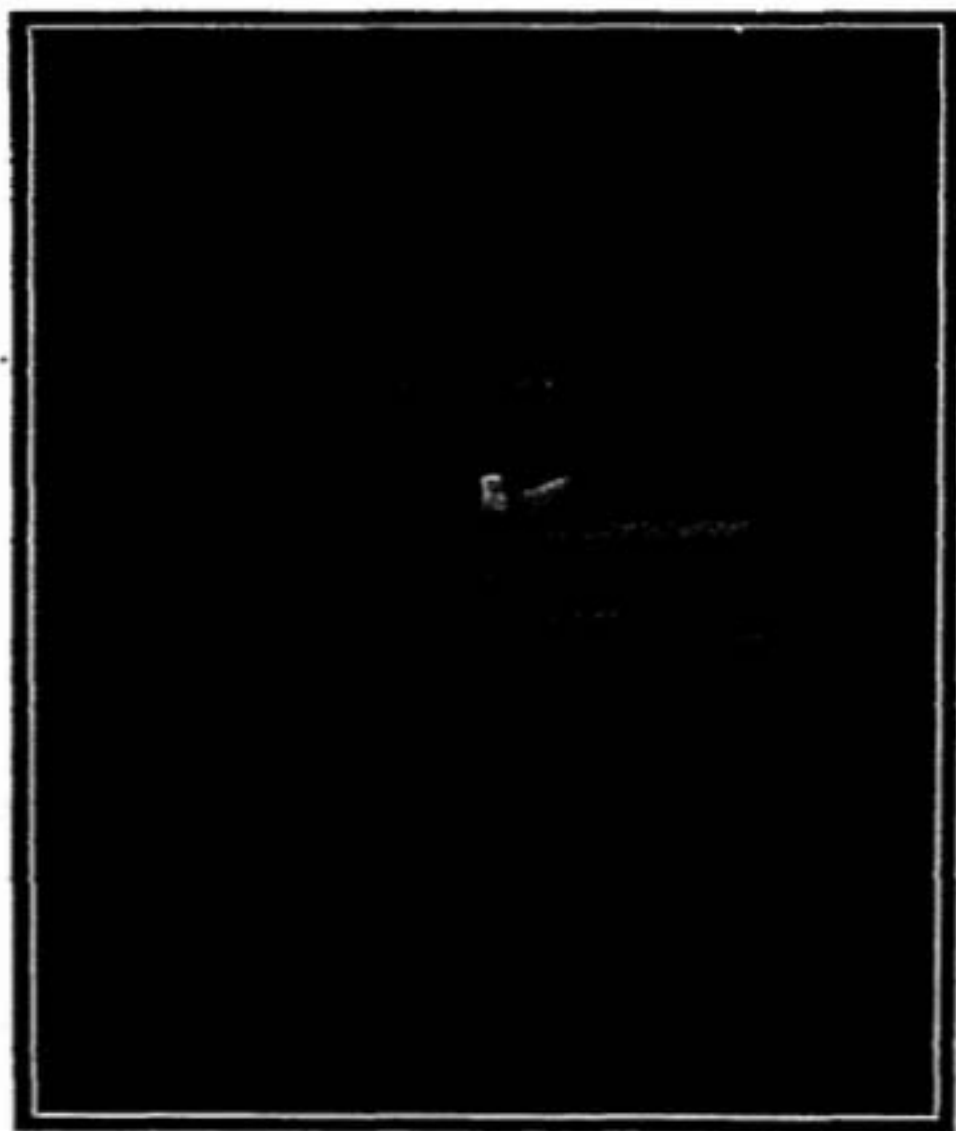

Acest Tezaur Liturgic este aprobat de sfântul Sinod din București al
Bisericii ortodoxe române, în ședința sa din 23 Octombrie, anul 1909

BUCUREȘTI 1910
TIPOGRAFIA „GUTENBERG“, JOSEPH GÖBL Ș-sori
20. — STRADA DOAMNEI, — 20.

TIPĂRITU-S'A ÎN 2.000 EXEMPLARE ȘI FIE CARE EXEMPLAR ÎN 3 TOMURI
CU TOATĂ ÎNGRIJIREA ȘI CHELTUEALA AUTORULUI

Chipul Domnului Doctor în Teologie BADEA CIREȘEANU

Autorul *Tesaurului Liturgic*, în ținută de scriitor la masa sa de lucru, având după cum se vede, etatea 51 de ani în timpul tipăririi acestei Cărți. Domnia Sa s'a născut în România în anul 1859 din părinți țărani români, în comuna Spineni, județul Oltul. A fost numit Profesor universitar la Facultatea de Teologie din București în anul 1891, unde a funcționat neîntrerupt de atunci până acum în anul 1910, și până va mai voi Dumnezeu.

I N C H I N

TEZAURUL MEU LITURGIC

SFINTEI NOASTRE BISERICI AUTOCEFALE ORTODOXE ROMÂNE
ȘI NAȚIUNEI MELE

Badea Cireșeanu

Doctor în Teologie

APROBAREA TEZAUURULUI LITURGIC

DE CĂTRE

**SFÂNTUL SINOD DIN BUCUREȘTI, AL SFINTEI BISERICI
AUTOCEFALE ORTODOXE ROMÂNE**

In ziua de 8 Mai anul 1909, autorul acestui «Tezaur Liturgic», Domnul **Badea Cireșeanu**, Doctor în Teologie și Profesor la Facultatea de Teologie a Universității din București, a înaintat sfântului Sinod din București, al sfinteii Biserici autocefale ortodoxe române, Manuscriptul său intitulat: „**Tezaurul Liturgic al sfinteii Biserici ortodoxe de răsărit**“, în trei Tomuri, cu rugămintea ca Comisiunea aleasă din sânul acestui Înalt Corp Bisericesc, să cetească și să studieze Manuscriptul, și apoi, cuvenindu-se, să aducă în sfântul Sinod Încheierea de aprobare, pentru ca astfel Cartea aceasta să aibă o mai mare strălucire.

Sfântul Sinod a orânduit ca Manuscriptul să fie cetit de Comisiunea întocmită din Prea Sfințiii Membrii ai acestei Înalte Adunări, și după aceea să se aducă de aceasta Cuvânt scris înaintea sfântului Sinod, asupra cuprinsului, formei și valorii Manuscriptului.

De aceea, în vara anului mai sus numit, Comisiunea a cetit cu amănuntul, scrierea monumentală ce i s'a încredințat, iar în ședința sfântului Sinod din ziua de 23 Octombrie același an, a adus o bogată și elogioasă Încheere care a terminat cu aceste cuvinte: *«Lucrarea este de mare importanță pentru literatura noastră teologică și merită a se da autorului aprobarea»*.

Sfântul Sinod în acea ședință a investit cu Înalta sa aprobare *«Tezaurul Liturgic»*, pentru ca să fie în folosul ori cărui om, fie el cleric ori laic, spre a se lumina sufletește, și a se îndulci din cele ce se cuprind în această Carte.

CUGETĂRI LITURGICE

um că puterea tainică, eficace și bine făcătoare a sfintelor Liturgii, a sfintelor Misterii și a rugăciunilor bisericești, există de și nu se vede, o dovedim aceasta, între altele, cu puterea magnetică a oțelului și cea electrică din atmosferă, care de și nu se vede, dar totuși există. Puterea magnetică și electrică se înțelege din efectele ce se văd în atragerea ferului, în trăsnet, etc. Tot așa și căldura: ea nu se vede, dar se simte, căci arde, distruge.

Omului nu-i este îngăduit a cerne toate tainele Dumnezeirei. El nu cunoaște materia astrelor cerești, depărtarea lor, numărul lor, și nici ideea de nemărginit și infinit. Omului nu-i este îngăduit până acum a cunoaște nici polul de nord ori de sud al micului atom din Univers, ce se cheamă «pământul». Și cu atât mai vârtos, el nu poate pătrunde cele ce trec peste mintea lui neputincioasă.

Prin urmare, omul să nu se încerce a înțelege puterea dumnezească și tainele cele mai pre sus de fire, ci să se întărească cu credința acolo unde cugetarea încetează de a lucra, și să se închine necontenit Celui Nemărginit și Infinit.

AUTORUL

INSCRIȚIA CĂRȚEI

În primăvara anului 1939, când firea pământescă își sărbătorea frumusețea ei, și când pădurile se îmbrăcau cu frunzele lor, atunci cu ajutorul lui Dumnezeu Tatăl Cel fără de început, al lui Dumnezeu Fiul Cel Unul născut Mântuitorul lumii, și al lui Dumnezeu sfântul Spirit Mângăitorul, început-am lucrarea acestei Cărți ce se cheamă „Tezaurul Liturgic al sfintei Biserici creștine ortodoxe de răsărit“, pe limba noastră cea dulce românească.

Și am zidit această Carte, pe temelie de piatră aleasă din scripturile sfinte cu învățături adânci insuflate de Dumnezeu, și pe temelie scoasă din scripturile sfinților Părinți ai creștinismului, și pe temelie luată din cărțile învățaților din lumea veche și cea nouă, scrise în multe limbi streine.

Iar în anul 1940 am sfârșit-o, spre mărirea sfintei Biserici ortodoxe, și a neamului nostru românesc, în zilele PREA ÎNĂLȚATULUI NOSTRU DOMN

CAROL I-^{le}

Regele României, Stăpânitorul Viteaz, Înțelept și Bland
al poporului român.

Am început, am lucrat și am sfârșit Cartea cu greutatea mari, eu singur

Badea Cireșeanu, Doctor în Teologie și Dascăl iscusit de științele liturgice în Facultatea de Teologie a Universității din București, născut în satul Spineni al jude-

Majestatea Sa Regele României **CAROL I** născut în anul 1859 din marea familie germană «Hohenzollern», înălțat pe tronul României în anul 1866, și cu voea lui Dumnezeu, fiind și acum în anul 1910 tot pe același tron.

țului Oltul, din părinți țărani, și încercat în științe de peste 40 de ani.

Și am lipărit-o eu cu toate cheltuețele mele, jertfind

pentru aceasta suma de 25.000 lei, pe lângă munca ce am depus-o cu această lucrare în timp de 17 ani. Tipărirea s'a făcut în timpul când s'au împlinit 26 de ani de la înființarea Facultății noastre de Teologie, întru amintirea acestui eveniment și spre sărbătorirea trăinicieii acestui sfânt Așezământ, din care au eșit mulți bărbați folositori Bisericei și țării. În acest Mare Așezământ cultural teologic, am lucrat și eu din toată puterea sufletească și cu toată dragostea un mare număr de ani, fiind între Dascălii cei mai vechi ai Facultății.

Iar acum, vouă, Frații mei Români, vă doresc fericire, iubire de Biserică, de neam și de legea strămoșească. Și vă rog să cetiți Cartea aceasta folositoare sufletelor și dătătoare de lumină.

AUTORUL

București, anul 1910 luna Iunie, ziua 14.

CĂTRE CETITORI

Muncit-am fără preget 17 ani din viața mea, la săvârșirea acestei lucrări în 3 Tomuri, intitulată „Tezaurul liturgic al sfintei Biserici creștine ortodoxe de răsărit“.

Anii tinereței și ai etății mele în putere, i-am închinat muncii obositoare pentru compunerea acestei cărți. Și am început a lucra la această scriere în primăvara anului 1893 și am terminat-o în anul 1910. Deci, într'un mare număr de ani am muncit la masa mea de lucru, de multe ori, nemișcat din zorile dimineții și până după miezul nopții, cu puține și mici intreruperi. Această muncă istovitoare îmi sfârșea puterile întru atât, în cât cădeam într'un somn greu și hrănitor. Chiar și sănătatea mi-am sdruncinat-o, lucrând atâta timp în stare de nemișcare a corpului. Cine s'a chinuit cu studii grele, întinse, și cu cercetări științifice, înțelege rostul acestor cuvinte.

Trăit-am retras de lume, de petreceri și mulțumiri deșarte, numai ca să sfârșesc ceea ce începusem și să dau

astfel *Bisericei și națiunii mele române*, acest fruct eșit din sudoarea frunței. «*Tezaurul Liturgic*» este *jertfa mea adusă pe altarul Bisericei și al țării noastre*. În timpul îndelungat al acestei lucrări, m'am luptat și cu nevoile vieții, cu amărăciunile și durerile sufletești cari m'au isbit; căci omul în griji și nevoi se naște, trăește, și nu are de cât prea puține clipe de fericire în viață. Dar și acestea sboară repede, iar omul rămâne tot în lupta cu viața amărâtă. Așa este traiul nostru și așa finim viața.

Am economisit micul meu avut bănesc, și am umblat într'un șir mare de ani, și anume în vacanțele de vară, prin țări depărtate, ca să cercetez muzeele bogate din Londra, Paris, Berlin, Roma, Neapole, Pompei, Copenhaga, Stockholm, Lipsca, Dresda, Petersburg, Moscva, Kiev, Viena, Constantinopole, Atena, Alexandria Egiptului, Cairo, ș. a. În aceste mari și bogate așezăminte arheologice, m'am desfătat sufletește la vederea diferitelor obiecte vechi religioase ce se păstrează în muzee, și am dobândit putere ca să înfloresc cestiunile din cercul vechimilor creștine, cuprinse în «*Tezaurul Liturgic*».

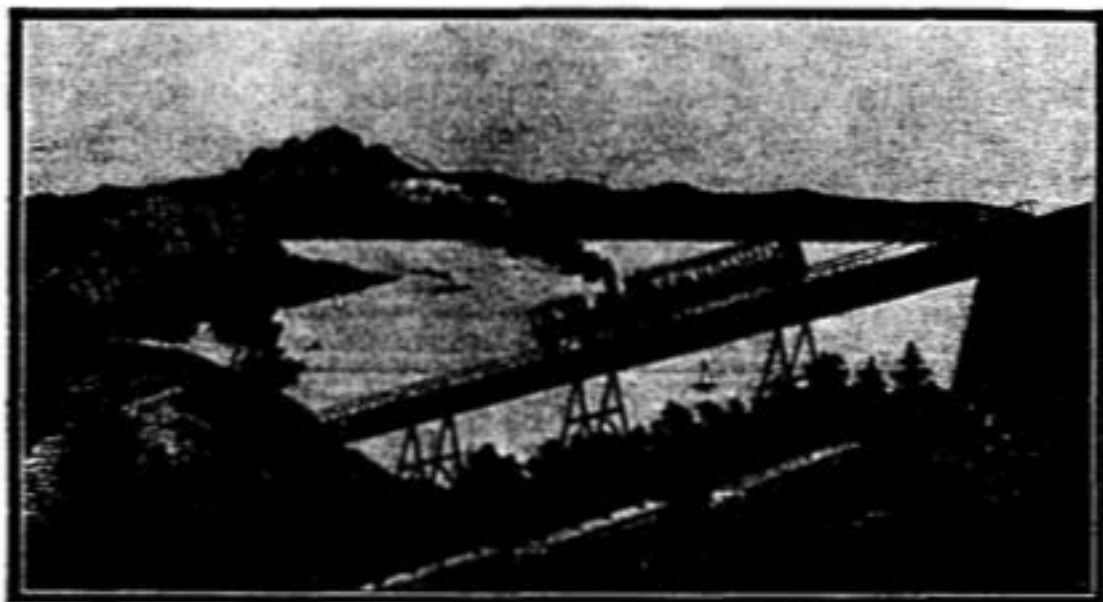
N'am lăsat la o parte nici monumentele vechi rămase de la Egipteni, Fenicieni, Arabi, Greci, Romani și de la alte popoare cari au domnit odinioară în lume. M'am dus ca să văd acele resturi atât de scumpe omenirii, și să înțeleg stilurile arhitectonice din ruinele templelor vechi, ale palatelor, ale clădirilor de tot felul și ale podoabelor lor. De folos mare mi-a fost și studiul la fața locului, asupra monumentelor creștine, presărate în *țările europene, asiatice și africane*. De aci am învățat să cunosc, până la ce grad de înaintare s'au înălțat stilurile arhitectonice în creștinism cum și meșteșugul lor de împodobire. În urma acestor cercetări mi-am dat seamă de stilurile bisericesti din toate timpurile și am prins putere să scriu cele ce se cuvin în Cartea mea.

Călătoriile pe cari le-am făcut la mănăstirile din Muntele Athos, la cele din Palestina și Egipt, apoi la cele din Rusia și România, m'au luminat în scrierea mea asupra vieții monahale din creștinism, cum și asupra picturii bisericesti. Fără de aceste călătorii nu ași fi putut să scriu drept și cu putere. M'am coborât în catacombe, peșteri și

ascunzători, pe unde au viețuit primii creștini de frica păgânilor, ca să știu tainele vieții lor și închinarea pe care o aduceau Celui Prea Înalt.

Dar și călătoriile mele făcute *cu mare cheltueală și osteneală* în Suedia, Anglia, Elveția, Franța, Spania, Germania, Rusia, Turcia, România, ș. a., m'au deslușit asupra cultului lumii de astăzi, despre care iarăși am făcut încheerile trebuitoare în lucrarea mea. Întâmplarea tristă de pe vaporul «Wellamo» în care călătoream pe Marea Baltică de la Stockholm (Suedia) la Petersburg (Rusia) în

Domnul Doctor BADEA CIREȘEANU.

Autorul «Tezaurului Liturgic», se sus la înălțimea de 1800 metri pe muntele Righi din Elveția cu trenul dințat, pentru studii științifice, Joi 10 August anul 1900. Tot pe atunci Domnia Sa a străbătut întreaga Elveția în cercetări religioase.

noaptea de 4 August 1898, mi-a rămas neștearsă în sufletul meu și am dat mărire lui Dumnezeu că toți călătorii am scăpat cu viață. Pentru aceea, străbătut-am cu temere Marea Neagră, Egee, Mediterană, a Nordului, Adriatică, Tirenică, Baltică, ș. a., ca să cunosc din pericolele acestor călătorii, cum și din frumusețea lor, puterea Celui Nemărginit și micimea sau neputința omenească.

Străbătut-am munții cei mai frumoși din lume, ca

să învăț din măreția lor să cânt pe Cel Nemărginit. În Europa, am umblat prin munții Carpați, Balcani, Alpi, Apenini și Pirinei; în Asia, prin munții Olimpului (lângă Brusa) și ai Iudeei; iar în Africa, prin munții Mocatam, de unde s'a scos piatră pentru piramidele din *Ghizeh*, și pentru clădirile cetății Memfis. Munții Europei sunt frumoși prin florile, verdeața și isvoarele lor; iar cei din Asia și Africa, sunt golași și uscați de soare, dar ei sunt martorii atâtor fapte strălucite ale vechei omeniri.

În nopțile senine, am privit uimit de frumusețe, mișcarea regulată a stelelor și a lunei, pentru a mă duce cu gândul în orizontul depărtat al ideilor religioase. Munții, dealurile, văile și isvoarele cu apă, văzute de mine în podobele lor firești, m'au ajutat și acestea la a lăuda în «Tezaurul Liturgic» pe Cel A-Tot-Puternic, căruia îi este închinat tot serviciul divin. Călătoriile mele pe lângă mărețele râuri: Iordanul, Nilul, Tamisa, Sena, Rinul, Dunărea, Elba, Dniprul, Vistula, Donul, Prutul, etc., au răvărsat în sufletul meu multe scântei de poezie sfântă. Curgerea lină și măreață a acestor ape, m'au umplut de mulțumire nemăsurată.

Am ascultat și am privit cu luare aminte actele cultului din Bisericele creștine și din pagodele păgâne, ca să fiu în stare să deosebesc frumusețea uimitoare a cultului nostru ortodox, mai ales când el să săvârșește de preoți vrednici de chemarea lor.

Iar dacă am fost în Palestina, am dorit să cunosc locurile unde au viețuit David, Solomon și profeții Vechiului Testament; am dorit să văd Betleemul, adică orașul în care s'a născut Domnul, cum și câmpiile pe cari păstorii își pășteau turmele în noaptea Nașterii Domnului. Am fost să cunosc pustia râului Iordanul unde predica Ioan Botezătorul și râul cel sfânt în care Domnul s'a botezat. Acolo în Palestina am văzut căile pe cari a umblat Mântuitorul cu sfinții săi apostoli, apoi Ierihonul în care trăiau profeții Ilie, Elisei și mai pe urmă bogatul Zacheu; am văzut Muntele Maslinilor unde se rugă Domnul, pârâul Cedrilor peste care trece Mântuitorul nostru de multe ori când mergea în grădină să se roage. Mai pre sus de acestea am intrat și am viețuit și eu în cetatea Ierusalimului, în

care învăța Mântuitorul pe popor și unde el a fost răstignit.

Eu aveam nevoie de aceste călătorii la locurile sfinte, ca să știu ce să scriu în această Carte, despre profeți, Mântuitorul, apostoli, sărbătorile împărătești, și cu deosebire despre așăzarea geografică a Palestinei, și mai ales despre *cultul creștin* început în acele locuri.

Apoi dacă am mers și la Egipt, am voit să cunosc leagănul înțelepciunii vechi, al arhitecturii și al lucrurilor

Domnul Doctor **BADEA CIREȘEANU**.

Autorul «Tezaurului Liturgic», se scaldă cu adâncă pietate în râul sfânt Iordanul din Palestina, Vineri 12 August anul 1904, în locul unde s'a botezat Domnul nostru Iisus Hristos. În aceeași lună Domnia Sa a călătorit aproape în întreaga Palestină cu scopuri liturgice.

minunate. Aci, la vederea uriașelor piramide, a marelui sfinx, a templelor și a mormintelor, mi-am adus aminte de strălucirea vechilor Egipteni, am rămas uimit de roadele muncii lor, dar i-am plâns că le lipsea religia cea dreaptă. Amon, Isis și Osiris erau luceferii zeilor lor. Dar mai târziu și adică cu începere dela secolul al II-lea după Hristos încoace, învățăturile creștinismului se răspândiră cu iuteală prin școalele catechetice din Alexandria. În veacul al IV-lea, aci propoveduiră monahismul cei mai fericiți pust-

nici ca d. e. Paul Tibeul, Antonie cel Mare, Macarie Bătrânul ș. a.

Și în Muntele Athos, am fost mulțumit sufletește. Aci am ascultat în sfintele chinovii, cântările liturgice, am înțeles întocmirea atât de înțeleaptă a monahismului, am văzut icoanele făcute de marii zugravi bisericești și alte rândueli sfinte. Asupra acestora, în legătură cu cultul am făcut bune spicuri în această scriere.

Căldurile Palestinei și ale Africei, ca și frigul Suediei nordice, le-am suferit de o potrivă în călătoriile mele, ca să văd cele ce se află în aceste locuri, și apoi să scriu în Cartea mea cele de folos. Foamea, setea, oboseala, pericolele pe mare și pe uscat, nu le-am luat în seamă în aceste căi lungi ale vieții mele, căci căutam lumina atât de plăcută sufletului meu.

În timpul acestor 17 ani cât am lucrat la această Carte, am fost ca un drumeț care aleargă pe jos un timp îndelungat și neconținut, către un oraș frumos și depărtat în care se ascunde fericirea lui. În drumul său acest călător întâmpină păduri, isvoare, văi frumoase, dar și locuri uscate de soare cu piedici și stânci puternice așternute în calea lui. Călătorul trece însă peste toate acestea, străbate mai departe, și dacă Dumnezeu îi ajută sosește la sfârșitul drumului. Așa am ajuns și eu la sfârșitul Cărții mele și am finit drumul cel lung și greu.

Pentru înlesnirea înțelesului și ca să întăresc luarea aminte a cetitorului, am împodobit Cartea nu numai cu texte și adnotațiuni dar și cu *ilustrații* în legătură cu cuprinsul. Ilustrațiile mele înfăcișează monumentele cele mai mari și frumoase din lume, pe cari le-am văzut eu la fața locului în lungile mele călătorii; mai înfăcișează apoi, icoane, chipuri și unele din vapoarele cu cari am umblat pe ape întinse. Multe din ilustrații sunt desemnate de mine.

Ilustrațiile, chipurile și icoanele dintr'o carte, sunt atât de folositoare și atrăgătoare pentru cetitor, ca și mierea pentru pustnici sau ca farul pentru corăbieri. Ilustrațiile înveselesc sufletul cetitorului, îl luminează, îl răcoresc și îl ajută în calea lungă a cetirei să țină minte cele ce a cetit.

Iar după 17 ani de muncă chinuitoare, jertfe și cheltuieli, terminându-mi manuscriptul «Tezaurului Liturgic»,

l-am tipărit tot eu cu cheltuețele mele și mai mari și cu toată îngrijirea mea în 2.000 de exemplare și fie care exemplar în 3 Tomuri, lipsindu-mă totdeauna în scopul acesta de multe trebuințe ale vieții mele. Toți cerem cărți bune și de știință, dar alții să le lucreze cu jertfa vieții lor și apoi tot ei să le tipărească din toată sărăcia ce li covârșește; iar după aceea să le dea în dar încoace și încolo, ne având nici mângâierea că vor fi cetite. Iată pentru ce literatura noastră românească nu înflorește așa cum voim.

* * *

În legătură cu cercetările mai sus arătate, mi-am adunat și studiat operele liturgice de tot felul, scrise din timpurile bătrâne ale creștinismului și până astăzi de bărbați încercați în această ramură de știință. În apropiere de acestea, pus-am și scrierile meritoare cu conținut lumesc, dar pline de învățături folositoare pentru studiul meu. Cărțile autorilor clasici și moderni, cari se deosebesc prin cuprinsul lor bogat și iscusință științifică, iarăși au fost apropiate de mine. Dintr'insele am citat părțile cumpenitoare, cu privire la faptele mari petrecute înainte de venirea Domnului nostru Iisus Hristos pe pământ, cum și la cele ce s'au făcut mai târziu în Biserică. Ca o albină am cules nectarul din aceste cărți, ca să zidesc faguri de miere învățătoarească, pe cari cetitorul să-i guste în Tezaurul meu Liturgic.

Dacă m'am nevoit să aduc în corpul scrierei, textele cumpenitoare, traduse în românește, iar sub linie să aduc originalul acestor texte cu caracterele lor, așa cum au fost ele compuse de autorii lor în limbile clasice ori moderne s. e. *ebraică, cuneiformă, sanscrită, chineză, arabă, greacă, latină, germană, rusească ori franceză*, aceasta am făcut-o pentru a se încredința cetitorul, că în adevăr, acesta este textul în cestiune, găsit de mine cu o grea și covârșitoare muncă. Unii însă dintre scriitori, inventează texte închipuite, sau le citează după buna lor plăcere, ori atribuesc pe nedrept cuvinte, marilor bărbați ai vechimei, pentru a se da în lături de la greutatea lucrului și căutarea izvoarelor. Aceștia vorbind de cestiuni foarte folositoare, se rostesc astfel: «sfânta scriptură spune».,

«sfinții părinți grăesc»... «canoanele bisericești opresc»... fără a arăta însă locul, unde și ce grăește autoritatea.

Pe lângă cursurile catedrei mele de *Liturgică, Pastorală, Omiletică și Catehetică*, pe cari le-am predat neîntrerupt la Universitatea din București, de la anul 1894, până astăzi, și până când va voi Dumnezeu, am mai predat în această Universitate și cursurile de «*Teologia Morală*» de la anul 1898 și până la 1904. Și apoi am mai propus și cursurile de «*Limba Ebraică*» cu toate obiectele ei, în anii 1904 și 1905.

Propunerea îndelungată a cursurilor mele de Liturgică, m'a adâncit mult în studiul amănunțit și temeinic al subiectelor din această știință. Totuși în Tezaurul meu Liturgic, am sămănat nu numai învățături liturgice, dar se găsesc într'însul și învățături pastorale și chiar omiletice și catechetice. Prin urmare s'ar putea zice, că *Cartea aceasta cuprinde toate ramurile catedrei mele*; dar în deosebi, în toată întinderea și bogăția științifică, cuprinde numai studiile liturgice. Cursurile de Morală, iarăși mi-au fost și ele de mare folos în cugetările mele morale, ce se oglindesc neincetat în această lucrare; iar cursurile de Limba ebraică, mi-au înlesnit în deosebi aflarea și cercetarea textelor ebraice originale, din Vechiul Testament, cari stau în legătură cu studiul meu liturgic. Cu toate acestea nici întâmplările mari din Istoria și cultura popoarelor vechi și noi, apoi din Istoria Bisericii creștine, din Arheologie și Dreptul bisericesc, nu lipsesc din lucrarea mea, acolo unde eu am crezut de nevoie, ca prin ele să se limpezească unele învățături cu privire la cultul nostru. Textele cumpenitoare liturgice din Noul Testament și Dogmatică, asemenea sunt presărate pe unde am văzut că se cuvine locul lor. Tot așa și roadele cercetărilor mele științifice, arheologice, practice și ale experienței îndelungate, încă răsar din belșug pe unde am aruncat sămânța în Cartea aceasta.

Nu m'am mulțumit să desfășur cestiunile în mod legendar, sau să le cercetez după manuale greșite și întemeiate pe tradițiuni, închipuiri, sau pe interpretări arbitrare și silnice; ci m'am muncit să caut cu o *îndelungată și anevoioasă răbdare*, textele originale și să le traduc în

cuprinsul lucrării. La această grea și amănunțită muncă, m'am supus și pentru motivul, că nu toți cetitorii au la îndemână, și nu toți cunosc scrierile ebraice, ori patristice grecești, latinești, și alte opere cari mi-au servit de călăuză, și pe cari le-am găsit cu *multă alergătură și chellueală*.

Pe cât a fost cu putință, mi-am ilustrat «Tezaurul Liturgic», cu adnotațiuni, cu cugetările mele proprii, cu observațiuni din călătoriile mele, istorisiri în legătură cu subiectele studiate, ca să pot face cât mai luminos cuprinsul acestei lucrări. Tot așa, nu m'am sfiit de a-mi arăta părerile mele, câte odată cam aspre, acolo unde am combătut vr'un obicei rău, fără însă să mă depărtez *o iotă sau o cirtă*¹⁾, de învățăturele și spiritul Bisericii noastre creștine ortodoxe. Aci ca și pretutindenea am fost însuflețit de dragostea către cultul ce ni s'a păstrat din timpurile începătoare ale creștinismului și până în zilele noastre.

Manualele de Liturgică cari au apărut până acum în Biserica orientală, sunt adesea ori lipsite de izvoare, literatură, texte, dovezi și citațiuni din autoritatea bisericească; dar tocmai studiul liturgic are nevoie de citațiuni și texte ce stau în legătură cu învățăturele de acest fel. *Sistemul citațiunilor liturgice*, dă putere studiului, îl înviorează și îl face atrăgător. Istorisirile liturgice s'au făcut până acum în cea mai mare parte pe temeiul tradițiunilor, fără a se căuta dovezile reale în comorile bogate ale literaturii patristice. *De aceea eu am căutat pe cât mi-a fost cu putință, să dau o direcțiune sistematică și temeinică acesui studiu, și să inaugurez o eră nouă în cercetările liturgice ale Bisericii noastre.*

Cunoscând că mulți dintre miniștrii altarului, nu servesc cele sfinte cu toată râvna și focul sacru, am dorit ca prin studiul meu, să înflorească cât mai mult sentimentele liturgice și dragostea către cele bisericești. Dar și

1) Cuvintele „o iotă sau o cirtă” sunt rostite de Domnul nostru Iisus Hristos, și se află în evangelia lui Mateiu 5, 18. Prin ele Dumnezeuescul Răscumpărător a arătat că „o iotă sau o cirtă nu va trece din legea sfântă până ce se vor împlini toate”. *Iota* (iota) este cea mai mică literă ebraică numită *iod* (י); iar *cirta* (קריאה) este vârful literilor ebraice י, ך, ם și ן; adică nici atât nu se va știrbi din învățăturile sfinte. (Autorul).

sentimentele sfinte românești și căldura patriotică, încă le recomand cu insistență în «Tezaurul Liturgic», tuturor treptelor ierarhice bisericești, cum și întregului popor românesc.

Mai toate subiectele din această lucrare, încep de regulă cu primele timpuri ale Bisericei; iar unele din ele sunt puse în legătură și cu Vechiul Testament. Motivul ce m'a determinat la acest fel de lucrare este următorul: o umbră a cultului creștin, a treptelor noastre ierarhice bisericești, a împărțirii lăuntrice a Bisericei, ș. a., o găsim în Vechiul Testament, pentru că Mântuitorul nu a venit să strice Legea sau Testamentul Vechiu, ci să o plinească (Mat. 5, 17). Apoi dacă se încep multe subiecte cu timpurile prime ale Bisericei, acest lucru l-am făcut ca să dovedesc că noi ortodocșii suntem în adevăr păstrători ai învățăturilor lui Hristos, și că cultul nostru stă întemeiat pe piatra mesianică și apostolică și nu s'a introdus în timp, nici o schimbare esențială. Cultul ortodox de astăzi, este înflorit prin urmare, pe temelia pusă de Iisus și apostolii săi; iar Liturgiile noastre sunt *neschimbale*, adică așa cum le-au întocmit ss. Părinți Vasilie cel Mare, Ioan Hrisostom și Grigorie Dialogul. Acest fapt îl afirmă și cei mai iuți critici liturgiști orientali și occidentali.

* * *

M'am ostenit iarăși ca stilul literar din această scriere să fie românesc și înțeles de fie care cetitor. Feritu-m'am de cuvinte streine ne împământenite, și de cele ce mi s'au părut. că nu au o pronunțare dulce. Pentru aceea fie cărui paragraf i-am făcut planul, apoi l-am înflorit cu chibzuială și răbdare, cu multe îndreptări și adăogiri de cuvinte, ori cu schimbarea multora din acestea. În repetite rânduri mi s'a întâmplat ca să șterg un cuvânt din propozițiune și d'asupra lui am scris altul mai potrivit; ne fiind nici acesta cel căutat, l-am înlocuit cu al treilea și al patrulea, până ce mi s'a părut că acesta este mai în măsură a da ideia hotărâtă. După compunerea paragrafului în acest fel, l-am scris din nou și l-am introdus în corpul scrierei.

În fie care paragraf am presărat cifre, litere și alte

semne despărțitoare de idei, pentru ca cetitorul la întâmpinarea lor să se odihnească și să cugete asupra celor cetite. Greu este drumul cetitului și se face prea obositor la o scriere deasă, fără despărțiri, titluri și alte semne luminoase. Aceasta se întâmplă tot așa ca și când călătorul merge numai prin păduri și nu mai întâmpină luminișuri pentru odihnă; ori merge numai pe câmpii sau locuri pustii și nu mai află dealuri, văi, isvoare. Din lipsa de variație a călătoriei, greutatea drumului se mărește.

Nici un paragraf din «Tezaurul Liturgic» nu este scris de odală, ci pe fie care din ele l-am lucrat cel puțin de două ori; iar altele sunt lucrate din nou și de mai multe ori, cum am făcut d. e. cu paragrafele: «Literatura liturgică la Români» (Tom. I), «Catacombele creștine din împrejurimea Romei» (Tom. II), «Scriitorii de cântări bisericești în răsărit» (Tom. II), «Rânduiala dumnezeieștii Proskomidii» (Tom. III), etc. Am căutat ca propozițiunile să fie scurte, frazele rotunde și bine legate între ele.

La potrivirea și lustruirea stilului literar, am avut în vedere lucrarea obiectelor de artă făcute din lemn ori metal. Acestea nu pot să iasă de odată lustruite din barda ori ciocanul meșterului, ci trebuie trecute prin migăloase prefaceri până ce ajung să împodobească căminele noastre cu frumusețea lor.

Marii scriitori clasici și moderni, nu au dat la lumină operele lor, de cât după o muncă încordată și prefacere anevoioasă. Iată acum și felul cum lucrau ei: *Leonida*, iscusitul poet grec (sec. III a. Hr.), își corectă de câte 10 ori pe fie care din poeziile lui, până ce o da la iveală. *Petrarca* († 1348), vestitul poet italian, refăcù de vr'o 12 ori unul din versurile sale, mai ales pentru motivul că acesta eră cumpăna unui cerc de poezii. *Malherbe* († 1628), un mare scriitor francez, a schimbat de multe ori compunerea sa, până ce ne-a dat frumoasele lui cugetări. În acelaș chip a lucrat și *Pascal* († 1662), cunoscutul învățat al Franciei; el a schimbat de vr'o 4 ori una din epistolele sale «provinciale». *Bucquet* († 1740), un literat francez, reciti necontenit scrierea sa «Justiția» pentru a'i cunoaște neajunsurile. Așa a făcut și naturalistul francez *Buffon* († 1788), care puse să-i copieze de 7 ori com-

punerea sa «Epocile naturii». Iar scriitorii grăbiți în lucrările lor, au publicat opere mediocre cu stiluri întunecoase.

Dar și pictorii vestiți în lume ca d. e. *Apelles* (sec. IV a. Hr.), *Leonardo da Vinci* († 1519), *Rafael* († 1520), *Michel Angelo* († 1563), *Panselin* (sec. XVI), *Rubens* († 1640), *Natoire* († 1777) și alți amici ai penelului, de multe ori și-au prefăcut picturile lor, până ce le-au îmbrăcat cu perspectiva, coloritul și vioiciunea. Valoarea acestor pânze, se prețuește astăzi cu sume fabuloase de arginți. În pinacotecile Galeriei Naționale din Londra și în muzeul Luvru din Paris, am văzut în vara anului 1897 picturi vechi cumpărate cu milioane de franci, de marii bogătași din Anglia și Franța, și apoi dăruite acestor mari pinacoteci.

Mare răbdare au dovedit în zidăriile lor mai cu seamă arhitecții lumii: *Vitruviu*, contemporanul cezarului August, *Antemius* († 534), ziditorul Bisericii sfânta Sofia din Constantinopol, *Giocondo* († 1514), *Wolkow* († 1803), ș. a. Aceștia și-au schimbat de multe ori planurile monumentelor ce au clădit, ca astfel să facă fala cetăților și a orașelor, și ca să dobândească cununi frumoase pe fruntea lor.

Sculptorii templelor egiptene și babilonene, tot cu răbdare mare au cioplit bolovanii de piatră și granit, până ce ne-au lăsat monumentele și columnele de care ne minunăm și azi. Eu când am văzut în vara anului 1904 templul egiptean de lângă piramida lui *Cheops*, m'am mirat de zidirea lui, încheată numai din câteva lespezi uriașe de granit negru, foarte bine cioplite și lustruite cum nu se mai poate acum. Acei meșteri din văile Nilului, cu mare răbdare au netezit pietrele până ce le-au dat strălucirea neștearsă păstrată și în zilele noastre. *Fidias*, *Policlet*, *Cleon* și *Clesilau*, toți sculptori greci din secolul al V înainte de Hristos, rămaseră ne uitați de posteritate pentru lucrările lor cioplite cu atâta iscusință. Sculptorul danez din Copenhaga, anume *Thorwaldsen* († 1844), ale cărui sculpturi le-am văzut și eu în capitala Danemarcei, abia a putut să se apropie în finețe de vestitul *Fidias*.

Apoi și scriitorul, este un poet în felul său, un pictor,

un arhitect și un sculptor. El este poet, căci trebuie să dea o frumusețe ritmică lucrărilor sale și în deosebi fie cărui paragraf; pictor, fiind că este nevoit să zugrăvească frumos cu pana, chiar și cele mai neînsemnate subiecte, ca să aibă valoare în fața cetitorului. Scriitorul se mai aseamănă arhitectului, căci compunerea lui se cuvine a avea un plan hotărît, iar zidirea să fie răzimată pe colonne tari, ca să nu fie cu înlesnire spulberată de dușmani; el mai este și sculptor, căci trebuie să netezească bine materia, stilul, periodul, fraza și fie care cuvânt.

Nici un poet, sau pictor, ori arhitect și mai ales sculptor, nu face de odată munca sa, fără multe și infinite modificări și lustruiri. Scriitorul care se lenevește, scrie slab, fără chibzuială și fără adnotațiuni, ori cât de învățat și-ar închipui că este el.

Pentru aceea și eu am lucrat cu atâta răbdare la Opera mea, fiind că am avut în vedere cele de mai sus, și am știut că o carte este cetită cu plăcere și folos, când ea are o formă frumoasă, un stil literar curgător și idei sănătoase. Cu toate acestea și stilul ca ori ce lucrare omească, nu poate împăca pe toată lumea, ori cât de îngrijit ar fi el. Tânărului îi place stilul cu neologisme și împes-trițat cu cuvinte împrumutate din limbi streine; bătrânul să mângâie cu stilul așezat, lin, bătrânesc. Filosofului îi plac ideile înalte date într-o formă anevoioasă; iar pe omul bisericesc îl încălzește stilul biblic, limpede și figurile retorice clasice. Etatea și profesiunea omului dorește stilul și ideea potrivite gustului său. *La cele 3 Tomuri ale scrierei mele, am muncit fără preget numai eu singur; nimene altul nu a scris într'insele vr'o literă; dar nici nu am cerut sfaturi de la cineva, ca să mă lumineze pe mine, care am muncit o viață întreagă în studii liturgice.*

* * *

Aduc deci, mulțumire lui Dumnezeu, că m'a învred-nicit să fac prinos Bisericei și țării mele acest «Tezaur Liturgic» pe care l-am îmbrăcat în haina erudițiunii cu care îi stă foarte bine. În limba română nu a apărut până acum o asemenea carte cu atâta întindere documentată,

dar nici Bisericile ortodoxe surori, nu au dobândit până astăzi o comoară liturgică în felul acesta, lucrată adică cu atâta răbdare și cu atâtea isvoare.

Acum după terminarea acestui monument românesc, scris cu inimă curată, pot și eu să mă laud întru Domnul, și să zic ca și împăratul Justinian (527—565) după ce

Chipul împăratului bizantin JUSTINIAN (527—565) și al soției sale TEODORA, ctitorii Bisericii «Sfânta Sofia» din Constantinopol, prefăcută de Turci în moschee turcească în anul 1453, dar și acum se află în bună stare.

s'a terminat falnica sa biserică «Sfânta Sofia» din Constantinopol: «Te-am biruit Solomoane» (νενίκηκά σε Σολομών). Așa grăesc și eu fie cărui bun scriitor, care a scris vr'o lucrare cu învățături liturgice. Bunele însușiri ale Cărței mele se văd îndată, după ce cetitorul încercat în știință, va face cu voe bună cetire într'însa, și nu va arunca peste ea numai o privire repede și pornită aiurea.

În întregul creștinism eu nu cunosc o lucrare li-

lurgică pe câmpul științific, care să o întrecă pe aceasta, sau cel puțin să-i fie egală în cuprins și dovezi. Și aceasta o spun ca să știe Românul că de multe ori are și el cărți și scriitori de valoare în neamul său, și totuși el laudă numai pe scriitorii și cărțile streine, ori cât de slabe și rele ar fi ele. Să înțeleze dar Românul a lauda slăbiciunile streine și să nu mai defaime tot ce este făcut de frațele său. Noi știm că streinii, de multe ori, când scriu câte o carte, o trâmbițează în toată lumea cu sunete tari; apoi când cu mari greutate cumpărăm acea lucrare, vedem cât este de slabă și rămânem uimiți de îndrăsneala autorului.

Iar dacă am zis mai sus fie cărui blând scriitor: «Te-am biruit Solomoane», am făcut-o aceasta nu din mândrie, ci ca să-l indemnez și pe el să scrie mai iscusit și să aducă un prinos mai prețios pe altarul literaturii noastre. Românul poate să scrie bine când el voește; *lui îi lipsește însă, răbdarea și stăruința în lucru.* Am scris această carte, cu atâta înfrânare de la dulcele lumești și de la mărirea deșarte, ca să arăt celor ce viețuiesc acum și celor ce vor trăi după ducerea mea din această lume, că și eu am muncit în via Domnului; că și mie mi-a dăruit Dumnezeu știință; iar eu am întrebuințat în bine darul său cel sfânt, l-am înflorit și nu l-am ascuns în pământ.

Nu am folosit însă acest dar cu trâmbițări pe la răspântii, nici în sunete de surle și strigări de laude, ci l-am întrebuințat cu înțelepciune și spre lauda Celui a Tot Sfânt. Cel ce umblă după mărire, chiverniseală și câștiguri lumești, acela nu are timp să scrie, și nici nu are timp să învețe; la unul ca acela de mult s'a înțelenit puțină știință ce a avut odinioară, și spor nu a făcut într'însa. Știința se păstrează și se mărește numai dacă omul muncește neconținut în toată viața; iar dacă el nu va face așa, rămâne lipsit de lumină și își închipue numai că știe ceva, dar se ferește cu iscusință să nu i se vadă a lui neștiință. Pilde de acestea sunt destule în cei ce aveau în tinerețe o urmă de învățătură; mai târziu lenevinduse, au perdut-o și pe aceea. Această pierdere o ascund însă, cu sunete deșarte, vorbe goale și cu trufie respingătoare.

M'am nevoit să muncesc atâția ani la acest '«Tezaur Liturgic», cu o mulțime de greutateți, pentru cuvântul că după mine va trece o mare lungime de timp, până ce se va mai găsi cineva cu știință și cu o îndelungată răbdare, să-și închine viața la munca unei cărți la fel cu aceasta. Mulți dintre oamenii acestui timp, aleargă după toate bunătățile și traiul cel dulce, iar nu și după munca chinuită a științei. Se vor face deci, prescurtări după Cartea mea, se vor face schimbări de formă, întorsături de cuvinte, dar o lucrare muncită în chipul acesta, *nu cred că se va mai face curând*. Eu am întâmpinat și greutatea mai mare, pentru că am fost cel d'întâi muncitor care am dus brazda pe un ogor mânos, dar nelucrat în limba noastră. Cei ce vor scrie de acum înainte pe această cale, vor avea înlesnirea, căci ogorul cel frumos l-am muncit eu și l-am zugrăvit în carte cu colori plăcute.

De mult timp eră, deci, nevoie de un «Tezaur Liturgic», pentru ca sfinții servitori ai altarului, tinerii noștri studenți ai Facultății de Teologie, precum și bunii creștini, să cetească și să învețe rîurile adânci și folositoare cari cuprind cultul sfintei noastre Biserici. Eu însă am fost cel ce m'am gândit la această nevoie și m'am hotărît la depărtarea ei, prin urzirea și zidirea lucrării mele. Și am întocmit-o în așa fel, în cât nu numai sfinții servitori ai tainelor dumnezeiești se pot folosi de ea, dar ori ce om învățat și ne învățat, căci stilul ei este împletit din cuvinte alese ale Bisericii noastre și ale cărturarilor încercați, așa în cât să se priceapă de tot omul. Iar textele de sub linie, așezate în felurite limbi vechi și în limbi vorbite în timpul nostru, se vor cerceta și folosi numai de cei știutori. Tot așa și cuvintele evreești, grecești, ori latinești ce sunt presărate în textul românesc, sunt traduse ori explicate în românește la locul unde se află ele, fără ca cetitorul să întâmpine vr'o greutate în înțeles. Motivul care m'a hotărît să presăr unele cuvinte streine în textul românesc, a fost ca să arăt acele cuvinte cumpe-nitoare în origina lor, și să vadă cetitorul că m'am folosit de însăși textele originale, iar nu de traduceri ori copii de pe acestea cu înțelesuri depărtate și greșite.

Adâncă mulțumire mai aduc ÎNĂLȚIMEI SALE MAJESTOASE, REGELUI NOSTRU CAROL I-IU, Mitropolitului României CALINIC MICLESCU, precum și Marilor noștrii bărbați

Palatul Internatului Facultății de Teologie din București,
cu Biserica, biblioteca, clopotnița, studenții teologi și cu profesorul Dr. BADEA CIREȘEANU, (*)
fotografați împreună la fața locului, Luni 8 Martie anul 1910.

de stat, cari au înființat în Universitatea din București *Facultatea de Teologie*, întemeiată pe piatra legii în anul 1890.

Aceeași mulțumire o păstrez și Înalt Prea Sfinției Sale Episcopului de Argeș (1876—1893) și apoi Mitropolit al Ungro-Vlahiei (1893—1896) D. D. GHENADIE PETRESCU, care

Înalt Prea Sfinția Sa Mitropolitul Primat al României D. D. GHENADIE PETRESCU, Marele Filantrop și unul din fericiții Căitori ai Facultății de Teologie din București. S'a născut în București în anul 1837, fiind în viață și acum în anul 1910.

m'a sprijinit cu cuvântul și cu fapta în timpul studiilor mele seminariale, și cu deosebire în timpul celor universitare din Cernăuți. Dar mai pe urmă (în anul 1906) Înalt

Prea Sfinția Sa s'a făcut și Ctitor al Facultății de Teologie cu marea și prețioasa sa Donațiune. Bărbați mari de felul acesta trebuie respectați și dați ca o frumoasă pilduire și altora.

Vrednici de lauda noastră pentru sprijinul și ajutorul ce au dat acestei Facultăți, mai sunt și Miniștrii Țării : LASCĂR CATARGIU, DIMITRIE STURDZA, TAKE IONESCU, PETRE CARP, etc., cum și Donatorii : MARIA SCHIOPESCU, apoi episcopii INOCHENTIE al Buzăului, SILVESTRU al Hușilor, GHERASIM al Argeșului, ș. a.

În lunga mea dascălie în această Instituție, de la anul 1891 încoace, am avut timp indestulător să mă adâncesc în știința liturgică pe care am predat-o tinerilor teologi, și să dau apoi la lumină *cu toate cheltuețele mele* această carte, fructul meu curat și muncit. Cartea cuprinde, după cum am zis, învățăturile sfinte, pe cari eu le-am împărtășit celor ce au urmat cursurile universitare teologice.

Greu lucru este a fi învățător al altora și pe timpuri de boală, ca și pe cele de sănătate ; când este veselie în inimă, ca și când întristarea ineacă sufletul. Învățătorul trebuie să vorbească totdeauna elevilor săi cu seninătate și bună voință ca și un artist care joacă rolul bufonului, chiar în seara când părintele său a încetat din viață. Dar greutatea aceasta mi s'a ușurat prin fapta, că mi-am îndeplinit datoriile didactice cu toată sfințenia și esactitatea, cum știe aceasta toată lumea care mă cunoaște. În lunga mea dascălie, *nici odată nu am lipsit de la cursuri, de la examene ori teze, sau consilii profesionale*, de cât atunci când am fost trimis să supraveghez examenele pe la alte școli. Nu m'am abătut de la greutăți, nu m'am lenevit, nu mi-am cruțat odihna, și nu m'am dat la o parte de la împlinirea sfintelor datorii. Chiar când eram Director al Mitropoliei din București (1893—1896), nu am lipsit nici odată de la împlinirea greutăților.

Am purtat cu plăcere titlul de «dascăl», și nu l-am schimbat cu altul, nici nu l-am înjosit prin fapte neome-nose. Ca fiu de sătean¹⁾, crescut de părinți în frica lui

1) Sunt născut în anul 1859 Maiu 16, în România, și anume în comuna Spineni, județul Oltu, plasa Vedea, cătunul Vineții de Jos, din părinții

Dumnezeu, s'a potrivit de minune dăscălia din via teologică, cu firea și sânguinta mea. Mi-a plăcut munca în această vie, și am căutat să fiu un bun vier.

* * *

Cuprinsul «Tezaurului Liturgic» am voit să fie cât mai bogat, ca cetitorul să se îndestuleze cu cele ce va afla în această carte. Am pus la început «Literatura liturgică» a întregului creștinism, ca să se știe cari sunt cărțile folositoare ale cultului creștin, și de cine au fost ele compuse. Acele cărți sunt oglinda principiilor feluritelor culte cari au de temelie Evangelia lui Hristos. În adevăr, multe ramure de știință sunt folositoare omului; dar mult mai de folos luminării sale este știința cultelor numeroaselor popoare.

Cultul religios este icoana treptei de lumină a omului, a cugetului său, a vieții sale, a istoriei și a tuturor împrejurărilor în cari viețuește el. Cultul luminează pe închinător, atunci când el este așternut pe învățături înalte; însă îl coboară, îl umilește, și îl întunecă când cultul cuprinde învățături josnice.

Eu am văzut în călătoriile mele, practica unora din cultele păgâne, asiatice și africane, și am rămas mâhnit de josnicia acelor religii. Acestea nu au într'însele nimic înălțător, nimic luminător, nimic care să mulțumească sufletul. În aceste culte totul se învârtăște împre-

---

temători de Dumnezeu Gheorghe și Floarea. Amândoi părinții mei au fost coboritori din viața cea mai curată românească pe care au reprezentat-o cu vrednicie în toate împrejurările religioase și naționale. Clasele primare le am învățat în școala sătească din cătun și le-am complectat în orașele Pitești și Slatina. În timpul pe când învățam clasele primare, am făcut o întrerupere în anul 1870. Atunci în etate de 11 ani, am plecat amărât de la părinți cu 2 opinci în traistă, și am mers în Pitești unde am intrat ca băiat de prăvălie la *Nae Băcanul* din acel oraș. Tatăl meu nu s'a mulțumit cu această ocupațiune a meu, și de aceea am trecut să învăț boiangeria sau vâpsitoria de țesături casnice, la *Niculcea Boiangiu* din piața orașului Pitești. Dar tatăl meu ne voind să fiu meșteșugar m'a dus la Slatina unde am continuat clasele primare pe cari le-am absolvit cu eminent succes în vara anului 1874. Am trecut deci și prin firele negoțului și ale meșteșugului. Chemarea mi-a fost însă la învățătura cărților și științelor cu cari m'am muncit din copilărie și până astăzi. Seminarul cursul inferior, adică clasa I, II, III și IV l-am studiat (1874—1878) în Curtea de Argeș; iar seminarul cursul superior, adică clasa V, VI și VII, l-am studiat (1879—1882) în București. Studiile înalte teologice, le-am învățat (1886—1891) în timp de 4 ani și jumătate, în Facultatea de Teologie a Universității din orașul Cernăuți (Bucovina), unde am obținut titlul de *Doctor în Teologie* (Autorul).

jurul unor obiceiuri religioase tăcute sau sgomotoase, pline de veselie și jocuri ametoare.

Unele din *actele cultului budist*, eu le-am văzut însoțite de tăcere și lipsite de învățături. Toată solemnitatea cultului se reducea la purtarea sărbătorească a statuelor, draconilor și a închipuirii spiritelor. Acestea erau duse

Statua zeului Budă așa cum se află în templele budiste din India, înaintea căreia stau în genuchi credincioșii acestei religii. O statuie în felul acesta încă foarte mare și aurită, am văzut-o Sâmbătă 26 Iulie anul 1897 în muzeul etnografic din Berlin ; iar Luni 14 August anul 1900, am văzut altă statuie într'un templu budist. (Autorul).

de la templu și până la o distanță oare care, apoi se aduceau iarăși de unde au fost luate. *Cultul Calmucilor budiști*, locuitori asiatici între munții Altai și Tibet, l-am

văzut ca pe un fel de procesiune cu catări, căruțe și cântece de femei și bărbați. Preoții lor foarte triști și umiliți, îmbrăcați cu halate și pânze pestrițe, mergeau înaintea convoiului; după sfârșitul serviciului, ei au șezut liniștiți pe niște lespezi de pietre și aprinzându-și lulelele lor cu tutun, au fumat în tihnă. M'am mirat și de *Dervișii urlători*, niște călugări ai Islamismului, pe cari i-am privit în cultul lor mahomedan, înfiorători la chip, urlând și mugind groaznic, jucând în același timp pe loc, învăr-

Calmucii din China în repaus după procesiunile lor religioase în fața cum 'I am văzut en Sâmbătă 26 Iulie anul 1997. Cei doi Calmuci din dreapta, cari stau în ușa cortului sunt preoții lor. (Autorul).

tindu-și gâturile lor cu extaz, până ce amețeau și cădeau în mijlocul gîmiei. Alți Derviși, cântau jalnic versete din Coran, șazănd jos pe covoare cu picioarele încrucișate. Bice, darale, săbii și alte lucruri de acestea, împodobiau Techeaua (*giamia*) lor. Mulți dintre credincioșii Islamismului, luau și ei parte la aceste jocuri religioase, însă

acea erau mai aleși dintre dâșii, cari cădeau în ame-
teală din cauza acestor mișcări grele.

Mai jos de cât aceste danțuri religioase, sunt cultele
unor triburi sălbatece din *Siberia*. Aci preoții păgâni, cu
daraua în mână pe care o bat ne încetat, îmbrăcați în

Preoții triburilor păgâne din *Siberia* (*Rusia*) joacă din toate puterile înaintea credincioșilor lor.

haine rupte și cărpite, joacă în felurite chipuri înaintea
pioșilor lor. Dar preoții mai sunt împodobiți cu scoici,
oase de animale și alte lucruri sunătoare, ca să cheme cu
aceste zornăituri, luarea aminte și mirarea credincioșilor lor.

Pe toate acestea le întrec în josnicie cultele triburilor

sălbatece din *Africa*. Credincioșii acestor religiuni, strigă noaptea spre stele, lună, munți și ape, căci ei nu au pagode, nici preoți, nici statui și nici cărți scrise. *Antropofagii* africani, australieni și insulari, aduc și jertfe stelelor pe prizonierii lor, ori pe cei mai nevoiași dintre dâșii, înjunghiindu-i și apoi mâncându-i cu veselie mare.

Aceste obiceiuri religioase atât de urâte, cheamă a noastră luare aminte, ca să plângem starea de înjosire în care se află închinătorii acestor culte. Ei zac în întunec, săvârșesc mâncătoria fraților lor și totuși cred că aduc

Sălbatecii din *Africa* ascunși în desigurii se închină crocodililor și reptilelor îngrozitoare.

jertfe unor spirite înalte. Iar *Fetișistii*, africani și insulari, au pierdut acum și cultul stelelor pe care l-au avut strămoșii lor. Ei să mângâie în timpul de față, cu purtarea rădăcinilor de lemn și burueni uscate, pe peptul lor, în semn de talismane, cu podoabe de oase găsite pe drum, cu adorarea arborilor, pietrelor, peșterilor și râpelor prăpăstioase. Alți frați ai lor se închină șerpilor, balaurilor, crocodililor și altor vietăți feroce.

Chiar în zilele noastre, locuitorii indigeni din insulele

Cuba și Haiti, păstrează ascunși în păduri «cultul șarpelui» cu obiceiuri înfiorătoare. Pentru săvârșirea acestui cult, păgânii se adună în întunecoasele păduri insulare, acolo fac un altar din lemne, și apoi cheamă prin fluere și glasuri ascuțite, un șarpe de o mărime înspăimântătoare. Reptila deprinsă cu asemenea chemări, vine și se sue pe altar, mișcându-și capul și limbile în toate părțile în semn de furie și foame. Adoratorii șarpelui încep acum niște danțuri iuți și sgomotoase împrejurul altarului până ce cad jos de oboseală și extaz. După acestea aduc câțiva oameni vii hotărâți pentru sacrificiu, îi leagă strâns de copaci, și îi sfășie în bucăți mici pe cari le aruncă calde în gura monstrului, ca pe un prinos bine ales. Șarpele înghite cu lăcomie bucățile ce i se dau. Autoritatea spaniolă de odinioară și apoi cea americană, nu au putut să desființeze aceste cruzimi omenești.

Acum vedem cât de fericiți suntem noi creștinii ortodocși, cari cetim sfânta Evanghelie cu ale ei înalte învățături și ascultăm un cult religios atât de curat și impondabil cu actele lui mărețe și impunătoare. *Cultul ortodox* luminează pe om, îl învață cele de folos, îl mângăie, îl îmbărbătează și îl cheamă a cunoaște pe Creatorul Universului, al lumii văzute și nevăzute. Îi deșteaptă mintea cu învățătura despre corp și suflet, despre frăția lumii, precum și despre tot ce li este de nevoie fie cărui om. Cultul ortodox nu propoveduește ura ca Islamismul, nici pesimismul cum face budismul, dar nici faptele copilărești și înfiorătoare cum fac fetișștii cu toate cultele triburilor sălbatece.

* * *

Pentru aceea și eu, după «*Literatura liturgică*», am trecut în Tezaurul meu, la închinarea lui Dumnezeu, sfântă și nevinovată făptuită de primii creștini, ascunderea acestora în *catacombe* de frica păgânilor, și am arătat patimile lor înfricoșate, suferite de la idololatrii până în timpul sfântului și Marelui Constantin. În zilele tiranilor prigonitori, arderile de vii pătimite de fiii Bisericei, învârtirea lor pe roată d'asupra focului aprins, frigerea pe jăratec, ruperea măruntaelor cu cângi de fier și alte grozăvii la

fel cu acestea, erau suferite de bună voe de către vitejii credinței în Hristos. Istoricul Tacit, retorul Lactanțiu, istoricul bisericesc Eusebiu al Cezareei Palestinei și alți mânuitori iscusiți ai condeiului, se înfiorează când scriu în hronicele lor chinurile îndurate de sfinții martiri.

Dar Dumnezeu, ocrotitorul Bisericei Sale, a economisit ca să se înalțe Constantin cel Mare pe tronul împărătesc, să răsără soarele cel luminos asupra creștinismului și să înceteze goanele cari îngroziseră pe nevinovații creștini, mai mult de 250 de ani. În zilele Marelui Împărat *se zidiră biserici mărețe* în toată împărăția romană din răsărit și apus, înflori ierarhia bisericească, și crucea lui Hristos scoasă acum din catacombe și ascunzători, se înalță d'asupra Bisericilor, palatelor imperiale și a tuturor clădirilor religioase.

Până la Constantin cel Mare, Biserica lui Hristos era mică și păstorită cu sfințenie; iar de aci înainte, cultul creștinesc se răspândește cu iuteală în toate părțile lumii, fără sâlnicie, fără ascuțișul sabiei, fără ruguri aprinse, ci numai prin luminarea sufletească. De aci răsar și luceferii Bisericei în ființa sfinților Părinți: Efrem Sirul († 379), Vasilie cel Mare († 379), Ciril episcopul Ierusalimului († 386), Grigorie de Nazianz († 390), Ioan Hrisostom († 407), Ciril al Alexandriei († 444), Grigorie Dialogul († 604) și alți mari dascali, puternici în cuvânt, în știință și în răbdare evanghelică.

Dintre toți aceștia se deosebire în înfrumusețarea cultului sfinții: *Vasilie cel Mare, Ioan Hrisostom și Grigorie Dialogul*, făcătorii liturgiilor cari poartă până astăzi numele lor. Creștinii aveau și mai înainte de dânsii cărți liturgice, și chiar în timpul persecuțiilor se săvârșea cultul dumnezeesc public, în răsărit, după rânduiala liturgiei sfântului Iacov, ori a sf. Clement, sau după aceea a sf. Marcu.

Eră însă nevoie de a se potrivi săvârșirea liturgiei cu înflorirea cultului și cu fericita stare a credincioșilor, și de aceea cei 3 sfinți Părinți, purtară grijă de alcătuirea liturgiilor lor, zidite tot pe temeiul vechilor liturgii moștenite de creștini din începutul Bisericei. Să potrivea de minune frumusețea acestor liturgii cu măreția sfințelor

Biserici cari se înălțau în strălucirea aurului și argintului cu cheltuiala împăraților evlavioși: Constantin cel Mare, Teodosie Bătrânul, Teodosie cel Mic, Justinian și alți puternici monarhi autocrați, foarte darnici în obolul lor pentru înflorirea casei Domnului.

În fața acestor Luceferi bisericești și a Marilor Împărați pioși, bătrânul păgânism, egiptean, babilonean, fenician, asirian, roman, grec, ș. a., se stingeă repede și abia mai licăreă ici și colò viața lui, întocmai ca un bolnav în agonia morții. Păgânismul trăise destul timp; multe mii de ani propoveduise el deșărtăciunile lui de la o margine a lumii până la cealaltă. Multe desfrânări se făptuiseră în pagodele sale; mulți prunci sugători au fost arși în brațele de aramă ale zeului Baal. Erau destule aceste fapte ne omenești; iar cu nașterea Domnului nostru Iisus Hristos, venise plinirea vremii, ca să înceteze toate aceste cruzimi și să răsără în locul lor învățăturile blânde și dragostea cea nemărginită a Celui răstignit pe cruce.

În timpul acestor pioși împărați, nu numai liturgia se împodobi cu a ei strălucire, dar și locașurile sfinte se ridicară cu mari podoabe; iar chipurile lor de zidărie, întrecură tot ce poate să fie mai frumos, și tot ce se clădise până atunci. Biserica din Tir făcută în timpul și din porunca Marelui Constantin, apoi cea din Constantinopole închinată sfintei Sofii, tot din voința acestui Împărat, și mai pre sus de acestea, Biserica lui Justinian care strălucește și acum în capitala Sultanilor turcești, sunt mari probe de puternicia și buna voință a acelor Împărați față de creștinism.

Mai târziu răsăriră Biserici sfinte în fie ce țară creștină, împodobite cu tot ceea ce arta și puterea omului a putut să dea la iveală. Să împletiră *stiluri arhitectonice bisericești* în lucrarea sfintelor locașuri, atât de amănunțit muncite în interiorul și exteriorul lor, în cât ne minunăm de răbdarea și dragostea meșterilor și de imaginațiunea vie ce i-a călăuzit. Eu când am văzut catedrala sfântului Isac din Petersburg, Bisericile cu atâta variație de forme din Moscva, Kiev și Odesa, apoi Bisericile noastre românești, pe cele din Muntele Athos, Palestina și Egipt, din Serbia, Bulgaria și de pretutindenea pe unde luminează

învățătura creștină ortodoxă, m'am umplut de mulțumire și de admirație față de pietatea fericiților Ctitori și frumosul meșteșug al lucrătorilor. Dar am rămas uimit și atunci când am văzut împreunate la un loc, arta zidăriei și a sculpturei, cu finețea și colosul, în ființa acestor catedrale renumite în lume: sfântul Stefan din Viena, sfântul Marcu din Veneția, catedrala din Milan, catedrala din Colonia, Notre Dame din Paris, sfântul Paul din Londra, sfântul Petru din Roma, catedrala din Strasburg, și alte monumente de felul acesta, pentru cari s'au cheltuit sume abia închipuite de mintea omenească. Așa că mulțumită lui Dumnezeu, astăzi și prin sate se întrec creștinii a face locașuri sfinte de închinare, vrednice de lauda Celui Prea Înalt.

* * *

Sfintele case dumnezeiești în care s'a săvârșit liturgia, de la început au fost împodobite cu *icoanele Dumnezeirei și ale sfinților*. Prin secolul al VIII-lea însă, se porniră și în contra icoanelor prigoniri, cu toate acestea, ele nu au fost așa de iuți cum erau prigonirile în contra primilor creștini. Totuși și luptele iconoclastice turburară pacea Bisericei, dar se restatornici în secolul IX-lea împreună cu cultul icoanelor prin ajutorul împărătesei Teodora. În răsărit se păstrară chipurile sfinților prin pictură potrivit tradițiilor și învățăturilor bisericești. *Panselin* însă, în secolul al XVI-lea, un mare pictor bizantin, dădu o înfățișare mai frumoasă iconografiei răsăritene, și așa se ține de la el până astăzi în Muntele Athos, Grecia, Asia Mică, Macedonia și România. Pictura lui Panselin e bogată, colorată frumos, cu haine împododite după chemarea sfântului; iar chipurile au înfățișarea cuvioșiei și a cugetărilor sfinte.

În apus se deosebiră prin penelul lor bisericesc *Georgione, Leonardo da Vinci, Rafael Sanzio, Coregio, Michel Angelo, Tițian, Rubens, Van-Dyck*, și alți meșteri ai coloritului și staturii. Acești pictori însă căutară să se impună mai mult prin frumusețe și efect, de cât prin imprimarea cuvioșiei sfinților. Totuși lucrările lor sunt cunoscute în lume ca ne întrecute în artă și ca scumpă-

tate în valoare; pentru aceea, eu când am cercetat pinacotecile mari din Europa, în care să păstrează pânzele acestor maestri, am văzut cu câtă îngrijire și luare aminte se țin ele. Luteranii și Calvinii în despărțirea lor de Biserica latină, împreună cu alte așezăminte creștine, lepădară și icoanele, și lăsară locașurile lor de închinare lipsite de aceste podoabe sfinte, în cari se citește întreaga Istorie a creștinismului. Numai Anglicanii au pictură în Biserică după felul și chipul credinței lor; însă de și venerază pe sfinți, totuși ei nu îi cheamă în ajutor.

Dar cea mai bogată Biserică în pictură, este cea ortodoxă a răsăritului, care își acoperă sfintele locașuri cu chipuri, nu numai în lăuntru, dar și în afară. Bogăția aceasta picturală, ne dă în lumină vie icoana Dumnezeirei, a crucei și a sfintei Fecioare; mai departe, icoanele apostolilor, evangeliștilor, martirilor, mărturisitorilor, cuvioselor femei și ale sărbătorilor împărătești. Apoi ne mai dă înfățișarea celor petrecute în Vechiul Testament, a îngेरilor, diavolilor și a altor chipuri amintite în cultul sfintei noastre Biserici. Despre toate acestea am scris amănunțit în «Tezaurul Liturgic».

Sfânta liturgie se săvârșește numai de episcop și preot ajutați de diacon, dar fără ca acesta să poată săvârși cele sfinte. De aceea numărăm în ierarhia bisericească superioară numai aceste 3 trepte: *episcopatul*, *presviteratul* și *diaconatul*. Iar servitorii de jos cari cetesc și cântă în Biserică sunt ipodiaconii și ceteții; ei întocmesc cele două trepte inferioare ierarhice și anume: *ipodiaconatul* și *lectoratul*. Mai sunt și alți servitori cari nu intră în ierarhie ca d. e. psalții, ostiarii, exorciștii și acoluții; apoi înmormântătorii, parabolanii, adunătorii popului, eclesiarhii, paraeclesiarhii, ș. a., ale căror îndatoriri sunt arătate în acest Tezaur; iar unii dintr'înșii ca d. e. ostiarii, exorciștii, acoluții, au încetat de mult de a mai face parte din servitorii bisericești.

Patriarhii, Exarhii, Arhiepiscopii și Mitropoliții, nu sunt mai pre sus de arhieriei ori episcopi, de cât prin puterea lor administrativă; iar puterea sacerdotală este una și aceeași. De aceea și fericitul Ieronim zice: «*Episcopul din ori ce loc, fie el al Romei sau al Eugubiei,*

ori al Constantinopolului, sau al Regiului, ori al Alexandriei sau al Tanisiei, are același merit și aceeași treaptă de hirotonie».

Sfințiții liturgisitori ai altarului au trebuință în săvârșirea cultului de *cărți, vestminte și vase liturgice*, întocmite și unele și altele cu începere din epoca apostolică încoace, dar înflorite în curgerea timpului, așa ca să fie potrivite cu strălucirea creștinismului. Cărțile, vestmintele și vasele, au răsărit din trebuința firească, căci nu se putea ține o unitate și stabilitate liturgică între diferitele popoare ortodoxe, de cât numai prin ajutorul acestor sfinte odoare cu înțelesuri adânci și cu forme deosebite de cele lumești.

Eu am văzut chiar pe preoții cultelor păgâne îmbrăcați în haine pestrițe ori negre, atunci când începeau procesiunile și actele închinării lor; apoi cu atât mai vărtos se cuvine o îmbrăcăminte majestoasă sfințiților servitori ai celui mai strălucit cult, ortodox, atunci când ei aduc jertfa euharistică Celui Prea Înalt. Mai sunt în pagodele păgâne cărți și obiecte religioase, dar cu înțelesuri potrivite zeităților lor; numai în cultele sălbaticilor din Africa lipsesc toate acestea, căci ele nu au literatură, pagode și un cult sistematic. Chiar în cultul budist, icoanele sunt niște chipuri de draconi firoși; cântarea o dau sunetele tobelor, ale clopoțelilor și ale strigărilor fanatice și inconsciente glăsuite de închinătorii lui Buda. Creștinul este cuprins de spaimă în fața unor acte și obiceiuri atât de firoase petrecute în cultele de felul acesta.

* * *

Serviciul nostru divin este împodobit cu *cântări* sfinte, căci prin ele simțurile noastre se deschid, se înalță și se curăță de elementele pământești. Chiar și paserile cerului arată bucuria lor prin cântările și ciripitul atât de plăcut nouă. Cântarea este darul firesc al omului sălbatec ori luminat, și de aceea fie care din aceștia își spune taina sufletului său, prin strigări răgușite sau prin melodii duioase.

Sălbaticii africani răgesc și ei într'un chip groaznic, închipuindu-și că cântă, și chiar dănțuesc cu sărituri fără rândueală, zicând toți deodată monosilabe după felul

danțului lor. În anul 1897 când am auzit strigările tari și sgomotoase ale africanilor din triburile *Wanyamwessi*, *Wasukuma* și *Wassaramo*, însoțite de jocuri ametoitoare și schimonosirea trupului, m'am înfricoșat de ferocitatea sentimentală a acestor locuitori din continentul negru. La

Chipuri din triburile sălbatice africane *Wanyamwessi*, *Wasukuma* și *Wassaramo* cu cultul lor barbar. Astfel 'i am văzut eu Joi 24 Iulie anul 1897. (Autorul).

corpurile și fețele lor fioroase, se mai adăogă și îmbrăcăminte de piei nelucrate de animale, ca să aibă un efect mai înspăimântător. Prin urmare cântarea fiind rodul simțului omenesc, o aflăm la toate popoarele, din vechime și

până în zilele noastre. Ea s'a cultivat potrivit spiritului de lumină al omului, și de aceea după cum se deosebesc sentimentele între oameni, așa se potrivește și cântarea cu lumina intelectuală a celui ce cântă.

Nu ne mirăm deci de forma instrumentelor de cântare, închipuite pe monumentele egiptene, asiriene, babilonene și ebraice, întrebuințate de acele popoare înainte de noi cu 4000 de ani, nici de instrumentele grecești și romane, dar ne mirăm mai ales că instrumentele noastre muzicale de astăzi, sunt tot cele de atunci, afară de vr'o câteva cari au răsărit din lumina omului de acum. Totuși eu am văzut și instrumente muzicale foarte originale la Laponi, Chinezi, Indieni, Arabi, Negrii din Africa ș. a. Sunetele erau tot așa de ciudate ca și chipul instrumentelor.

Și cântau Egiptenii ca și toate popoarele vechi, din instrumente și din gură, la temple, la palatele împărătești, la sărbători, nunți, înmormântări, la petreceri, la semănături, la culegerea roadelor și în tot timpul când eră de trebuință. Greutatea vieții omului fiind aspră din împrejurarea suferințelor, firea mai indulcește toate acestea, pentru câteva clipe de petrecere spirituală ori corporală, prin cântece, danțuri și tot ceea ce imputernicește și înviorează pe om.

Dar cântarea liturgică a cultului ortodox, se întonează numai cu vocea omului, și nu se aseamănă întru nimic cu cântările lumești sau chiar religioase ale altor culte. Ea este spirituală, cu un cuprins de învățătură dumnezească și întocmită după anume melodii. Nu cântă în Biserică de cât oamenii cari au pregătirea, știința și îngăduela de a face aceasta. Făcătorii de cântări bisericesti se împart în două: *innologi* sau cei ce au compus textele imnelor și *psalți* adică cei ce au cântat și au pus pe note textele cântărilor. De multe ori însă innologii au fost și mari cântăreți ca d. e. Cosma din Maiuma, Ioan Damascen, Studiții, Leon Înțeleptul, etc.

În strânsă legătură cu cântarea stau și *formulele* de începere ori încheiere a cultului ortodox. Ele de și sunt scurte totuși au un înțeles bogat și nepătruns dacă nu se fac studii asupra originii lor. Asemenea și Trisagiul, ecteniile și simbolul credinței, sunt rostiri solemne, au isto-

ria lor și cuprind învățături foarte însemnate din Dogmele Bisericei noastre. Toate acestea le-am arătat cu dovezi și multe lămuriri în Cartea aceasta.

Cum însă în cult avem o mulțime de simbolisme în obiectele, vestmintele, vasele bisericești și în construcțiunile arhitectonice, am păstrat o despărțitură și pentru *simbolica cultului* nostru, apoi pentru *alegorismul* și *misticismul* atât de răspândit în cuprinsul serviciului divin. Am explicat așa dar simbolismele ivite în creștinism din vechime și până astăzi, cu lămurirea că timpurile prime ale Bisericei au fost foarte bogate în asemenea forme sub cari se ascund idei mari. Simbolismele le mai găsim în felul credinței lor și la Egipteni, Evrei, Greci, Romani cum și la toate popoarele vechi, asupra cărora iarăși am stăruit în această lucrare.

* * *

Cultul dumnezeesc public se împarte în *general* și *particular*; cel d'întâi se săvârșește pentru trebuința întregii Biserici; iar cel de al doilea pentru folosul și mântuirea unui creștin. Dar la plinirea cultului nu îi este îngăduit piosului a se înfăcișa fără cuviință, ci să-și descopere capul, să se îndrepteze cu fața spre răsărit, să fie cu atențiune, să facă semnul sfintei cruci, să stea drept ori în genuchi și să fie pătruns de cele auzite din graiul preotului. În Bisericile creștine și chiar în moscheele islamiste, eu am văzut ordine, tăcere și respect în locașurile cultului. Numai în unele Biserici din România se aud între creștini șopte, vorbe de glumă și se văd oameni chiar râzând. Acestea sunt semnele lipsei de lumină, bună cuviință și de credință religioasă. Mai cu părere de rău vedem acestea și la unii dintre preoți cari nu-și cunosc înalta lor chemare.

Liturgiile noastre sunt alcătuite din rugăciuni compuse de sfinții Liturgiști în înfăcișarea cea mai înaltă a cugetărei și a învățăturilor dumnezeiești. Dar și misticismul acestor rugăciuni, ne dovedește inspirațiunea sfinților autori: *Iacov*, *Vasilie*, *Hrisostom* și *Grigorie Dialogul*. Spiritualitatea textelor și forma sfintelor liturgii ne arată superioritatea acestor sfinți și suirea lor cu gândul în no-

ianul fericirii cerești. De aceea și înțelesul acestor texte nu este ușor fără călăuza explicărilor făcute tot de sfinții Părinți.

În «Tezaurul Liturgic» am arătat amănunțit cum se făcea liturgia în timpul sfinților apostoli, apoi în secolul II-lea, după aceea în secolul III-lea unde am așternut întreaga liturgie a lui Clement cuprinsă în Constituțiunile Apostolice. Am trecut mai departe la cea mai veche liturgie a creștinismului, adică a sfântului *Iacov*, cu tot cuprinsul ei, urmând după aceea a sfântului *Marcu* cu întregul ei conținut, folosindu-mă întru aceasta de textele grecești ale acestor liturgii.

Cu multă atențiune și greutate am studiat cele 7 laude dumnezeiești, adică serviciul divin public, introducător în cele 3 liturgii ale sfinților: *Vasilie*; *Hrisostom* și *Grigorie Dialogul*. Numai pe aceste liturgii Biserica ortodoxă de răsărit le-a investit cu autoritate deplină și le folosește neschimbate în cursul anului, la timpurile hotărâte, cu începere din secolul al IV-lea și al VI-lea, și până astăzi. Iar de la începutul creștinismului și până în secolul al IV-lea, avea această autoritate liturgia sfântului *Iacov*.

Mai mare greutate însă am întâmpinat în comentarea și studiile asupra sfintei Proskomidii, apoi asupra liturgiei catehumenilor și credincioșilor, din liturgiile sfinților *Vasilie* și *Hrisostom*. Aceeași grijă și pătrundere am avut-o și la liturgia sfântului *Grigorie* sau a «celor mai înainte sfințite». Mi-am dat seama de greutatea acestor subiecte, din cunoștința că liturgiile noastre sunt alcătuite de sfinții lor autori, din tot ce are Biserica mai sfânt. Pentru aceea în studierea lor, scriitorul să fie cu multă sfială, ca nu cumva să micșoreze veri una din învățăturile dogmatice și liturgice impletite atât de bine în cuprinsul liturgiilor. Iată pentru ce eu am avut de călăuză aci, textele românești, alăturate de cele grecești originale, din Codicii Liturgici, lângă cari am adaos și explicările autoritare ale sfinților bărbați ca d. e. *Ciril al Ierusalimului*, *Hrisostom*, *Sofronie al Ierusalimului*, *Simeon Tesaloniceanul* ș. a. Bine înțeles că așezarea, îmbogățirea și forma cât mai plăcută și înțeleasă a subiectelor se datorește științei și muncii mele încordate.

Unele din formele mici ale cultului, se săvârșesc nu numai după litera și spiritul textelor liturgice, ci și după datina și obiceiul locului. Pentru aceea rânduelile ce nu sunt scrise în cărțile liturgice, se fac după obiceiul locului păstrat prin tradiție. Aceste obiceiuri sunt respectate și de rânduelile cultului, și pentru aceea cetim de multe ori în cărțile noastre bisericești: «*se va face cum este obiceiul locului*», sau «*cum va voi cel mai mare*». Aceste datine ne aduc aminte de timpurile începătoare ale Bisericii, când însăși liturgia se făcea după tradiții gurale și nescrise, lăsate de apostoli urmașilor lor. Chiar și astăzi sunt multe rândueli nescrise, dar făcute după tradiții vechi s. e. sfințirea anaforei, unele cădiri în Biserică, închiderea ori deschiderea perdelei de la ușile împărătești, etc. Totuși este bine ca tradițiile să fie în spiritul bisericesc și să nu se schimbe de fie care liturgisitor după a sa plăcere și bună voință. Sunt însă unele obiceiuri vătămătoare sfințeniei cultului s. e. pomenirile pentru noroc, câștiguri materiale, ș. a. Unele ca acestea să nu treacă nici prin mintea liturgisitorului.

Biserica a rânduit ca sfânta liturgie să se săvârșească în toate zilele anului, dar mai ales în zilele de *Duminici* și *sărbători*, când fie care creștin este liber de lucrul său și are timp să vină și el în casa Domnului pentru a se învrednici de cele sfinte. Duminicile și sărbătorile sunt așezate întru amintirea unor evenimente mari și pentru ca creștinul să 'și aducă aminte de Creatorul său, odihnindu-se în același timp de greul vieții purtat în celelalte zile ale săptămânei.

Toate popoarele au sărbători și le țin cu mult respect și supunere. Sâmbăta Iudeului, Vinerea Mahomedanului și nopțile cu lună nouă ale Sabeiștilor, sunt sărbători mari în cultele acestor popoare. Sărbătoarea este deci, nu numai o zi sanctificată prin religiune, dar este și o cerință a firei, de a se căuta cele sfinte, a se odihni corpul și a se face deosebire între zilele anului.

Mijloacele pentru mântuirea noastră sunt *Misteriile* prin cari dobândim harul sfântului Spirit; lângă ele se alătură *sfințirile* și *binecuvântările* bisericești cum și zilele de *postire*. Toate acestea sunt arătate în Cartea de față,

cu toată lumina lor, pentru ca omul să înțeleagă rostul acestor așazămintе Sfinte. Misterul, binecuvântarea și postul, introduc pe om în sânul creștinismului; îl întăresc și îl curățesc de păcate.

Fie ca „Tezaurul Liturgic“ lucrat de mine cu o covârșitoare muncă, într'un mare șir de ani, și cu mari sacrificii, pentru lauda lui Dumnezeu, iubirea de țară și folosul Românismului, să răspândească roadele cele dulci și binefăcătoare ale învățăturilor liturgice la cari eu m'am gândit, ca să am cu aceasta unica și singura recompensă sufletească a ostenelelor mele.

BADER CIREȘEANU

Doctor în teologie

București, anul 1910, luna Iunie, ziua 14.

BIBLIOGRAFIA

CLASICĂ ȘI MODERNĂ CONSULTATĂ ÎN LUCRAREA TEZAUROLUI LITURGIC

Am alăturat aci această Tabelă cu cărțile mai *principale* consultate, cu numele autorului, titlul deplin al scrierei, orașul, anul când s'a tipărit, ș. a., fiind că în corpul scrierei mele pentru prescurtare am arătat în unele locuri numai autorul și pagina; iar cetitorul de va avea nevoie va căuta în această Tabelă, titlul deplin al cărții și tot ce va voi.

a) CĂRȚI ROMÂNEȘTI

Cireșeanu Badea Dr., Călătoria mea în sfântul Munte Athos, în Palestina și Egipt, publ. în Revista «Bis. ort. Rom.» din București, anii 1906 și 1907.

Chiricescu Const. Dr. și Nazarie Const. Icon., Călăuza Predicatorului, București, 1901 și 1902.

Cipariu Timoteiu, Acte și fragmente, 1885.

Candela, Revistă bisericească, Cernăuți, 1883.

Blanu Ioan și Nerva Hodoș, Bibliografia românească veche, 1508—1830, 2 Tomuri, București, 1898—1910.

Cerne Titus, Dicționar de Muzică, Iași, 1899.

Atanasie Teodosie, arhieru. Coment. sf. Hrisost. asupra epist. Rom. Galat. Filip. Corint., București, 1901—1910.

Arhieratikonul hirotoniilor și hirotesilor, București, 1899.

Antonescu Teohari, Cultul Cabirilor în Dacia, București, 1889.

Constantinescu Barbu Dr., Confesiunea ortodoxă, București, 1872.

Elie Miron Cristea Dr., Iconografia biser., Sibiu, 1905.

Eusevie Popovici, Istoria Bisericească în limba germ. trad. în rom. de Atanasie ep. Rimn. și Gherasim al Arg., 2 Vol., București, 1901.

George Șincal, Hronica Românilor, 3 Tom., Iași, 1853.

Ghenadie episc. Rimnicului, Iconografia, București, 1891.

Gheorghian Iosif, mitrop. Ungro-Vlah, Istoria Bisericească

a lui Eusebiu, Socrat, Sozomen și Evagriu, trad. din franc. în rom., București, 1896—1899.

Georgescu P. M., Tablou sinoptic de toate relig. păm., București, 1870.

Idleru N. E., Istoria artelor frumoase, București, 1898.

Ionescu Gion I. G., Istoria Bucureștilor, București, 1899.

Hamangiu Const., Codul general al Rom. 3 volume, București, 1900.

Îndreptarea Legei, (Pravila cea Mare): Târgoviște, 1652.

Gherasim Piteșteanu, arhieru, Teologia Dogmatică, trad. după Macarie ed. franc., 3 Tom., București, 1887.

Gherasim Piteșteanu, arhieru, Tetravanghelul diac. Coresi, reimpr. după ed. primă din 1560, București, 1889.

Golubinski E., Privire asupra Ist. Bis. Rom., Iași, 1879.

Georgescu P. M., Musele lui Herodot, București, 1893.

Mureșianu Sever, Iconologia creștină, București, 1893.

Nicolai Filip Icon., Liturgica, trad. din rus. după P. Lebedev, București, 1899.

Onciul Isidor, Arheologia biblică, Cernăuți, 1884.

Melchisedec, episc. de Roman. Biogr. lui Antim Ivireanul, 1888.

Olariu Iuliu, Introd. în V. și N. Test., Caransebeș, 1891.

Odobescu A., Istoria Arheologiei, București, 1877.

Pharmacopea Română, București, 1862.

Pidallionul, trad. din grec. de Veniamin Costachi. Mănăstirea Neamțul, 1844.

Revista Română pentru litere și științe, București, 1861.

Sfânta Scriptură a V. și N. T. diferite ediții.

Sfântul Simeon Arhiep. Tesalonicului, Explicarea serviciului divin, București, 1865.

Sarmacas L., Taina botezului și liturgia Bisericeii armene de răsărit, Iași, 1895.

Sbiera I. G., Mișcări culturale și literare la Românii din stânga Dunărei în restimpul 1504—1714, Cernăuți, 1897.

Tarnavski Teodor Dr., Despre cele mai însemnate liturgii ale Bis. orient., Cernăuți, 1893.

Teodorescu G. Dem., Încercări critice asupra datinelor pop. rom., București, 1874.

Tocilescu Grigore G., Revista pentru istorie, arheologie și filologie, București, 1883.

Ureche V. A., Istoria Românilor, București, 1892.

Veniamin Costachi, mitr. Mold. Trimiterile cele 14 ale sf. ap. Pavel, trad. din grec. și tip. 3 Tom., București, 1904—1906.

Xenopol A. D., Istoria Românilor 12 vol. ed., Iași, 1896.

Veniamin Costachi, Bisericeasca Istorie a lui Meletie Mitrop. Atenelor, trad. din grec. 4 Tom., Iași, 1841.

b) CĂRȚI EBRAICE

ספר תורה נביאים וכתובים מדויק היטיב על פי המסורה:

c) CĂRȚI GRECEȘTI

Gass W. Dr., Νικολάου τοῦ Καβασίλα, περὶ τῆς ἐν Χριστῷ Ζωῆς, Greifswald, 1849.

Leandri van Ess, Ἡ Παλαιὰ διαθήκη κατὰ τοὺς Ἑβδομήκοντα (Septuaginta). Lipsiae, 1824.

Homère, L'Iliade et L'Odysée, ed. Paris, 1873.

Ἡροδότου, ἡ βίβλος πρώτη, Paris, 1877.

Papadopol George I., Συμβουλαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς παρ' ἡμῶν ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς, Atena, 1890.

Panaghiotes Rompotes, Δειτουργικὴ, Atena, 1869.

Goar Iacob, Εὐχολόγιον, ed. II, Venetia, 1730.

Migne J. P., Patrologia completa, seria graeca, 161 Tomuri, Paris, 1866—1886.

Ernestus Julius Kimmel, Libri symbolici ecclesiae orientalis, Jenae, 1843.

Tischendorf Const. de, Ἡ καινὴ Διαθήκη, ed. 15. Lipsiae, 1886.

Χενοφώντος, τῆς Κύρου παιδείας, βιβλίον πρότον, Paris, 1879.

Daniel Hermann Adalbert, Codex Liturgicus ecclesiae universae, 4 Tom. Lipsia, 1847—1854.

d) CĂRȚI LATINE

Binghamus Josephus, Origines sive antiquitates ecclesiasticae, ex lingua anglicana in latina vertit Io. Henricus Grischovius, 10 Tom. Halae, 1724—1729.

Allatius Leo, De templis Graecorum, recent. Cologne, 1645.

Cicero Marcus Tullius, De senectute.

Cornelii Taciti, Annales, ed. Paris, 1868.

Virgillii opera, ed. Paris, 1876.

e) CĂRȚI FRANCEZE

Bourassé J. J. L'abbé, Archéologie chrétienne, Tours, 1867.

Bouillet M. N., Dictionnaire universel d'hist. et de géogr. ed. 16, Paris, 1860.

Gaume Mr., Histoire des Catacombes de Rome, Paris (fin. sec. XIX).

Guéranger Prosper, Institutions Liturgiques ed. 2. 4 Tom., Paris, 1878—1885.

Caston Alfred de, Musulmans et chrétiens, Constantinople, 1874.

Grimoüard Le Cte de, Guide de L'art chrétien 4 Tom., Paris, 1873.

Harlez, C. D. Avesta, Livre sacré du Zoroastrisme, Paris, 1881.

Jacollot Louis, Moïse, Manou-Mahomet, traditions religieuses comparées avec commentaire, Paris, 1880.

Lamaresse E., Kama—Soutra, Théologie Hindoue, Morale des Brahmanes, Paris (fin. sec. XIX).

- Langlois M.**, Rig-Veda, Paris, 1848.
Lerosey A., Manuel Liturgique, 4 vol. Paris, 1890.
Guetée Wladimir, Histoire de L'église depuis la naissance de N. S. jusqu'à nos jours, Paris (fin. sec. XIX).
Clugnet Léon, Dictionnaire grec-français des noms liturgiques, en usage dans l'église grecque, Paris, 1895.
Martigny M. L'abbé, Dictionnaire des antiquités chrétienne, Paris, 1889.
Girardin M. I., Leçons de Chimie élémentaire, Paris, 1880.
Matignon, J. J. Dr., L'orient lointain Chine, Corée, Mongolie, Japon, Paris, 1903.
Kasimirski M., Mahomet, Le Koran, traduction nouvelle. Paris, 1906.
Dante, La divine comédie, Paris (fin. sec. XIX).
Michel Sailer Msr, Théologie Pastorale 2 vol., Paris, 1860.
Pressensé E. de, Histoire des trois premiers siècles de l'église chrétienne 4 vol., Paris, 1851—1861.
Stanislas M., Tao-te King, Paris, 1842.
Ribet, M. J., L'ascétique chrétienne, Paris, 1898.
Perrone R. P., Théologie Dogmatique, Paris, 1871.

f) CĂRȚI GERMANE

- Allgemeine**, deutsche Real-Encyklopedie, Conversations-Lexicon, 15 Bände, X Aufl., Leipzig, 1853.
Bisping Aug. Dr., Erklärung des Evangeliums nach Mat. Mark, Luk. Joh. u. a. 12 vol. Münster II Aufl., 1871.
Brockhaus' Konversations-Lexicon, XIV Aufl., 16 Bände, Leipzig, 1892.
Harnack, Praktische Theologie, Erlangen, 1877.
Kraus, Begriff, Umfang und -Geschichte der christliche Archeologie, 1879.
Heinecius Mich., Abbildung der alten und neuen Griechischen Kirche, Leipzig, 1711.
Heinrich Adolf Koestlin, Geschichte des christl. Gottesdienstes, Freiburg, 1887.
Hickmann A. L., Geographisch-statistischer-Universal Atlas. Wien, 1897.
Kugler, Handbuch der Geschichte der Malerei, Berlin, 1837.
Geschichte d. Buddhismus in Indien, Petersburg, 1869.
Probst Ferd., Die Liturgie der drei ersten Jahrhunderte, Tübingen, 1870.
Thalhofer Valentin Dr., Handbuch der Katholischen Liturgik, Freiburg im Breisgau, 1883.
Schultze, Archäologische Studien über altchristliche Monumente. Wien, 1880.
Vering Fridrich H. Dr., Lehrbuch des katholischen, orientalischen und protestantischen Kirchenrecht, Freiburg im Breisgau, 1881.

g) CĂRȚI RUSEȘTI

Alexe Dimitrievschi, Описание литургических рукописей. 2 Том., Киев, 1895—1901.

După cum se vede din această Bibliografie, la compunerea «Tezaurului Liturgic» m'am adăpat atât din izvoare bogate, cu apă rece și limpede, cât și din izvoare mai sărace și turbure, tot așa ca omul care într'o lungă călătorie insetat fiind, se adapă ori de unde găsește să bea, și nu prea alege apa, aflându-se în arșița soarelui. Eu însă când am văzut izvoarele că sunt turbure, le-am părăsit, sau am dat gunoarele la o parte pe cât mi-a fost cu putință, și numai după aceea am băut (Autorul).

TEZAURUL LITURGIC

DE

Dr. BADEA CIREȘEANU

TOMUL I-^{II}

ISTORIA și LITERATURA LITURGICĂ

§ 1.

Definiția Tezaurului Liturgic.

Sub numirea de „Tezaur Liturgic” înțelegem adunarea și păstrarea la un loc a învățăturilor și studiilor liturgice, temeinice, îmbogățite și complete. Cartea aceasta în care sunt așezate aceste studii și cercetări, am numit-o „Tezaur Liturgic”, fiind că într’însa se află tot ceea ce îi este de folos Liturgisitorului și chiar fie cărui creștin. Pentru aceea și etimologia intitulării «Tezaurului Liturgic», este alcătuită din două elemente alese din limba latină: „Thesaurus liturgicus” adică „Comoara liturgică” în care se găsește și se păstrează bogăția științei liturgice¹⁾. Origina însă a acestor două latinisme o

1) S’ar mai putea numi „Thesaurus Liturgicus” și o colecțiune de obiecte trebuincioase în cult s. e. vestimente, vase, cărți, icoane; ș. a.; dar aici nu este vorba de comoara obiectelor, ci de aceea a învățăturilor și studiilor liturgice. (Autorul).

aflăm și în limba greacă, și anume în cele două cuvinte «Θησαυρός λειτουργικός» cari au aceeași însemnare ca și «Thesaurus liturgicus»; eu însă în intitularea Cărții mele m'am folosit de cuvintele latine, ca fiind mai potrivite și mai apropiate de limba română.

1. «Tezaurul Liturgic» se deosebește de cartea ce se cheamă «Liturgica» (Λειτουργική), prin studii bogate, întinse, prin cercetări documentate și alte amănunte cari covârșesc cuprinsul Liturgiceii. Prin urmare, «Tezaurul Liturgic» conține în sine nu numai învățăturile asupra cultului ce trebuie să fie într-o Liturgică, dar și alte cercetări cu cuprins clasic și modern. În acest «Tezaur» găsim literatura liturgică din întregul creștinism, de la începutul său și până astăzi; apoi priviri asupra cultelor păgâne

Palatul Universității din București în care se țin cursurile Facultății de Teologie.

și sălbatece, dovezi despre primele locașuri de închinare creștină, despre catacombele în cari se ascundeau creștinii, studii cari luminează cuprinsul tainic al acestor ascunzători din timpul persecuțiilor, ș. a. În Liturgică lipsesc aceste cunoștințe atât de folositoare pentru hrana sufletelor noastre.

Mai departe, «Tezaurul» acesta întrece Liturgica prin cercetările amănunțite cu privire la arhitectura și bogăția stilurilor arhitectonice creștine, apoi cu privire la pictura bisericească, odoarele liturgice, și sprijinirea cu dovezi a fie cărei cestiuni. Chiar și comentariile liturgiilor ortodoxe au la temelia lor texte din sfânta Scriptură și din scrierile marilor Liturgiști orientali. În «Tezaurul Liturgic» mai aflăm și cunoștințe adânci asupra

tuturor liturgiilor din întreaga Biserică creștină, de la a ei înființare și până astăzi. Unele din aceste liturgii sunt în ființă și acum; iar altele s'au stins de mult, și le păstrăm numai ca monumente sfinte, din cari au răsărit liturgiile de mai târziu. Toate studiile din «Tezaur» mai sunt însoțite de cugetările mele proprii, de istorisiri din felurite întâmplări ce s'au ivit în lume, de cercetările ce am făcut asupra cultelor creștine și păgâne. «Tezaurul Liturgic» cu cuprinsul lui, este potrivit deci, pentru cursurile Facultății de Teologie; iar Liturgica pentru cursurile seminariilor.

2. În cărțile noastre românești liturgice, găsim în traducere, foarte adesea ori, verbul grecesc λειτουργέω, cu substantivele ce s'au născut dintr'însul: λειτουργική, λειτουργός, λειτουργία, ș. a. Verbul și cu aceste substantive au mare însemnătate în serviciul liturgic; ele stau chiar și la temelia intitulării acestei Cărți. Este deci nevoie să știm că verbul și cu substantivele lui, se aflau în limba greacă cu mult mai înainte de ivirea creștinismului. Atunci însă aceste cuvinte, aveau alte însemnări cu totul deosebite de cele primite în creștinism. Verbul λειτουργέω înseamnă la Grecii cei vechi: *indeplinesc o funcțiune publică, ajut Statul într'o nevoie a lui, sau servesc țării într'o calitate oare care*¹⁾ În creștinism însă, λειτουργέω a dobândit această însemnare: *fac serviciul divin, liturgisesc*; iar în înțelesul cel mai strâns al cuvântului: *săvârșesc sfânta liturgie*.

Acela care îndeplinea în vechime la Greci un serviciu public, se numea λειτουργός; dar putea să poarte acest calificativ și un artist meritos; în spiritul bisericesc însă, λειτουργός înseamnă «preot», «servitor al altarului».

Cuvântul «Liturgia» (λειτουργία) este compus din $\lambda\epsilon\iota\tau\omicron\nu$ sau $\lambda\epsilon\iota\tau\omicron\nu$ care corespunde ionicului $\lambda\eta\iota\tau\omicron\nu$ (ceea ce se cuvine poporului = τῷ λαῷ) și $\epsilon\rho\gamma\omicron\nu$ (lucru, folos); în total așa dar cuvântul «liturgia» astfel alcătuit înseamnă: *funcțiune publică, datorie patriotică, sau obligațiunea de a îndeplini niște poveri ale Statului*²⁾. În înțelesul bisericesc λειτουργία înseamnă: *serviciul dumnezeesc, sacrificiu*³⁾, pentru mântuirea poporului.

1) Conf. H. Weil, *Démotène, Les quatre Philippiques*, Paris 1898, pag. 31, nota 1: Τριεράρχους. „La triérarchie, c. — à. — d. le soin de mettre un vaisseau de guerre en état et de l'entretenir, était un charge (λειτουργία) imposée aux citoyens les plus riches, comme la chorégie, et la gymnasiarchie“.

2) La Atenieni cele 4 datorii patriotice, cari puteau să fie numite, λειτουργία erau acestea: τριεραρχία adică obligațiunea cetățenilor bogați, de a contribui la îngrijirea vaselor de război; χορηγία sau contribuția pentru înflorirea horurilor de la temple; γυμνασιαρχία adică întreținerea gimnasticilor și a celor ce făceau mișcări minunate în fața poporului; și ἐστίασις sau contribuția pentru ospetele date în onoarea comandantilor în războaie, a arhontilor și a demnitarilor națiunii grecești. Conf. Valentin Thalhofer, *Handbuch der Statistik des Liturgis*, I Bd. Freiburg, 1883, S. 2. Asem. A. Lerozey, *Introduction à la Liturgie*, Paris, 1890, p. 3.

3) Sub numirea de „sacrificiu” înțelegem un dar exterior adus lui Dumnezeu, cu scopul de a se arăta prin acesta credința și simțirile religioase.

3. În desfășurarea mai întinsă a cuvântului, liturgia este *totalitatea actelor sfinte*, săvârșite în Biserica lui Dumnezeu cea de pe pământ, de către miniștrii altarului *preoții și episcopii*, ca organe văzute, ale Mântuitorului Hristos, Cerescul Păstor — λειτουργός — ¹⁾, pentru credincioși și în legătură cu aceștia, după orânduirile întemeiate de Biserică. Sau: liturgia este săvârșirea sacrificiului euharistic de preoți și episcopi, pentru membri corpului mistic al Bisericii, după regulile stabilite și neschimbate.

Liturgia însă privită în general, este comoara simbolurilor, a cântărilor și a diferitelor acte, prin mijlocul cărora Biserica îndreptează cultul său către Dumnezeu; *este expresiunea cea mai înaltă și cea mai sfântă a cugetărei și a credinței*, folosită de Biserică în comunicarea ei directă cu Dumnezeu, prin mărturisire, rugăciune și laudă. Liturgia nu este numai o simplă rugăciune (εύχή) săvârșită într-o adunare creștină; de aceea o rugăciune a unui om, ori cine ar fi el, făcută pentru sine, nu este o liturgie. Cu toate acestea unele formule și semne ale liturgiei, pot fi cu respect și pătrundere folosite și de laici, cu gândul curat de a da mai multă viață actelor de adorațiune către Creator d. e. *cetirea unor rugăciuni, cântarea imnelor, a răspunsurilor liturgice*, etc. Tezaurul nostru Liturgic se mai poate defini ca o *știință a cultului*, și ne va arăta prin urmare împrejurările și înflorirea cultului, pietatea din timpurile prime ale creștinismului, fie care act liturgic cu istoria sa, partea simbolică a cultului, precum și tot ce se atinge de serviciul divin. În ori ce împrejurare Cartea aceasta trebuie să aibă de obiect cultul sfintei noastre Biserici ortodoxe, privit după toate regulile științei și ale misticismului.

4. Și în limba ebraică găsim o umbră de coincidență între verbul λειτουργέω și următoarele verbe ebraice: *abad* (עבד, a servit la templu ²⁾, *šaba* (שָׁבָא, s'a adunat la rugăciune ³⁾, *šarat* (שָׂרַת, a servit ne încetat lui Iehova ⁴⁾, și *kahan* (כֹּהֵן, a fost făcut preot ⁵⁾. De aceea și în *Septuaginta* aflăm aceste 4 verbe traduse în grecește prin δουλεύω, λειτουργέω, ori ιερατεύω ⁶⁾; iar

1) Ebr. VIII, 2: Τῶν ἁγίων λειτουργός καὶ τῆς σκηνῆς τῆς ἀληθινῆς, ἣν ἔπηξεν ὁ κύριος, οἶκ ἀνθρώπου.

2)

עבדו את יְהוָה בְּרָאָה Ps. 2, 11.

3)

כָּל הָבָא לְשָׁבָא עָבָד עֲבָדָה Num. 4, 23.

4)

לְשָׂרַת בְּשֵׁם יְהוָה Deuter. 18, 5.

5)

וַיִּבְרַח אֶלְעָזָר בֶּן אֶחָדָה Deuter. 10, 6.

6) Leandri van Ess, *Ἡ παλαιὰ διαθήκη κατὰ τοὺς ἑβδομήκοντα*, Lipsiae 1824: δουλεύουσι (Ps. 2, 11); λειτουργεῖν (Num. 4, 23); λειτουργία (Num. 4, 24); λειτουργεῖν (Deuter. 18, 5); ιερατεύουσιν (Deuter. 10, 6).

substantivul *abodah* (עֲבֹדָה¹⁾), prin cuvântul λειτουργία²⁾,

telegându-se adică serviciul cel sfânt îndeplinit de preoți și leviți în cultul Vechiului Testament. Pentru acest serviciu săvârșit întru mărirea lui Iehova și folosul poporului, eră foarte bine ales cuvântul λειτουργία, căci în acțiunea acestor persoane sfinite, se făcea un λείτον ἔργον, cum arată aceasta și însăși cartea II a Chronicelor din Septuaginta: «λειτουργεῖν τῷ κυρίῳ καὶ τῷ λαῷ αὐτοῦ»³⁾. Dar mai ales aducerea sacrificiului de preoți și leviți se traduce de cei 70 prin cuvântul λειτουργία, privindu-se acest act ca cea mai măreată servire divină⁴⁾.

5. În Noul Testament, acolo unde întâlnim cuvântul λειτουργία cu înțelesul de «serviciu sfânt», se are în vedere în general *serviciul levitic* săvârșit la sanctuarul judaic⁵⁾; iar în special însuși «sacrificiul ebraic»⁶⁾. Când însă sacrificiul din Vechiul Testament se privește ca o preînchipuire a celui din Testamentul Nou, se întrebuintează de obicei infinitivul λειτουργεῖν; iar Iisus Hristos⁷⁾, este aci Marele Preot — λειτουργός — care aduce sacrificiu înaintea lui Dumnezeu pentru mântuirea lumii⁸⁾. Dacă în iudaism sacrificiul preoților și al leviților eră un «λείτον ἔργον» sau un «munus publicum» (serviciu pentru popor), cu atât mai mult în creștinism este proprie această noțiune sacrificiului adus de locuitorii lui Hristos. În faptele Apostolilor însă, și anume în cap. 13 v. 2, găsim verbul λειτουργέω însemnând însăși rugăciunile făcute de credincioșii din Antiohia, când apostolul Pavel și Varnava au fost trimiși să predice cuvântul⁹⁾.

Creștinii din epoca apostolică tot în felurile arătate până aci s'au folosit de infinitivul λειτουργεῖν, spre a arăta adică sacrificiul de pe altarele lor, ca o perfecțiune, întrecere, sau ca o împlinire (πλήρωμα) a tuturor serviciilor levitice și spre a exprima respectul ce aveau ei către sfânta jertfă euharistică¹⁰⁾.

1) קָל-הָקָא לְעֹבֵד עֲבֹדָת עֲבָדָה Num. 4, 47.

2) În Cartea Numerelor din Septuaginta, cap. 4, întâlnim de 17 ori verbul λειτουργέω și substantivul λειτουργία.

3) עָתָה עֲבֹדוּ אֶת-יְהוָה, אֱלֹהֵיכֶם וְאֶת עַמּוֹ II Chron. 35, 3.

4) עַל-הַמִּזְבֵּחַ הַגָּדוֹל הִקְטִיר אֶת-עֹלֹת-הַבֶּקֶר II Reg. 16, 15.

5) Ebr. 9, 21.

6) Luca 1, 23.

7) Iată etimologia și însemnarea numelui „Iisus Hristos”. Cuvântul „Iisus” Ἰησοῦς (יֵשׁוּעַ, ori יְהוֹשֻׁעַ) este de origină ebraică și însemnează „Mântuitor”. Mat. 1, 21. Iar cuvântul „Hristos” (Χριστός) este traducerea în grecește a ebraicului „Mesiah” (מָשִׁיחַ) și însemnează „Uns”. Adică: „Iisus” însemnează „Mântuitor”, iar „Hristos”, „Uns”.

8) Ebr. 5, 1.

9) Fapt. Apost. 13, 2: Λειτουργούντων δὲ αὐτῶν τῷ κυρίῳ καὶ νηστευόντων εἶπεν τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον ἀφορίσατε δὴ μοι τὸν Βαρνάβαν καὶ Σαῦλον εἰς τὸ ἔργον ὃ προσέκλημαι αὐτούς.

10) Fapt. Apost. 13, 2.

Iar în unele scrieri ale bărbaților apostolici, când se vorbește de sacrificiul plinit de episcopi și preoți ca urmași ai apostolilor, se întrebuințează adesea ori în înțelesul mai depărtat al cuvântului și verbul *ιερατεύω*, în loc de *λειτουργέω*¹⁾; apoi în loc de «λειτουργία» aflăm cuvintele «μυσταγωγία» și «ιερουργία»²⁾.

Din cele zise până aci, conchidem că cuvântul *λειτουργία* se dă sacrificiului euharistic săvârșit de preot — *λειτουργός*; — iar diaconul, ipodiaconul și anagnostul se numeau în Biserica veche «ajutători ai preotului» (*συνλειτουργοί*)³⁾. Altă dată în scrierile vechi creștine, găsim numirea de *λειτουργός* dată preotului, diaconului și ipodiaconului, apoi abia anagnostul se numea *συνλειτουργός*⁴⁾. În înțelesul strâns al cuvântului însă, *συνλειτουργοί* fură numiți numai episcopii, mitropoliții și patriarhii⁵⁾. Mai întâlnim în canoanele bisericești sub numirea de *λειτουργία*, nu numai plinirea sacrificiului euharistic, ci și serviciile religioase publice făcute de preot⁶⁾, ori diacon⁷⁾, pentru trebuințele poporului⁸⁾.

§ 2.

Înțelesul cuvântului „missa” în Biserica latină.

Ceea ce înțelege Biserica ortodoxă orientală⁹⁾, prin cuvântul și acțiunea *λειτουργία*, aceea înțelege și Biserica romano-catolică

1) Clem. Rom. I. Corint. 44, 3.

2) Conf. Herm. Adalb. Daniel, *Codex Liturgicus ecclesiae universae*. Lipsiae, 1853, Tom. IV, p. 327 și 328.

3) Goar, *Euchologium graecorum*. ed. II, Venetia 1730, p. 9.

4) Dionys. Areopag. De Eccles. Hierarch. cap. 3.

5) Mai târziu cuvântul „συνλειτουργός” dobândi în creștinism o însemnare înaltă și fu dată numai persoanelor ierarhice a. e. episcopilor, mitropoliților și patriarhilor. Așa, Atanasie cel Mare, în epistola sa către Rufinian, numește *συνλειτουργοί* pe episcopii Eladei, ai Galiei și Ispaniei. Iar Ghenadie patriarhul Constantinopolului († 1460) numește și el pe mitropoliții din diocese sa, și chiar pe episcopul Romei de atunci „συνλειτουργοί” (impresună liturgisitori) într-o epistolă pe care le o trimite acestora. Tot „συνλειτουργός” numește și Tarasie patriarhul Constantinopolului (784—806) pe episcopul de atunci al Romei Adrian I (772—795), într-o epistolă pe care i-o trimite acestuia.

Numirea aceasta de „impresună liturgisitori” se întrebuințează și astăzi în Biserica ortodoxă de răsărit, când un Ierarh trimite o epistolă sau enciclică unei coleg al său. Conf. „Cuvânt pentru preoție al sfântului Grigorie de Nazianz”, București, 1821, pag. 136 și 142.

6) Sinod. Ancyra an. 314 can. 1: Περαιθεσθαι προεσβύτεροι ἐρέτικοι προσφέρειν δὲ αὐτοὺς, ἢ ὁμολεῖν, ἢ ὅλως λειτουργεῖν τι τῶν ἱερατικῶν λειτουργιῶν.

7) Sinod. Ancyra an. 314, can. 2: Περαιθεσθαι δὲ αὐτοὺς (διακονοὶ ἐρέτικοὶ) πάσης τῆς ἱερᾶς λειτουργίας, τῆς τε τοῦ ἁγίου ἢ ποτήριον ἀναφέρειν ἢ κηρύσσειν. Conf. și can. 4 al sinod. din Antiochia an. 341.

8) Zilele patruzecimei în cari nu se face liturgie se zic ἀλειτούργηται (fără liturgii); iar Cartea care conține textul sfântelor liturgii se cheamă Θεία λειτουργία (Sfânta Liturgie).

9) Cuvântul „ortodox” ὁρθόδοξος (ὁρθῶς δοξᾶω) înfățișează pe cel ce cugetă drept în materie religioasă; iar cuvântul „eterodox” ἑτερόδοξος (ἑτερώς δοξᾶω), arată pe cel ce cugetă altfel, și nu ține adevărata credință.

prin «*officium*» sau «*ministerium divinum vel ecclesiasticum*». Iar în Codicii liturgici, în loc de cuvântul «liturgie», când se vorbește de liturgiile Bisericii latine, se întrebuințează cuvântul «*ordo*» s. e. «*ordo romanus*», *ordo ambrosianus*, «*ordo gallicanus*», «*ordo mozarabicus*»¹⁾).

Dar latinii, oficial își numesc liturgia lor „*missa*” cu începere de la secolul al V-lea încoace. Augustin și Casian între-

Biserica Sfântul Paul de lângă Roma (Italia) în care am intrat în luna August anul 1897.
Tot atunci am străbătut aproape întreaga Italie în scopuri științifice. (Autorul).

buintează foarte des această numire²⁾). Invățații apuseni însă discută din vechime și până acum origina acestei numiri, fără ca să-i o poată afla. Voiu arăta aci cele mai însemnate păreri în această privință.

1) Herm. Adalb. Daniel, *Codex Liturgicus*, op. c. Tom. I, p. 48—112.

2) Cassian. Institut. Lib. II, c. XIII: „Quare post missam nocturnam, dormire non oporteat”. Dar și în canonul 10 al sinodului apusean Antisiodorean, ținut în anul 590, aflăm cuvântul „*missa*”. Conf. Gear, *Euchologium Graecorum*, op. c., p. 131, n. 187.

Cardinalul *Baroniu* crede că derivațiunea acestui cuvânt descinde din substantivul ebraic מִסָּח (missah), ceea ce înseamnă «ofranda făcută lui Dumnezeu din roadele pământului». Iată cuvintele cardinalului: «Fiind că multe sunt numirile acestui sacrificiu, acela care este mai vechiu și mai întrebuintat la Latini este «missa»; după cum se vede, această numire își are origina în limba ebraică ori haldaică. Deci, ceea ce în Vulgata noastră se zice «spontanea oblatio» (Deuter. XVI), în ebraică și haldaică se zice «missah» adică ofranda pe care o aduceau Domnului din roadele pământului»¹⁾.

Ebraiștii imprumutând părerea lui *Baroniu* sunt și ei de aceeași credință. Eleniștii cred însă că cuvântul «missa» derivă din grecescul μύσις (introducerea în lucruri tainice). Iar cardinalul *Bona* îl aseamănă cuvântului «remissio» (ertare), fiind că sacrificiul euharistic, se face pentru ertarea păcatelor. Cei mai mulți însă îl deduc din verbul latin „mittere” (a trimite, a da drumul adunării), fiind că în apus când se concediau din Biserică vechii catehumeni, se pronunțau aceste cuvinte solemne: «Ite missa est»²⁾, adică «mergeți»; adunarea catehumenilor este concediată, pentru a se începe liturgia credincioșilor. Dar și în răsărit se zicea: «ἀπολύεσθε ἐν εἰρήνῃ» (Liturg. sf. Iacov. n. XXIII) adică: «sunteți liberi să mergeți în pace», formulă rămasă până astăzi în acest fel: «Cu pace să eșim».

Această trimitere a pioșilor (în latinește «dimissio» ori «missa»), a dat în apus numirea sa întregului serviciu liturgic, fiind că el era cuprins între două trimiteri ori retrageri: una care termină prima parte și se numește «missa» sau trimiterea catehumenilor, iar alta care termină liturgia credincioșilor și se numește tot «missa». De aci vine în Biserica latină zicerea tradițională: *missas celebrare, missarum solemnia*, pentru a arăta un singur sacrificiu, sau trimiterea poporului din biserică, la finele serviciului divin³⁾.

Dintre toate aceste păreri credem a fi mai apropiată de adevăr aceea a lui *Baroniu*.

1) Baron. an. XXXIV, n. 59: Quum multa sint huius sacrificii nomina, illud est antiquissimum et apud Latinos usitatus atque frequentius, „missa”; quod quidem ex hebraica vel chaldaica nomenclatura acceptum esse videtur, etc.

2) Iată ce oțtim în cartea lui *Lerosey*, Hist. et symbolisme, Paris 1890, p. 195: Notre, *Ite missa est*, paraît être une imitation des usages anciens. Car les Romains avaient coutume de se servir, pour concéder les assemblées, d'une forme équivalente. Un héraut criait: „Ilicet”, pour *Ire licet* (a merge este îngăduit).

3) Bingham, Antiq. eccles. Tom. V, cap. I, § 4. Conf. *Lerosey*, Histoire et symbolisme de la Liturgie p. 108 și 195.

§ 3.

Noțiunea cultului protestant.

Protestanții nu au o liturgie în înțelesul Bisericii ortodoxe, căci ei resping misterul sacrificiului real și al preoției. Cu toate acestea între ramurile Teologiei Practice, și Protestanții numără studiul liturgic și îl privesc ca pe o știință care cuprinde în sine învățătura actelor stabilite pentru serviciul divin, și se ocupă cu cultul în toată ființa lui proprie. Dar din acest cult, chiar după părerea urmașilor lui Luter și Calvin, sunt înlăturate actele libere cari nu sunt expresiunea societății s. e. predica, botezul și binecuvântările¹⁾. Iar cultul sau liturgia în spiritul bisericii protestante, este *«trebuincioasa, comuna, propria și externa săvârșire și exercitare a actelor latreutice ale societății întemeiate în Hristos»*. Sau: *«este exercitarea raporturilor holărilor, pentru trebuința comună a edificării societății în Dumnezeu, întru creșterea și propășirea ei, spre eterna și deplina unitate și viețuire cu El»*. Cu alte cuvinte, cultul în felul acesta, este ordinea autoritară stabilită, ori aplicarea ritua-lului hotărât al serviciului divin, săvârșit în numele societății în timpul liturgic²⁾.

1. Dar între protestanți nu există o unitate de vedere în ceea ce privește definițiunea liturgiei și mai ales a actelor cari compun serviciul liturgic; căci pe când unii înlătură din acest serviciu actele libere s. e. predica, botezul, confirmățiunea, sfințirea lucrurilor, ș. a., alții le numără și pe acestea³⁾. Cauza acestor neînțelegeri răsare de acolo, că urmașii lui Luter și Calvin, nu au o preoție și un sacrificiu după învățăturile Dom-nului nostru Iisus Hristos, și de aceea nu au nici Liturgisitori (Λειτουργοί), nici liturgie cu temeuri apostolice, și prin urmare nici un studiu cu lumină liturgică⁴⁾.

2. Acum este ușor de a face o deosebire între Biserica ortodoxă răsăriteană și cea protestantă în ceea ce privește ideea de cult sau Liturgie. Cultul ortodox este o lucrare dumneze-

1) Harnack, *prakt. Theologie*, Erlangen, 1877, II Bd. S. 404. Conf. Bez-schmitt, *System der prakt. Theologie*, S. 132.

2) Harnack, *prakt. Theologie*, I Bd. S. 250: „Der christliche Kultus, zioe Harnack, ist die im religiösen Leben nothwendige und eigenthümliche, gemein-same und äußere Bethätigung und Vollziehung der schon bestehenden Gottesge-meinschaft in Christo in der Form von Feiert und That, d. h. des darstellenden und mittheilenden Handelns behufs der Gemeinde-Erbauung in Gott oder der Erhaltung jener Gemeinschaft und der Förderung derselben zu immer vollerer Lebenseinheit mit ihm“.

3) Hagenbach, *Grundlinien der Liturgik und Homiletik* § 1.

4) „Liturgisitor“ (Λειτουργός) se cheamă cel ce săvârșește sfânta Li-turgie; iar „Liturgist“ se zice cel ce studiază temeinic știința liturgică.

ească hotărâtă de Marele Preot Dumnezeu-Omul, și săvârșită de locuitorii săi vizibili — miniștrii altarului — pentru mântuirea credincioșilor, până la finitul vremii. Protestanții tuturor confesiunelor însă, tăgăduesc cu statornicie caracterul preoțesc și mijlocitor al cultului, și nu recunosc că prin sacrificiul euharistic se înfăcișează lauda, mulțumirea, cererea către Dumnezeu și restabilirea omului în grația divină.

§ 4.

Caracterul pozitiv al Tezaurului Liturgic.

Acest Tezaur cuprinde în sine știința, care se ocupă cu minuțiositate de actele cari compun liturgia, arată partea lor istorică, canonică, simbolică și exegetică, și ne dă o idee luminoasă de chipul cum se săvârșesc aceste acte în sfânta noastră Biserică. Tezaurul deci, conține o știință pozitivă, fiind că obiectul său — liturgia — nu este o lucrare care s'ar acomoda împrejurărilor timpului, ci este o întocmire dumnezească păstrată de Biserică, parte ca un fruct al descoperirii divine, parte ca un rod frumos al primelor timpuri creștine; iar sub înriurirea sfântului Spirit și a păstorilor bisericești, s'a săvârșit până astăzi așa cum a fost alcătuită în acele zile de fericire pentru neamul omenesc ¹⁾.

1. «Tezaurul Liturgic» având de obiect real cultul Bisericii, nu înlătură din sine cercetările științifice; păstrează însă pretutindenea venerațiunea pioasă a celor sfinte și înțelepciunea ce trebuie să însoțească aceste cercetări. Din Tezaur mai aflăm particularitățile cultului și înțelegem că liturgia nu este o grămadă de părți lipsite de viață, ci este un organism viu, purtat nu numai de legile spiritului omenesc, dar și de înalta ocărmuire dumnezească; iar acest organism, va viețui în Biserică până în finele secolilor. De aceea știința liturgică are o temelie tare și puternică, cum și o privire încordată asupra liturgiilor creștine și în deosebi asupra celor ortodoxe, și ca atare este *temeinică și practică* ²⁾.

Temeinică se numește, pentru că studiază liturgia cu multă putere din toate punctele de vedere; iar practică fiind că nu se ocupă cu teorii sofistice, ci cu sfintele învățături de închinare, cari au fost totdeauna întrebuintate și păzite de către sfinții servitori ai altarului.

1) Latinii însă vorbesc astfel de liturgia lor: „Die Liturgie hat ja auch eine rein natürliche oder menschliche Seite, ist nicht bis ins Kleinste hinein durch göttliche Offenbarung, oder auch nur ausdrückliche Gesetzgebung der Kirche festgestellt“. Heinrich, Dogm. II. Bd., § 111.

2) Biserica latină privește știința liturgică ca o ramură a Teologiei Pastorale (Conf. Valentin Thalhofer, Handb. der Kath. Liturg. op. c., p. 6); Biserica ortodoxă o privește însă ca o știință de sine stătătoare.

2. Protestanții introducând idealismul în misterul lor euharistic, privesc știința liturgică ca având un caracter idealic. Caracterul pozitiv al acestei științe însă, din punctul de vedere al Bisericii ortodoxe, se vădește cu cea mai mare înlesnire, când se știe că liturgia este o lucrare reală, care poartă în sine roadele primelor timpuri creștine.

Dar din cult, nici partea istorică nu se poate înlătura; căci numai pe temeiul istoric dovedim tăria actelor și a formelor de închinare. Raționaliștii, pietiștii și protestanții din toate cercurile, nu au pus preț pe clasicismul și istoria cultului creștin, și de aceea au căzut în rătăcire prin reforme și reducerea actelor liturgice¹⁾. Nu ne mirăm deci, când vedem în timpul de față la unii dintre protestanți, dorința pentru îmbogățirea cultului lor, cum și îndreptarea gândului spre caracterul pozitiv al închinării religioase; acesta este însă efectul numai al studiului serios ce ei au făcut mai în urmă asupra istoriei liturgiilor creștine.

Și în sânul Bisericii latine s'a întâmplat în secolul XVII-lea, un războiu crâncen pe câmpul liturgic, provocat de *Galicani* și *Ianseniști*, cari își prefăcură liturgia romană în graiul și gustul lor lumesc²⁾. Acest războiu se datorește însă, clericilor latini, cari își schimbă după împrejurări liturgia cu toate formele cultului. Schimbarea aceasta radicală o făcură și Galicanii cu Ianseniștii întocmind o liturgie nouă «galicană» cu o trăinicie foarte scurtă, și depărtată intru totul de formele cultului latin. Eră lucru firesc să se întâmple în Biserica latină această luptă liturgică, căci acesta este rodul celor cari își modifică înfinit cultul moștenit din primele începuturi creștine.

Numai Biserica noastră ortodoxă, pentru fericirea fiilor ei, păstrează cărțile ei liturgice cu toate formele cultului, neschimbate din vechime și până astăzi.

§ 5.

Însemnătatea studiului Liturgic pentru clerici și laici.

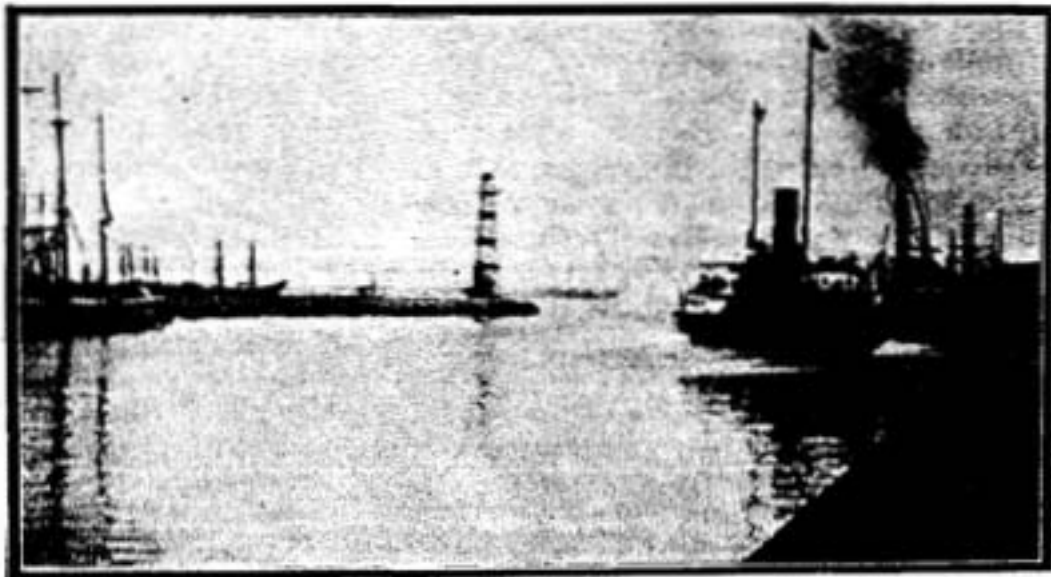
Liturgia cuprinde într'însa sâmburele științei pozitive, care se ocupă cu formulele apostolice de neconținută gloriificare a lui Dumnezeu³⁾, cu sacrificiul real însoțit de misterele și ritualurile sale, și apoi cu bine cuvântările și tainele prin mijlocul cărora toată creatura este curățită.

1) Kraus, Begriff, Umfang und Geschichte der christl. Archaeol. 1879, S. 9.

2) Prosper Guéranger, Institutions Liturgiques, II Tome, ed. II, Paris. 1880, p. 25.

3) Ebr. XIII. 15.

1. Dacă această arătare a bogățiilor liturgice se pare întinsă, cu atât mai vădit s'ar părea aceasta, când pe temeiul tradițiilor bisericești aflate în scrierile sfinților Părinți, în dispozițiunile sinodale și în monumentele vechi bisericești, am examinăm prin cercetări amănunțite diferitele acte ale cultului, cari ne-au rămas moștenire din timpurile vechi creștine. Aceste acte sunt martore oculare ale nevinovăției primilor creștini; în ele se ascunde acea dragoste curată ce se află la *mesele de frăție* (ἀγάται) ale urmașilor apostolilor ¹⁾; pe lângă acestea, ele sunt martore ale persecuțiunilor crâncene îndreptate de împărații păgâni în contra creștinilor, ale adunărilor tainice din întunecoasele catacombe, ale chinurilor înfiorătoare suferite cu bărbăție de către martiri, și tot odată ale bucuriei și întristării din acele timpuri ²⁾. Aceste acte ale cultului, au fost în ființă atât

Sosirea Domnului Doctor **BADER CIREȘEANU**,

Autorul «*Tesaurului Liturgic*», cu vaporul din Danemarca la orașul Malmö în sudul Suediei, Joi
31 Iulie anul 1897 în studii liturgice.

În momentele de fericire ale creștinului, precum și în acele timpuri de încercări grele; în timpul serbătorilor domnești când casa Domnului era plină de credincioși pe ale căror fețe strălucea bucuria și astfel fiind se înălțau rugăciuni și cântări Părintelui Cereș, ca și în zilele de rând ale săptămânei, actele sfinte de care ne ocupăm, erau împlinite cu sfințenie.

1) Franz Xaver Kraus, *Lehrbuch der Kirchengeschichte*, S. 55.

2) J. Bourassé, *Archéologie chrétienne*, p. 55, Tours, 1867.

Părinții și marii dascăli ai Bisericii, aflară aceste comori păstrate prin graiul străbunilor lor și în scrierile acestora, și la rândul lor, le întemeiară pe piatra eternității prin așezarea scrisă ce le-a dat, și prin acomodarea cu cerințele timpului din epoca de aur a Bisericii creștine. Pentru aceste mari servicii aduse creștinismului, Biserica amintește cu recunoștință în ale ei rugăciuni, pe acești bărbați sfinți, cari ne încetât au lucrat pentru înfrumusețarea ei. Liturgisitorul are prin urmare cel mai mare folos sufletesc, când înaintea ochilor lui se desfășură un lanț de întâmplări minunate în șirul zilelor comune și ale serbătorilor anului, și când își cunoaște puterea ce are de a desface sigiliul mistериilor, păstrate din timpurile când Mântuitorul omenirii propoveduia sfintele lui învățături.

2. Liturgia a fost privită în toate timpurile ca forma cea mai lămurită a espunerei dogmelor, și în același timp ca înfățișarea cea mai înțeleasă a acestora. Mai toți scriitorii și innologii vechi bisericești, au fost și Liturgiști și au cultivat cu multă căldură știința sfintelor ritualuri. De asemenea, scriitorii bisericești ai timpurilor posterioare atât din Biserica orientală cât și cea occidentală, și chiar teologii scolastici, nu trecură cu vederea studiul acesta; iar epoca reformei, aduse cu sine un folos oare care științific, de oare ce ea a dat naștere *Colecțiunilor liturgice*, spre a se putea face prin acestea lumină asupra trecutului liturgic al Bisericii creștine. Cărțile bisericești, și mai ales formulariile liturgice, sunt îmbrăcate cu o sfântă autoritate care va domni totdeauna în Biserica ortodoxă, și au un merit destul de mare că ne-au adus cu ele cunoștința nevinovăției timpurilor apostolice ¹⁾.

Protestanții, încă din secolul trecut, recunoscără lipsa ivită în științele teologice din Biserica lor, prin nepăsarea arătată de ei studiului liturgic. Pentru convingerea lor însă, li s'au dovedit cu argumente puternice, că *dogmele* pot să fie mai bine înțelese prin cunoștința acestui studiu; iar fructele culese din *Dreptul Canonic*, sunt mult mai dulci și binefăcătoare atunci când se cunosc cu temeinicie cestiunile liturgice atinse în juridica eclesiastică. Dar și *Istoria Bisericească*, este cu indestulare înțeleasă, din momentul în care tradițiunea ritualurilor din studiul istoric, va fi mai bine cunoscută și i se va da însemnătatea meritată. Cestiunile atingătoare de *Archeologia bisericească*, dau cu mai multă temeinicie roadele dorite, când ele sunt luminate prin cunoștința atât de folositoare a formulelor

1) Chiar și protestantul Pfaff din Tübingen († 1760), în cartea „Disquisitiones (cercetări) de liturg. missalibus“, Tübingae, 1721, laudă cu aceste cuvinte autoritatea și vechimea cărților bisericești: Cum libri ecclesiastici, Liturgiae, ecclesiastica publica auctoritate, atque approbatione totius, ubi quidem eorum est usus, ecclesiae gaudeant, cum etiam antiquissimae illae, quae in ecclesia orientali, atque occidentali olim viguere, atque etiam nunc vigent, liturgiae ex apostolicis temporibus multa trahant.

și simbolelor cultului dumnezeesc, din timpurile în cari creștinismul se află în leagăn și până în epoca în care serviciul liturgic ajunsese în cea mai deplină înflorire. În fine, sentimentele religioase cresc și se măresc cu mai mare repeziciune atunci, când piosul își dă seama de actele sfinte cari se desfășură înaintea ochilor lui, și cunoaște după putință istoricul acestor acte, cum și mijloacele prin cari ni s'au păstrat ele până în zilele noastre.

3. Studiul liturgic este folositor nu numai clericilor, dar și oamenilor învățați, laici, cari se ocupă cu origina datinelor religioase, introduse pe timpul propoveduirii evangheliei și al încreștinării diferitelor popoare. Lipsa acestui studiu, face ca cercetătorii acestor datine, să treacă peste o mulțime de descoperiri folositoare, cari dau la lumină adevărul căutat cu atâta sârguință. După cum un bărbat de știință, nu ar putea cunoaște moravurile *Indienilor*, *Perșilor*, sau *Egiptenilor* până când el nu va intra în misteriile religioase ale credinței lor, până când nu va cunoaște cu temeinicie practica și teoria cultelor păgâne, tot astfel s'ar găsi în fața imposibilității, acela care ar încerca să cerceteze origina moravurilor creștine, dacă ar fi lipsit de știința cultului din Biserica Mântuitorului Hristos ¹⁾.

Nu mai puțin este folositor studiul liturgic și artistului. Ori ce om recunoaște cu drept cuvânt, că arhitectura, pictura, sculptura și cântarea, sunt înflorite în creștinism mai mult prin evlavie creștinului cimentată în timpul transportării lui cu mintea întru cele de sus, pe timpul sfintei liturgii, de cât prin gustul născut în om în împrejurările de altă fire. Suirea cu gândul în regiunile cele înalte când s'a făcut serviciul divin, a dat naștere idealurilor de frumusețe, cari s'au pus în evidență pentru mulțumirea piosului, prin construirea mărețelor Biserici, prin pictura frumoaselor icoane, prin împodobirea cu sculpturi a columnelor și mobilierului bisericesc, și în fine prin cântarea cea dulce și armonioasă.

Numai prin studiul liturgic aflăm taina construirii Bisericilor, împletirea simbolelor religioase, atributele marilor dascăli ai lumii cari se jertfiră pentru întinderea luminei creștinismului, și ale martirelor cari se făcură prin tăria lor de credință, pilde de virtute și de înfruntare a deșertăciunilor lumesti. Mai departe, numai prin acest studiu se păstrează uniformitatea vestmintelor sacerdotale cu semnificațiunea lor simbolică și se ține tradițiunea cea bogată ce stă asupra coloriturilor bisericesti.

În fine, numai prin studiul liturgic să inspire pictorul bisericesc în trăsurile fisionomice ale fetelor sfinte, iar cântărețul din casa Domnului, în clasicele melodii din epoca de aur a Bisericeii. Se înlătură în același timp sunetele discordante, cari stau în legătură cu gusturile popoarelor barbare și întăresc un contrast pronunțat cu sfințenia locului.

1) Prosp. Guéranger, Instit. Liturg., T. I., ed. II, p. 12.

§ 6.

Științele auxiliare.

Pentru ca studiul liturgic să fie înțeles și tot odată adâncit în mintea noastră, se cer unele cunoștințe aflate în științele următoare :

1. De și cea mai mare parte din cuprinsul liturgic stă întemeiat pe piatra timpurilor apostolice, când Mântuitorul omeneirii a instituit sfânta Liturgie, *perfecționând legea veche*, dar nu mai puțin se cere ca să cunoaștem și cultul cu împrejurările cari erau în Vechiul Testament, ca prin comparațiune să pricepem mai bine superioritatea celui întemeiat de Iisus Hristos. De aceea, primul loc ca știință auxiliară îl ocupă **Archeologia biblică**, din care se înțeleg multe părți din mozaism și timpul profetic, amintite adesea ori în studiul nostru ¹⁾.

2. **Istoria popoarelor vechi** și în special a acelor cari sunt amintite în serviciul divin s. e. Ebreii, Asirienii, Babilonenii, Egiptenii ș. a. ²⁾.

3. **Filosofia unită cu Teodiceea**, cu ajutorul căreia omul își dă seama de actele sale psihice și se înalță conștient cu gândul la Creatorul lucrurilor văzute și nevăzute, pe cari le admiră ne conținut mintea noastră ³⁾.

4. **Scrierile sfinților părinți**, din cari Liturgistul se luminează asupra multor cestiuni explicate în acele scrieri, așa după cum învață sfânta noastră Biserică ⁴⁾.

5. **Istoria religiunilor popoarelor vechi**, care ne arată

1) La cărțile auxiliare studiului liturgic se pot enumera:
Geiger, *Urspr. u. Übersetzungen der Bibel in ihrer Abhängigkeit von der innern Entwicklung des Judenthums*, Breslau, 1857.

Flavii Josephi, opp. ed. Havercamp 2 Voll. Amstelod., 1726.

Rast, *Die Chronologie der Bibel im Einklang Zeitrechnung mit der Egyptier und Assyrier*, Wien, 1878.

Isidor de Onciul, *Archeologia Biblică*, Cornăuți, 1884.

2) Geiger L., *Quid de Iudaeorum moribus atque institutis scriptoribus Romanis persuasum fuerit comm. hist.* Berol., 1873.

Fischer, *Heident. u. Offenbarung. Religionsgesch. Studien über die Berührungspunkte der ältesten h. Schriften der Juder, Perser, Babylonier, Assyrier und Aegypter mit der Bibel*, Mainz, 1878.

3) Hegemann, *Elemente der Philosophie. Logik. Metaphysik. Psychologie*, Freiburg, 1881—1886, 3 Bde.

Stöckl, *Lehrbuch der Philosophie*, Mainz 1873—1883, 9 Bde.

Bernier, R. *Die Religionen und Kulte des vorchristl. Heidenth. Ein Beitrag zur Gesch. der Philos. der Religionen*, Regensb. 1871—1886.

4) D'Ashery, *Spicil. vet. Script.* 13 voll., Paris, 1655.

Maxima bibliotheca vet. Patrum. 28 Vol., Lugdun., 1677.

Grabe, *Spicileg. ss. Patrum et haeret.* s. I, II, III. 2 vol. Oxon., 1700.

A. Gallandi, *Biblioth. vet. Patrum*. 14 Vol., Venet., 1756.

Migne, *Patrologia completa*, 217 Tomuri, Paris, 1843.

teogoniile complicate și credințele desarte ce au avut loc în decursul treptelor culturale ale omului, precum și diferitele sacrificii feroase aduse zeilor, mai întâiu pe înălțimi și la umbra arborilor și apoi la temple sistematic construite, spre a se cunoaște din acestea și mai mult, superioritatea sacrificiului adus de însuși Iisus Hristos¹⁾.

§ 7.

Isvoarele principale ale Tezaurului Liturgic.

Scrierile patristice, colecțiunile liturgice și canonice

Ca ramură teologică, «Tezaurul Liturgic» își are materialul său în cea mai mare parte cules din științele și scrierile pozitive, între cari, în primul rând numărăm „cărțile Vechiului²⁾ și ale Noului Testament³⁾».

1. Din scrierile Vechiului Testament, în deosebi au mare preț pentru studiul de care ne ocupăm, *Exodul*, *Leviticul* și *Numerele*, în cari ni se înfățișează o icoană vie a cultului mozaic, umbra cultului perfecționat de Mântuitorul, prin instituirea sfintei Liturgii.

Iar cărțile Noului Testament și în special *Evangeliiile*, ne pun în cunoștință despre Răscumpărătorul Liturgisitor, Dumnezeu-Omul, despre rugăciunile și sacrificiul său, despre învățătura lui cu privire la închinarea în spirit și în adevăr, și în fine despre instituirea acestora. Apoi *Faptele* și *epistolele apostolilor*, ne arată cum se făcea cultul creștin în zilele ucenicilor mesianici, mai întâiu tainic prin casele pioșilor, de frica Judeilor, și după aceea cum se propoveduia în public înaintea puternicilor lumii, închinarea înaintea adevăratului Dumnezeu. Toate aceste scrieri sfinte, alcătuiesc un frumos buchet, din care extragem hrana atât de bine făcătoare studiului nostru.

2. Ca isvor principal al Tezaurului Liturgic poate fi și „**Literatura patristică**“. Din aceasta învățăm cum cultul întemeiat de Mântuitorul și apoi săvârșit de apostolii săi în mijlocul celor mai vechi adunări creștine, asemenea unei semințe de grâu, a crescut și a dat roade însutite; iar în cursul timpului

1) A. Bonnetty, Histoire sur la religion des Romains et sur la connaissance qu'ils ont pu avoir des traditions bibliques par leurs rapports avec les Juifs. 4 Vol., Paris, 1867—78.

Cox, The Mythologie of the Aryan Nations, 2 Vol., Lond., 1870.

M i m u s, Indogermanischen Religionen, Halle, 1875.

S t r a u ß, v. Torney, Essays d. allg. Religionswissenschaft, Jbldg., 1879.

2)

הַתּוֹרָה הַנִּבְיָאִים וְהַכְּתוּבִים

3) Ἡ καὶνὴ διαθήκη.

s'a ramificat după vederile feluritelor confesiuni creștine și s'a împrăștiat peste suprafața pământului ¹⁾.

a) Între scrierile patristice de cea mai însemnată valoare pentru studiul nostru este *prima apologie* a lui *Iustin Martirul* († 163 sau 167), trimisă împăratului Antonin Piul și fiilor săi, precum și poporului și senatului roman. În această apologie, între alte apărări aduse în folosul creștinilor, voește scriitorul apo-

Vestitul arhieru al Vechiului Testament iadde * (sec. IV a. H.), desculț (II M. 2. 5), dar îmbrăcat în vestimintele sacerdotale, săvârșește cultul său ajutat de leviji. Lângă sine are : sfeșnicul cu 7 brațe, trâmbița și vasul cu tămâie. Se știe că iadde a ocolit Ierusalimul de mânia lui Alexandru cel Mare.

loget, ca împăratul să aibă cunoștință de curățenia cultului creștin, care eră zugrăvit cu colorile cele mai negre de către inimizii religiunii întemeiate de Iisus Hristos. În scopul acesta, Iustin dă în apologia sa, o schiță despre botez, eucharistie, însemnă-

1) Cea mai nouă și mai completă ediție a scrierilor patristice grecești este a lui P. Migne în 161 Tomuri, tipărită în Paris în anii 1866-1886.

tatea euharistiei, rugăciunile obișnuite, și arată că predica care constă mai ales din explicarea sfintei scripturi, are un efect minunat în serviciul divin¹⁾.

b) O scriere de mare folos pentru studiul nostru, este «*Invățătura celor 12 apostoli*», publicată în Constantinopole în anul 1883, de către învățatul mitropolit al Nicomidiei, Filoteiu Vrieniu, cu titlul următor: Ἀδασχὴ τῶν δώδεκα ἀποστόλων ἐκ τοῦ ἱεροσολυμιτικοῦ χειρογράφου νῦν πρῶτον ἐκδιδόμενη ὑπὸ Φελοθέου Βουενίου μητροπολίτου Νικομηδείας. Ἐν Κωνσταντινουπόλει 1883. Vechimea acestui codice al cărui autor necunoscut a viețuit probabil în secolul II-lea, se adevărește prin întrebuintarea lui de către Climent Alexandreanul († 215), Eusebiu istoricul († 340), Atanasie cel Mare († 373), ș. a. Cele 15 capitole din cari se compune acest monument de literatură bisericească, se împart în două părți: partea I (cap. 1—6), conține învățături cu privire la cele două căi a vieții și a morții, avându-se de scop instruirea catehumenilor; iar partea II (cap. 7—15), cuprinde învățături liturgice relative la organismul bisericesc și arată ce este botezul, ajunarea, euharistia, servitorii altarului, etc.²⁾.

c) De o asemenea valoare sunt și «*Constituțiunile apostolice*» (Διαταγαὶ τῶν ἁγίων ἀποστόλων διὰ Κλήμεντος) (Constitutiones sanctorum apostolorum³⁾), ale căror șase cărți prime, le avem din secolul III-lea; cartea VII-a care conține între alte învățături și rugăciuni liturgice în formă prescurtată, datează din începutul secolului IV-lea; iar a VIII-a carte, provine din prima jumătate a aceluiași secol⁴⁾. Cartea VIII-a cuprinde sub titlul special: «Περὶ χαρισμάτων καὶ χειροτονιῶν καὶ κανόνων ἐκκλησιαστικῶν», după o introducere scurtă, învățături pentru alegerea și așezarea episcopului, apoi o liturgie deplină, atribuită de însăși aceste Constituțiuni și de Proclu patriarhul Constantinopolului († 447), lui Clement Romanul († 100), împărțită în două: a catehumenilor și a credincioșilor⁵⁾. Mai departe, aflăm în cartea VIII-a a Constituțiunilor, rugăciuni pentru hirotonia preoților, diaconilor și hirotesia diaconiștelor, a subdiaconilor și lectorilor; apoi pentru sfințirea apei botezului și a untului de lemn; iar mai pe urmă

1) Cele mai bune edițiunile scrierilor lui Justin sunt următoarele: edițiunea lui Mauriner Maranus, Paris, 1742; a lui Gallandi 1765; și în fine a lui Otto, a III-a edițiune 1876. Se mai află aceste scrieri și în „Kemptener Bibliothek der Kirchengäter“, 1871, apoi în Patrologia lui Migne s. gr. Tom. 6.

2) Constantin Popovici, Fântânele și Codicii dreptului bisericesc ortodox, Cernăuți, 1886, pag. 33—35.

3) Migne, Patrologia, s. gr. Tom. I.

4) Hermann Adalbert Daniel. Codex Liturgicus, Tom. IV, Lipsiae, 1850, p. 42: Constitutionum Apostolicarum..., sex libros priores conscriptos esse saeculo tertio ad finem vergente, septimum quarti saeculi initia extendere, octavum circa medium saeculum quartum congestum esse.

5) Prosper Guéranger, Instit. Liturg. op. c., T. I, p. 68: Les Constitutions apostoliques contiennent, au livre huitième, une Liturgie du sacrifice si complète et si remplie en même temps de majesté et d'onction, que

găsim ritualul botezului, sfaturi pentru zilele de sărbători, rugăciuni felurite și învățături cu privire la cei morți¹⁾.

d) «Canoanele sfinților apostoli» «Κανόνες τῶν ἁγίων ἀποστόλων» (Canones sanctorum apostolorum), de și au fost întocmite prin secolul IV, totuși ele sunt de folos pentru un Liturgist, pentru că aci se cuprind hotărâri relative la preoțime, alegerea și hirotonia ei, purtarea ei morală, funcțiunile ei, precum: botezul, sacrificiul euharistic, cuminecătura, serbarea paștelor, botezul ereticilor, și alte datine tradiționale rămase de la apostoli²⁾.

e) Cel mai bogat izvor pentru istoria și temeinica înțelegere a Liturgiei, se află răspândit în literatura patristică; dacă acest izvor s'ar afla adunat într'un chip de o așa natură, în cât Liturgistul să poată găsi cu înlesnire într'insul ori ce cestiune liturgică cu privire la veri una din liturgiile orientale ori occidentale, cu aceasta s'ar da un sprijin și mai puternic studiului nostru. Abia romano-catolicul *Ferdinand Probst*, în a II-a jumătate a secolului XIX, a putut să adune la un loc cele scrise în primele trei secole creștine, cu privire la misterii și serviciul liturgic, precum și la învățătura, rugăciunea și disciplina bisericească. Cel mai însemnat rod l'a aflat acest liturgist, în scrierile lui Irineu, Clement Alexandreanul, Origen, Ipolit, Tertulian, Ciprian și în Constituțiunile apostolice³⁾.

3. «Colecțiunile de Liturgii» orientale și occidentale, sunt iarăși cele mai mănoase fântâni ale acestei ramuri teologice. Aci aflăm copierea și păstrarea liturgiilor și traduceri străvechilor originale liturgice, cari ne vorbesc destul de limpede de zelul primilor creștini și în special de al autorilor liturgiști.

Granelas n'a pu s'empêcher de la qualifier une des plus belles et une des plus grandes qui se trouvent dans l'antiquité.

Mais nous n'avons aucune preuve à fournir à l'appui du sentiment qui en attribuerait la rédaction à saint Clément.

Apoi acest autor în Tomul III al Instituțiunilor sale, p. 26, urmează: De savants hommes la reportent (la Liturgie), les uns du IIe, les autres au IIIe siècle. Nous ne demandons qu'une chose: c'est qu'on veuille bien nous accorder que les Constitutions apostoliques étaient déjà compilées à l'époque du concile de Nicée qui fut tenu en 325.

1) «Constituțiile sfinților Apostoli» au apărut în limba română, în traducerea făcută de Preotul Gh. N. Nițu, și publicată în Teza sa pentru Licență în Teologie, în București, anul 1907. Lucrarea are 330 de pagini 8°.

2) Cetește cele 85 canoane ale sfinților apostoli, în Pidalional tipărit în mănăstirea Neamțul, în anul 1844, pag. 1—74.

Conf. Constantin Popovici, Fântânele, op. cit., pag. 35—39. P. Rompotes, Λειτουργική, ἐν Ἀθήναις, 1869, σελ. 4. A. Lerosey, Introduction à la Liturgie, Paris, 1890, p. 16.

Cele mai bune edițiuni ale Constituțiunilor și Canoanelor apostolice, sunt: a lui Coteleriu, Paris, 1672; a lui Lagarde 1862; cea din Kemptener Bibliothek der Kirohenv. 1874, dar mai ales a lui P. Migne, din Patrologia sa, seria greacă. Tom. I, Atena 1879.

3) Ferdinand Probst, profesor în Breslau, Die Liturgie der drei ersten Jahrhunderte. Tübingen 1870.

Biserica ortodoxă de răsărit, a hotărît pentru ea, ca cele trei formularii constantinopolitane, și anume liturgia s. Vasilie, aceea a s. Hrisostom și liturgia s. Grigorie Dialogul, să i fie pentru totdeauna texte liturgice neschimbate, în serviciul dumnezeesc din cursul anului întreg. Tot asemenea și Biserica latină, și a ales de model, liturgiile potrivite spiritului occidental, înlocuite mai târziu cu liturgia romană.

a) De un însemnat preț, este renumita colecție «Εὐχολόγιον, sive rituale graecorum complectens ritus et ordines divinae liturgie, officiorum, sacramentorum, benedictionum, consecrationum, funerum, orationum», etc. a lui *Jacov Goar* († 1653) un învățat teolog latin. În această carte de 735 pagini folio (ediția II, Veneția, 1730), se cuprind, cu notițe științifice, în limba greacă și latină, cele trei Liturgii ale Bisericii ortodoxe de răsărit, și anume: Liturgia sfântului Vasilie, a s. Ioan Hrisostom, și cea Mai înainte sfântită. Mai sunt și explicațiuni foarte amănunțite asupra întregului cult ortodox, precum și rugăciuni la felurite servicii religioase ale răsăritenilor¹⁾. În lucrarea acestei cărți, Goar s'a servit între alte izvoare și de un Evhologiu tipărit în anul 1638, pe care el îl citează foarte des s. e. la pag. 100 n. 37, pag. 101 n. 42 etc.

b) Un mare număr de Liturgii orientale, se află în opera abatelui francez *Eusebius Renaldotius* sau *Renaudotius* (Eusèbe Renaudot, † 1720) intitulată «*Collectio liturgiarum orientalium*»²⁾. Primul volum din edițiunea a II-a a acestei colecțiuni, conține cele trei liturgii coptice și anume a ss. Vasilie, Grigorie de Nazianz și Ciril din Alexandria, traduse în limba latină; apoi liturgia Marelui Vasilie și a s. Grigorie de Nazianz în limba greacă, cum se întrebuițau în vechime în patriarhatul alexandrian; și în fine, liturgia s. Marcu, înrudită cu aceea a s. Iacov, tradusă în limba latină. Volumul al II-lea cuprinde un număr mare de liturgii — circa patruzeci — întrebuițate de către Iacobiți. Toate acestea, au fost traduse în limba latină de Renaudot.

c) Sirianul maronit, *Ioseph Alois Assemani*, eruditul bibliotecar al Vaticanului († 1768), a dat la lumină documente vechi liturgice, în cartea lui ne terminată «*Codex liturgicus ecclesiae universalis XIII libros distributus, in quo continentur Libri rituales, missales, pontificales, officia, diptycha, etc. ecclesiarum*

1) Vezi Jacob Goar, *Euchologium Graecorum*, ediția I, Paris, 1645; ed. II, Veneția 1730.

2) Abatele Eusèbe Renaudot (fiul lui Teofrast Renaudot), se născu în Paris la anul 1646. Aci a studiat teologia, istoria, limbile orientale, fu membru al academiei franceze și muri la anul 1720, lăsând multe opere valoroase. Dintre scrierile lui Eusebiu Renaudot, amintim „*Collectio liturgiarum orientalium*“, a cărei primă edițiune a apărut în Paris la 1716, iar edițiunea II în Frankfurt la 1847. De la el a rămas și „*Istoria Patriarhilor Iacobiți*“. Conf. A. Lerozey, *Introduction à la Liturgie*, Paris, 1890, pag. 29.

occidentis et orientis ¹⁾. Aci se cuprind, rinduecele orientale și occidentale relative la catehumeni, botez și ungerea cu sf. mir (Tom. I—III), rugăciunile liturgice compuse de Gelasie (Gelasianum Tom. IV), liturgia sf. Iacov (Tom. V), rugăciunile liturgice compuse de Leon (Leonianum Tom. VI), liturgia alexandrină (Tom. VII), rugăciuni orientale la diferite sfințiri (Tom. VIII), rugăciunile sirienilor maroniți (Tom. IX—X), rugăciuni grecești (Tom. XI—XII), și în fine, rugăciuni cu privire la sfințirile Sirienilor haldei, nestorienilor și creștinilor din Malabar (Tom. XIII). După planul lui Assemani, 20 de Tomuri ar fi ajuns pentru a termina opera sa.

d) Colecțiunile mai noi liturgice apărute în secolul XIX-lea sunt următoarele: opera profesorului protestant *Hermann Adalbert Daniel*, publicată în 4 Tomuri între anii 1847—1854 sub titlul: «*Codex liturgicus ecclesiae universae*» ²⁾. Această lucrare conține textele latine ale liturgiilor: romană, ambroziană, galicană și mozarabică, după cari urmează rugăciuni la tainele și sfințirile Bisericii latine (Tom. I); apoi rugăciuni la tainele și sfințirile luterane (Tom. II); la tainele și sfințirile Bisericii anglicane (Tom. III); în fine textele grecești ale liturgiilor sfinților: Iacov și Marcu; liturgia nestoriană a lui Adeu (Tadeu) și Maris în limba latină; orele Bisericii ortodoxe de răsărit, calendariul Bisericii răsăritene: greacă, rusă, armeană și coptică. Vespera și cele 7 laude. Mai departe: textele grecești ale liturgiilor sfinților: Hrisostom, Vasilie și a celor Mai înainte sfințită. Apoi textul latin al liturgiei Armenilor. Rugăciuni în limba greacă la cele 7 taine ale Bisericii ortodoxe, etc. (Tom. IV). Textele sunt pretutindenea însoțite cu o mare bogăție de explicări.

e) În anul 1863, *Denzinger* și *Heinrich*, au tipărit o adunătură de liturgii sub titlul: «*Ritus orientalium, Coptorum, Syrorum et Armenorum in administrandis sacramentis*», parte prelucrări după Assemani și Trombelli, parte după manuscriptele lui Renaudot date în limba latină, și în fine după documentele armene adunate de Richter, coptice de Scholz și arabe de Zingerle ³⁾.

f) Dintre Englezi, în secolul XVIII se făcù cunoscut *Toma Brett*. Acesta publică la Londra, pe la 1720 în limba engleză «*Colecțiunea principalelor liturgii ale Bisericii creștine întrebuintate în săvârșirea sfintei euharistii*». Colecțiunea are următorul conținut: 1) Liturgia Constituțiunilor apostolice; 2) a sf-tului Iacov; 3) a sf-tului Marcu; 4) a sf-tului Ioan Hrisos-

¹⁾ Conf. Ios. Assemani, *Codex liturgic. eccles. universalis*. Romae 1749—1766. 13 vol. 4°. Prosper Guéranger, *Inst. Liturg. op. cit.*, Tom. II, ed. II, p. 496. Conf. V. Thalhoffer, *Hdb. d. Kath. Liturg. op. c.* S. 2—35.

²⁾ Conf. Hermann Adalb. Daniel, *Codex liturg. ecclesiae universae*, Lipsia 1847—1854. 4 Tom. Acest bogat Codex se află și în biblioteca mea. (Autorul).

³⁾ Vezi, Denzinger și Heinrich, *Ritus orientalium, Coptor. Syr. et Armenor. in administr. sacram.* 2 Tom. 8°, 1863. Conf. V. Thalhoffer, *op. c.* S. 35.

tom; 5) a sf-tului Vasilie; 6) liturgia Bisericii etiopene; 7) a lui Nestorie; 8) a lui Sever; 9) fragmente din liturgia gotică; 10) fragmente din liturgia galicană; 11) fragmente din liturgia mozarabică; 12) fragmente din liturgia română; 13) liturgia lui Eduard VI; 14) formulele împărtășirii în Biserica anglicană; 15) un fragment al primei Apologii a lui Iustin Martirul și 16) Catehesa V mistagogică a lui Ciril din Ierusalim¹⁾.

g) Iar în al XIX-lea secol se distinseseră Neale (Nil), care publică în Londra în anul 1840 «*Tetralogia liturgică*»²⁾; Little-dale, care a edat în 1869 în Londra, liturgia ss. Marcu, Iacov, Clement, Hrisostom și Vasilie³⁾; și în fine profesorul Swainson, care a dat la lumină în 1882 în Cambridge, liturgia ss. Marcu, Vasilie și Hrisostom, pe temeiul textelor vechi comparate între ele⁴⁾.

4. «*Actele sinoadelor ecumenice*» și locale, de asemenea cuprind multe cestiuni liturgice discutate și lămurite de părinții și scriitorii adunați la aceste concilii. Nu mai incupe prin urmare nici o îndoială, de folosul ce l dobândește Liturgistul, atunci când cunoaște aceste comori, rămase de la acei bărbați, cari luptară pentru întărirea credinței.

a) Francesul iesuit Jean Hardouin († 1729), pe la începutul secolului XVIII desfășură multă energie și erudițiune în privința publicării actelor sinodale. El a tipărit în anul 1715 în 12 Tomuri opera sa intitulată: «*Collectio maxima conciliorum generalium et provincialium*»⁵⁾.

b) O colecțiune și mai bogată de o asemenea cuprindere, o publică în jumătatea a II-a a secolului XVIII, arhiepiscopul italian Dominic Mansi († 1769) sub titlul: «*Sanctorum conciliorum nova et amplissima collectio*», în 31 volume⁶⁾.

c) Cu publicarea însă a actelor sinodale romano-catolice ținute în diferitele provincii, s'au ocupat în deosebi Sirmond Jacob în secolul XVII⁷⁾; iar Hartzheim Joseph⁸⁾ și Wilkins David⁹⁾, se distinseseră pe acest câmp în secolul XVIII. Apoi abia între anii 1870—1882, apărură sub titlul «*Collectio Lacensis*», o lucrare mai științifică în 6 Tomuri, care conține actele sinoa-

1) Prosper Guéranger, *Institutions Liturgiques*, ed. II, T. II, p. 481.

2) Vezi, Neale, *Tetralogia liturgică*, London, 1840.

3) Vezi, Littledale, *The liturgies of ss. Mark, James, Clement, Chrysostom, and Basil and the church of Malabar*, translated with introduction and appendices. 2 edit. London 1869.

4) Vezi, Swainson, *Die Liturgien des hl. Marfus, Bas. u. Chr.*, Cambr. 1882. Conf. V. Thalhof. op. c. S. 35. M. N. Bouillet, *Diction. d'hist. op. c.* p. 786.

5) Conf. Hardouin J., *Collectio maxima concil. general. et provincial.* Paris, 1715. 12 Tom. fol.

6) Conf. Mansi J. Dom., *Sanctor. concil. nova et amplissima collectio.* Florent. 1759—1767. Venet. 1769—1798.

7) Conf. Sirmond Jacob, *concilia antiqua Gallie*, Paris 1629—1666. 4 B-de.

8) Vezi, Hartzheim J., *Concilia Germanie*. Colon. 1749—1790, 11 Tom. fol.

9) Conf. Wilkins Dav., *Concilia Magnae Britannie et Hibernie*, Lond. 1734. 4 Tom. fol.

delor ținute de romano-catolici în țările europene, asiatice, australiene și americane¹⁾.

5. Multă lumină revărsă asupra studiului nostru și *colecțiunile orientale de canoane* comentate în spiritul Bisericii creștine ortodoxe. Aci numărăm :

a) Colecțiunea marelui econom al patriarhiei din Constantinopole, *Alexie Aristen*, din secolul XII, intitulată : « Ἡ ἐπὶ Ἀριστίνου σύνοψις τῶν κανόνων ».

b) Colecțiunea lui *Ioan Zonara*, secretar împărătesc și apoi monah atonit († d. 1118); aceea a patriarhului Antiohiei *Teodor Balsamon* din același secol, și în fine colecțiunea ieromonahului *Matei Vlastare* din secolul XIV care are acest titlu : « Σύνταγμα κατὰ στοιχεῖον τῶν ἐμπεριελημμένων ἀπασῶν ἐποθέσεων τοῖς ἱεροῖς καὶ θείοις κανόσι ». În comentariile acestor adunări de canoane, aflăm lămurite multe cestiuni cari se ating de ritual.

Nu mai puțin folositoare sunt și aceste edițiuni :

c) Edițiunea grecească de canoane apărută în Venetia la anul 1753 : « Σύνοψις νέα βιβλίου νομικοῦ καὶ περὶ ἐξομολογήσεως, ὁποῦ περιέχει ὡς φῶς ζωῆς τὰ ἀναγκαῖα κάθε τάξεως χριστιανῶν ἱερωμένων τε καὶ λαϊκῶν... »²⁾.

d) Edițiunea Mitropolitului Filadelfiei *Spiridon Milias* tipărită la Paris în 2 Tomuri între anii 1761—1762 sub titlul următor : « Τῶν ἁγίων Συνόδων τῆς ἁγίας καθολικῆς Ἐκκλησίας τῶν ἀνὰ πᾶσαν τὴν οἰκουμένην συναθροισθεισῶν οἰκουμενικῶν τε καὶ τοπικῶν... »³⁾.

e) O colecțiune însă mai distinsă de canoane, este cea oficială a patriarhatului constantinopolitan, numită « *Pidalion* » (Πηδάλιον), care a aflat o primire aproape generală în Biserica ortodoxă. Numele Πηδάλιον însemnează « cârmă », și s'a ales acest titlu, fiind că canoanele din această colecțiune sunt « cârma Bisericii »; drept aceea s'a și pus la începutul acestei cărți figura unei corăbii plutitoare pe marea vieții, condusă către liman de însuși Iisus Hristos. Această operă s'a tipărit în Lipsca în anul 1800 sub îngrijirea ieromonahului Teodorit.

f) Un codice mai nou, științific, este acela care s'a tipărit după orânduirea sinodului grecesc, de către președintele curții de Casație din Atena *George A. Rhalles* și profesorul universitar tot de acolo *Mihail Potles*. Codicele apărut la Atena între anii 1852—1859 în 6 Tomuri 8°, sub titlul : « Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων ».

6. În *limba română*, iarăși aflăm traduceri din aceste colecțiuni de canoane, tipărite în deosebite timpuri :

a) « *Pravila cea mică* » intitulată „ПРЯВІЛА АЧЕСТА ІАСТЕ АНРЕПТКОРЮ ДЕ АЧМЕ”, tradusă din slavonește în românește de călugărul muntean *Mihail Moxalie* și tipărită în anul 1640 în

1) Conf. V. Thalhof. op. c. S. 45.

2) Constantin Popovici, Fântânele și Codicii drept. bis., pag. 71.

3) Idem, Idem.

monastirea Govora, de către ieromonahul Ștefan Ohțideanul, fiind egumen al acelei monastiri Meletie Macădoneanul¹⁾. Tipărirea s'a făcut din indemnul domnitorului Matei Basarab și al mitropolitului Ungro-Vlahiei Teofil.

b) «*Pravila cea mare*» intitulată «*Λειτουργικὴ τῆς ἱερῆς Πράξης τοῦ Ἀποστόλου*» care servește și până astăzi de normă canonică în biserica română, tipărită în Târgoviște la anul 1652 pe timpul lui Matei Basarab și al mitropolitului Ungro-Vlahiei Ștefan. Traducerea s'a făcut din grecește în limba română de către monahul *Daniil Andrei Panoneanul*.

Biserica catedrală românească din orașul Sibiu (Transilvania) în care m'am închinat în vara anilor 1906, 1907 și 1908. (Autorul).

1) Duminică 12 August 1907, am vizitat mănăstirea Govora, atât de bogată și renumită în secolul al XVII. Acum au mai rămas din vechea mănăstire, numai Biserica și câteva chilii în partea de Nord-Est; iar în partea de Sud-Vest, sunt ziduri înalte și grămezi de ruine și dărâmături, rămase din marea cetate de chilii de odinioară. Am văzut și chilia suterană în care se află tipografia în care s'a tipărit „*Pravila cea mică*” la anul 1640. Ruinele și resturile ce se mai păstrează din vechea mănăstire, vădesc strălucirea de odinioară a acestui sfânt locaș. (Autorul).

c) «*Pidalionul*» (ΠΙΔΑΛΙΟΝ), tradus în românește la 1844 de pe cel grecesc, de către meritosul mitropolit al Moldovei *Veniamin Costachi*, și îndreptat de protosincelul *Neofit Scriban*. S'a tipărit în mănăstirea Neamțul cu cheltueala și osteneala stăruinței mănăstirei arhimandritul Neonil. Acest codice are un indoit preț, întru cât numai prin el au venit și Românii la cunoștința canoanelor în forma lor originală.

d) «*Manualul de Pravilă bisericească*», un estras de pe *Pravila ceamare*, publicat în București de mitropolitul Ungro-Vlahiei *Nifon* la anul 1853; a II-a edițiune a acestui manual, a apărut la anul 1854.

e) «*Manualul de canoane*», al mitropolitului Transilvaniei *Andrei baronul de Șaguna*, un estras din *Pidalion*, tipărit în Sibiu la anul 1871¹⁾.

În aceste colecțiuni, se află orînduirile canonice ale sinoadelor ecumenice și locale, cu privire la săvârșirea sfintei liturgii de către miniștrii altarului, pedepsele acestora când se abat de la aceste orînduiri, precum și îndatoririle persoanelor laice față de serviciile liturgice.

7. «*Epistolele patriarhilor răsăriteni*»—Ἐπιστολαί, γράμματα περὶ κανονικῶν ὑποθέσεων—trimise provinciilor de sub jurisdicțiunea proprie, în cari se văd adesea ori dispozițiuni ritualistice, apoi muștrări și chiar amenințări pastorale, de a nu se altera întru ceva așezămintele liturgice, stabilite în epoca de aur a Bisericei.

8. La izvoarele studiului liturgic, mai numărăm atât formulările de pe cari săvârșesc sfânta liturgie preoții, episcopii, mitropoliții și patriarhii răsăriteni, cât și cărțile rituale întrebuintate în serviciul divin al Bisericei ortodoxe, d. e. *Euhologiul* cel mare (Εὐχολόγιον τὸ μέγα), *Triodul* (Τριῳδιον=τρεῖς ὥδῃ), *Penticostariul* (Πεντηκοστάριον=πεντηκοστή ἡμέρα), *Octoihul* (Ὀκτώηχος), *Mineele* (Μηναῖα), *Tipiconul* (Τύπικον) și *Psalteriul* (Ψαλτήριον). La cărțile rituale, mai numărăm și voluminoasa colecțiune de rugăciuni bisericești dată în limba slavonă în anul 1646 de către mitropolitul din Kiev *Petru Movilă* († 1647) intitulată «*Трѣсникъ*» (*Euhologiu*). Aci se cuprind servicii bisericești după datinele străvechi grecești, românești și galitiene, culese din felurite izvoare, pe cari *Petru Movilă* le spune în opera sa²⁾.

De aceeași valoare este și cartea lui *Dositei II* patriarhul Ierusalimului care a viețuit și în România († 1707³⁾): «*Ἱστορία*

1) Mercuri 15 August 1907, am vizitat Mausoleul cu mormântul mitropolitului *Andrei baronul de Șaguna*, din grădina Bisericei satului Rășinari din Transilvania. Pe crucea din Mausoleu am cetit această inscripție: „*Andrei baron de Șaguna arhiepiscop și mitropolit 1808—1873*“. Iar pe frontispiciul de afară al Mausoleului, se află această inscripție: „*Arhiepiscopului și mitropolitului Marelui Andrei, născut în anul 1808, mort în anul 1873. Arhiedecesa etern recunoscătoare. MDCCCLXXVII*“. (Autorul).

2) P. Rompotes, Λειτουργική, Ἀθήναις, 1869, sel. 5.

3) N. Iorga, Istoria Bisericei Românești, Vălenii-de-Munte, 1908, p. 405: „Eră la București (Dositei) în Februarie 1670; la Buzău, Focșani, Iași, în Mai următor... în 1674 îl găsim și prin Banat“, etc.

περὶ τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις Πατριαρχευδάντων. Διηρημένη μὲν ἐν δώδεκα βιβλίοις, ἀρχομένη δὲ ἀπὸ Ἰακώβου τοῦ ἀδελφότητος καὶ πρώτου Ἱεράρχου τῶν Ἱεροσολύμων ἕως τοῦ παρόντος ἔτους... Ἐν Βουκουρεστίῳ... ἐν ἔτη 1715, κατὰ μῆνα Ὀκτώβριον». Aci aflăm o sumă de notițe despre ritual și servicii bisericești din timpurile cele vechi, împreună cu fântănele din cari le-a cules Dositei.

§ 8.

Împărțirea în 3 Tomuri a Tezaurului Liturgic.

Pentru o mai ușoară studiere a Tezaurului Liturgic, l-am împărțit în 3 Tomuri, având fie care din ele un cuprins deosebit.

Tomul I-lu are în sine «Istoria și Literatura liturgică», din care cunoaștem cărțile liturgice ale întregului creștinism, și anume scrise de la începutul Bisericii și până astăzi.

Tomul II-lea sau «Tezaurul Liturgic General», ne arată forma sfintelor locașuri de închinare, interiorul lor, pictura, cărțile, vestmintele liturgice, cântările, simbolele sfinte, etc., cu explicații întinse și documentate asupra lor.

Tomul III-lea sau «Tezaurul Liturgic Special», explică cu o mare bogăție de texte și dovezi, întregul serviciu liturgic din Biserica noastră ortodoxă, precum și sărbătorile, tainele, binecuvântările și posturile noastre ¹⁾.

1) Iar în amănunțime, împărțirea Tezaurului Liturgic este aceasta: Tomul I cuprinde 3 perioade cu 28 paragrafe. Tomul II: 3 secțiuni, 6 capitole, 12 articole și 91 paragrafe. Tomul III: 4 secțiuni, 8 capitole, 19 articole și 103 paragrafe. Așa dar în total acest Tezaur conține: 3 perioade, 7 secțiuni, 14 capitole, 31 articole și 219 paragrafe.

ISTORIA

ȘI

LITERATURA LITURGICĂ

§ 9.

Conținutul celor trei perioade.

In acest studiu asupra Istoriei și literaturii liturgice, nu ne vom ocupa de toate scrierile în care se ating câte puțin cestiuni ritualistice, ci vom avea în vedere numai pe acele lucrări cu învățături liturgice de sine stătătoare, și compuse cu această intențiune.

Pentru a așeza într'un sistem de ordine operele literare liturgice, compuse din timpurile cele mai vechi ale creștinismului și până în zilele noastre, am împărțit acest studiu în trei perioade:

Periodul I-ii sau *timpul patristic*, cu Istoria și literatura liturgică din secolul I-ii—IX-lea, cuprinde noțiunile generale asupra celor mai vechi liturgii orientale. După acestea urmează începuturi elementare de scrieri, cu privire la cultul celor d'întăiu trei secole ale creștinismului, ereziile furișate în curățenia cultului, apoi înflorirea liturgiilor ortodoxe și apusene. Aci mai

găsim făurirea liturgiilor vechi eretice, cu literatura lor crescută la Nestorieni și Monofisiți.

Periodul II-lea sau *evul mediu*, cu Istoria și literatura liturgică din secolul IX-lea—XVI-lea când se iviră și Protestanții, arată scăderea literaturii liturgice răsăritene, și propășirea pe nesimțite a celei apusene. Tot acum vedem și pe eretici îmbogățindu-și cultul, prin ajutorul scriitorilor eșiți din mijlocul lor.

Periodul III-lea sau *evul modern*, cu Istoria și literatura liturgică din secolul XVI-lea și până în zilele noastre, conține scrierile răsăritene ortodoxe de acest fel, luptele religioase ale Protestanților cu latinii, și bogata literatură liturgică romano-catolică și protestantă, răsărită mai ales din aceste lupte. Tot în acest period apar în apus și colecțiunile de liturgii orientale și occidentale, pentru a se dovedi prin ele, caracterul apostolic al cultului, pretins de fie care Biserică creștină, dar aflat numai în Biserica noastră ortodoxă. La finele acestui period, aflăm întocmirile ierarhice și liturgice la eretici în timpurile moderne, apoi numărul și valoarea liturgiilor de cari se folosesc ei în timpul de față.

PERIODUL I^{IU}

**ISTORIA ȘI LITERATURA LITURGICĂ DIN SECOLUL
I-^{IU} — IX-lea, SAU TIMPUL PATRISTIC.**

A) SECOLUL I—IV.

§ 10.

**Cele mai vechi liturgii orientale.
Scrierile răsăritene și apusene privitoare la cult,
în cele d'întăiu trei secole
ale creștinismului.**

nstituindu-se sfânta liturgie de către Domnul nostru Iisus Hristos la cina cea de taină, în primele timpuri ale creștinismului abia s'a plantat această sămânță divină, rămânând apoi ca în *epoca de aur a bisericii*, să înflorească sub toate împrejurările de pietate. În scrierile liturgice din acest timp, găsim un foc sacru și o curățenie proprie spiritului creștinesc, împreună cu cele mai bogate cugetări, născute sub înflurirea sfântului Spirit. Concepțiunile acestea serviră apoi de comoră nesecată, în compunerea lucrărilor din secolele următoare.

De și în cele trei secole începătoare nu găsim cărți voluminoase pe câmpul liturgic, cum aflăm aceasta mai târziu, totuși micile începuturi păstrate din acel timp până la noi, sau și pierdute dar amintite de alți scriitori, sunt de cea mai scumpă amintire, pentru că ne ajută la

cunoașterea vechimei și a sfințeniei așezămintelor liturgice, înflorite cu repeziciune în epoca de aur a creștinismului.

Voiu arăta aci așa dar, pe cele mai vechi liturgii orientale — origina altor liturgii de mai târziu — și apoi după acestea, pe cele mai însemnate scrieri cu conținuturi liturgice, compuse în cele trei secole începătoare ale Bisericeii.

a) Cel mai prețios și mai vechiu monument de literatură liturgică, este *«Liturgia sfântului apostol Iacov fratele Domnului»*, episcopul cel d'întăiu al Ierusalimului¹⁾.

Marea biserică a sfântului Mormânt, din orașul Ierusalim (Palestina)

În care m'am închinat cu multă pietate în luna August anul 1904, însoțit de preotul Fotie Oprea. Biserica are lungimea de 120 iar lățimea de 70 pași. E zidită de împăratul bizantin Constantin Monomahul († 1054). Atunci am cercetat întregul oraș și patriarhia de Ierusalim. (Autorul).

1) Iacov cel mic fiul lui Alfeu, zis și Cleopa (Ioan 19, 25) spre deosebire de Iacov cel Mare, fiul lui Zevedeu, (Mat. 10, 3), decapitat din ordinul lui Irod Agripa pe la anul 44 (Fapt. Ap. 12, 1), este după părerea criticilor apuseni, una și aceeași persoană cu Iacov fratele Domnului care s'a numit și „Iacov cel drept“, căruia după sfânta scriptură, i se încredințase episcopatul Ierusalimului. Răsăritenii însă din vechime și până astăzi, au fost de credință, că unul este Iacov cel mic (ὁ μικρός, Marc. 15, 40) fiul lui Alfeu, apostolul, și altul Iacov fratele Domnului fiul lui Iosif tâmplarul (Mat. 13, 55). Acest Iacov a fost primul episcop al Ierusalimului, mort după tradițiune, pe la anul 63.

Liturgia sfântului Iacov, liturgia romană, apoi cea din Constituțiunile apostolice, și a lui Marcu, sunt 4 liturgii numite și apostolice. Ele se cheamă astfel, pentru că Iacov a fost apostol; liturgia romană se atribuie de latini apostolului Petru; cea din Constituțiunile apostolice se zice a fi făcută de toți apostolii; iar Marcu a fost și el discipul apostolului Pavel.

Autenticitatea acestei Liturgii, este combătută de unii și susținută de alții. Cu siguranță însă se știe, că acest monument liturgic, așa cum să află în edițiunile tipărite după manuscrisele cele vechi, nu are de autor pe Iacov episcopul Ierusalimului, mai ales că cuprinde părți compuse în timpurile posteroare d. e. cântarea *Unule născut, simbolul credinței, Cuvine-se cu adevărat*, etc.¹⁾. Cu toate acestea nu putem tăgădui origina acestei liturgii²⁾. Iacov a fixat pe temeiuri apostolice sămburele acestei opere în Biserica din Ierusalim, și mai în urmă succesorii săi, l'au înflorit așa cum 'l găsim în manuscrise³⁾.

Despre autenticitatea Liturgiei în cestiune, mărturisesc, Proclu patriarhul Constantinopolului († 447⁴⁾, *părinții sinodului trulan* prin canonul 32 al acestui sinod⁵⁾, Isaac patri-

1) Trisagiul (Sfinte Dumnezeule), se introduse în liturgii, în zilele lui Teodosie II (408—450); Heruvicul sub Iustin II (565—578); rostirea simbolului credinței, se făcea în secolul V-lea la fiecare liturgie numai în Antiohia; iar în Constantinople în singura Joia cea Mare ca mărturisire de credință a acelor cari voiau să se boteze; apoi în Constantinople la fiecare liturgie se introduse în zilele patriarhului Timoteiu (511—517), trecând această dispozițiune liturgică și la celelalte Biserici.

2) P. Rompotes, *Λειτουργική*, Ἀθήναις 1869, sel. 4: Τῇ λειτουργίᾳ ταύτῃ (Διαταγῶν ἐν βιβλ. 8), συμφωνεῖ ἡ ἀρχαιοτάτη (Λειτουργία) Ἰακώβου τοῦ Ἀδελφοθέου, ἡ πηγὴ πασῶν τῶν ἐν τῇ Ἀνατολῇ λειτουργιῶν παρὰ τε Ὀρθοδόξους καὶ Αἰρετικοῖς.

3) Prosper Guéranger, *Institutions Liturgiques*, ed. II, Tom. I, p. 215: La liturgie apostolique attribuée à saint Jacques, est la principale et la plus authentique, au moins dans la généralité de sa teneur. Elle fut longtemps suivie dans l'Église de Jérusalem, à l'exclusion de toute autre, et l'on voit assez clairement que c'est cette Liturgie que saint Cyrille explique dans ses *Catéchèses*. Il paraît démontré que l'Église de Jérusalem la gardait encore au IXe siècle, puisque Charles le Chauve, dans une lettre au clergé de Ravenne, atteste avoir fait célébrer en sa présence les saints mystères, suivant la *Liturgie de Jérusalem, composée par l'apôtre saint Jacques*.

Depuis lors, l'autorité du patriarche de Constantinople a interdit, même à Jérusalem, l'usage de cette Liturgie, hors le 23 d'Octobre, jour où cette Église célèbre la fête de saint Jacques. Tous les autres jours de l'année, on doit employer les Liturgies usitées à Constantinople, et dont nous allons parler bientôt.

4) Πρόκλου, „Περὶ παραδόσεως τῆς θείας λειτουργίας“: Πολλοὶ... ἀποστόλους... Θεῖοι ποιμένες... τὴν τῆς μυστικῆς λειτουργίας ἐκθεσιν ἐγγράφως καταλιπόντες τῇ ἐκκλησίᾳ παραδεδώκασιν ἐξ ὧν δὲ... ὁ θεῖος Ἰάκωβος... = „*Mulți apostoli... și sfinți părinți... au așezat scriind liturgii mistice, predându-le urmașilor Bisericeii, dintre aceștia este și sf. Iacov*“. In A. Gall. Bibl. veter. Patr. Tom. IX, Ven. 1773, p. 680. P. Migne, *Patrol. s. gr.* Tom. 65, p. 849 seqq.

5) Concil. Trull. c. XXXII: Καὶ γάρ Ἰάκωβος ὁ κατὰ σάρκα Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ ἡμῶν ἀδελφός, ὃς τῆς Ἱεροσολυμιτῶν ἐκκλησίας πρῶτως τὸν θρόνον ἐπιστάθη, καὶ Βασίλειος, ὁ τῆς Καισαρείων ἀρχιεπίσκοπος, οὗτο κλέος κατὰ πᾶσαν τὴν οἰκουμένην διέδραμεν, ἐγγράφως τὴν μυστικὴν ἡμῖν ἱερουργίαν παραδεδωκότες, οὕτω τελειοῦν ἐν τῇ θεῇ λειτουργίᾳ ἐξ ὕδατος τε καὶ οἶνου τὸ ἱερὸν ποτήριον ἐκδεδώκασιν = „*Căci și Iacov, cel după corp frate al lui Hristos... și Vasilie arhiepiscopul Cesareei... au scris liturgii mistice predându-le nouă*...“ Jos. Bingham. *Origines sive antiquitates ecclesiasticæ versio latina*, Henrici Grischovii, Hallæ 1727, Tom. V. c. V. § VII. Asem. Hermann Adalbert Daniel, *Codex Liturgicus ecclesiæ universæ*, Lipsiæ, 1847, T. IV, p. 80.

arhul Armenilor¹⁾, Alexie Aristen, Teodor Balsamon în tâlcuirea canonului 32 trulan, Marcu arhiepiscopul Efesului, Nicolae din Metone, ș. a. Toți aceștia mărturisesc, că ea este urzirea sfântului Iacov.

De și însă Proclu și părinții sinodului VI-lea zic că Iacov a lăsat urmașilor săi în scris, liturgia ce poartă numele său, totuși cu greu se poate admite aceasta, mai ales că într-o asemenea întâmplare am găsi acest monument liturgic în canonul cărților sfinte²⁾. Iacov a lăsat cu toate acestea, prin graiu bisericeii din Ierusalim rânduiala liturgiei, și păstrându-se câțva timp astfel, s'a fixat treptat de urmașii săi mai târziu în scris (sec. II, III și jum. I-a a sec. IV), și au înflorit-o în același timp, pe rânduiala întocmită de apostol³⁾.

b) De o mare însemnătate și adâncă vechime aproape ca liturgia sf. Iacov, este «*Liturgia orientală din cartea VIII-a a Constituțiunilor apostolice*», atribuită de însăși aceste Constituțiuni și de Proclu, lui *Clement Romanul* († 100⁴⁾. Autenticitatea a fost însă mult combătută de critici. Dar ceea ce s'a zis de liturgia sf. Iacov, aceea se poate zice și de cea clementină, că adică ea a fost urzită de Clement în timpurile vechi; iar prin înflorirea literaturii bisericești și pietatea creștină, s'a dezvoltat în secolul III-lea și începutul secolului al IV-lea, așa cum o găsim în Constituțiuni⁵⁾. Liturgia aceasta, în vechime eră servită în părțile Europei, apoi mai pe urmă a fost înlocuită cu liturgiile constantinopolitane⁶⁾.

1) "Ὅτι γὰρ ποτήριον ὁ Χριστὸς τοῖς ἀποστόλοις δέδωκεν, οἶνον καὶ ὕδωρ εἶχε, μάρτυς ὁ ἅγιος ἀπόστολος Ἰάκωβος, ὁ ἀδελφὸς θεοῦ καὶ Μάρκος ὁ εὐαγγελιστὴς ἐν ταῖς λειτουργίαις ἑκάτεροι οὕτω λέγοντες. Isaac. Patr. Arm. (sec. X), în Daniel, Codex Liturg. Tom. IV, p. 80, Lipsia 1847.

2) Teodor Tarnavski, Despre cele mai însemnate liturgii ale Bisericii orientale. Cernăuți, 1893, pag. 53.

3) Liturgia sf. Iacov se săvârșea în Biserica din Ierusalim până în secolul VI-lea, după alții al VIII-lea, când a fost înlocuită cu liturgiile constantinopolitane. Din acel timp, această liturgie se săvârșește în Biserica din Ierusalim, numai odată pe an, la 23 Octombrie, ziua sf. Iacov.

4) Prosper Guér. Inst. Litur., T. I, p. 68 și Tom. III, p. 26.

5) Teodor Tarnavski, op. cit., p. 30-47.

6) P. Rompotes, Λειτουργική, p. 4. Conf. A. Lerosey, Introduction à la Liturgie p. 16. O bună mărturie pentru curățenia cultului vechiu al creștinilor, este și epistola lui Pliniu II-lea cel tânăr († 114) proconsolul Bitiniei, trimisă împăratului Traian pe la anul 104. Pliniu vorbind aici despre cultul creștinilor, îl descrie ca pe o adunare a acestora într-o anumită zi (Duminică), în zorile zilei pentru a cânta imne lui Hristos ca lui Dumnezeu, legându-se prin jurământ între dânsii să nu facă rău cuiva, să nu săvârșească nici hoții, nici bătăi, ș. a. (= Quod essent soliti stato die ante lucem convenire carmenque Christo, quasi Deo dicere invicem; seque sacramento non in scelus aliquod obstringere, sed ne furta, ne latrocinia, ne adulteria committerent, ne fides fallerent, ne depositum appellati negarent). Pliniu termină apoi scrisoarea sa întrebând pe autocrat, despre purtarea ce trebuie să păstreze el față de nevinovații creștini. Epist. 97 (al. 96). Lib. X n. 7. C. Plinii Secundi Bithyniae Praetoris ad Trajanum relatio. Comp. Euseb. Hist. eccl. III, 33.

c) Un vechiu monument liturgic, este și «*Liturgia răsăriteană atribuită sf. Marcu*», care după mărturia scriitorilor, fu întemeietorul și primul episcop al Bisericii din Alexandria. Formularul acesta înflorit în cursul timpului, servi de normă pentru întreaga Biserică alexandriană până la răspândirea monofisismului în părțile Egiptului. De aci înainte liturgia sf. Marcu de și nu e întărită de vr'un sinod, totuși se întrebuintă de ortodocșii egipteni numiți «*Melchiti*», până în secolul XII, când fu pentru totdeauna înlocuită cu liturgiile constantinopolitane; iar monofisiții din Egipt, adică Coptii, își întocmără încă din vechime liturgiile lor proprii, înflorindu-le apoi pe bazele acestui vechiu formular¹⁾.

De și liturgia de care ne ocupăm poartă în Codici titlul: «*Ἡ θεία λειτουργία τοῦ ἁγίου Ἀποστόλου, καὶ εὐαγγελίστου Μάρκου, μαθητοῦ τοῦ ἁγίου Πέτρου*», totuși se poate proba cu cea mai mare înlesnire, că acest evangelist nu a fost autorul ei. Bogăția conținutului, ritualul ce vădește un timp posterior, apoi multe rugăciuni și imne, etc., toate acestea dovedesc, că liturgia fu urzită în timpuri vechi, dar priimi multe îmbunătățiri și se fixă înscris probabil prin secolul III, ori pe la începutul secolului IV²⁾.

După ce liturgia aceasta se scoase din întrebuințare, rămăsese în uitare, până prin finitul secolului XVI, când cardinalul Siretius o dădu la iveală în anul 1583 în Paris, prin canonicul Ioan a s. Andrea, de pe un Codice aflat de cardinal într'omonastire basiliană din Calabria³⁾.

Iar scriitorii cari au compus lucrări cu privire la cult în cele dintăiu trei secole ale creștinismului sunt următorii:

1. *Meliton*, episcop de Sardes, care a viețuit pe la anul 170, a scris un *Tratat asupra serbării paștelor*, cu ritualul trebuincios. Pe acest tratat însă, nu-l cunoaștem de cât dintr'un fragment al unei cărți asupra paștelor, scris de Clement din Alexandria, de asemenea pierdut, dar păstrat prin Eusebiu⁴⁾. Să crede că Meliton a scris lucrarea sa pe timpul când *Servilius Paulus*, eră proconsul în Asia, și pe când *Sagatis* episcopul Laodiceei a suferit martirismul. Tot pe acel timp, se ridicase în orașul acesta o mare controversă asupra sărbătorei paștelor, ceea ce a și determinat pe Meliton să scrie tratatul său. El a mai scris și o *carte asupra serbării Duminecei*, de asemenea pierdută.

2. *Irineu* († 202) discipulul lui Policarp, apoi episcop al Lugdunului din Galia, ne este cunoscut pe tărâmul liturgic, prin *epistolele* sale scrise pe timpul controversei paștelor, ivită între apuseni și răsăriteni. Eusebiu ne-a păstrat un fragment dintr'una din aceste epistole în Istoria sa (lib. V, cap. XXIII seqq). Tot

1) Teodor Tarnavski, op. cit., p. 201-202.

2) Rompotes, op. cit., p. 5.

3) A. Lerosey, Hist. et Simbol. de la Lit., p. 4. Daniel, „Codex Liturgicus“, Tom. IV, p. 134 sqq.

4) Euseb. Historia ecclesiastica lib. IV, cap. XXVI.

acest părinte al Istoriei Bisericești, ne încunoștințează că *Teofil al Cesareei Palestinei* și *Policrat al Efesului*, au scris și ei epistole tot despre paști; cel d'întăiu în spiritul ortodoxiei; iar cel de al doilea în sensul Quartodecimanilor ¹⁾.

3. *Clement al Alexandriei* († 215), ocupă un loc însemnat între scriitorii celor d'întăiu trei secole ale creștinismului. El a compus o scriere asupra serbării paștelor, și o carte *Despre ajunare*. Amândouă însă aceste lucrări, nu ni sunt cunoscute de cât prin Eusebiu (Hist. eccl., lib. IV, 13). Două imne păstrate până astăzi, prin cari Clement cântă Dumnezeirea lui Hristos și a sfintei Treimi, se află în cartea sa Παιδαγωγός ²⁾.

4. *Ipolit* († 235) episcop al portului roman de la gurile Tibrului (după alții al portului roman din Arabia ³⁾), a compus un *Ciclu* pentru calcularea serbătorei paștelor, care este încă un monument pentru studiul nostru. Ciclul s'a găsit grecește și latinește pe o statuă de marmură, desgropată aproape de Roma pe la anul 1551 ⁴⁾. Lui Ipolit i se atribue și un tratat liturgic «*Apostolica traditio de officiis ecclesiasticis*» ⁵⁾. Acest tratat însă, nu este de cât cartea VIII-a a Constituțiunilor apostolice (în embrion) adusă de Ipolit din orient la Roma ⁶⁾.

5. *Tertulian* preot în Cartagena († 240), ne dă și el un bogat material pentru studiul obiceiurilor liturgice din timpul său, în scrierile lui «*De jejunii*», «*De virginibus velandis*», «*De cultu feminarum*», și «*Ad uxorem*» ⁷⁾.

6. Din numeroasele scrieri ale lui *Ciprian* episcopul Cartagenei († 258), ne atrage luarea aminte, mai ales epistola îndreptată către *Cecilius*, asupra sacrificiului creștin, în care stau scrise moravurile religioase ale creștinilor africani. Tot de aceeași valoare este și cartea sa *despre rugăciunea domnească* (de oratione dominica), din care se vede intențiunea rău voitorilor Bisericei, de a introduce în textele liturgice, cuvinte periculoase pentru adevărata învățătură.

7. *Dionisie al Alexandriei* († 264), pe la mijlocul secolului al III-lea scrisse mai multe *epistole pashale*, și o epistolă canonică adresată episcopului *Basilid* (πρὸς Βασίλειδην), asupra aceleiași subiect al serbătorei paștelor ⁸⁾. El a mai scris o epistolă

1) Euseb. Hist. eccl. lib. V., Cap. XXIII et seqq. În acest Capitol stă și epistola lui Policrat trimisă lui Victor episcopul Romei.

2) Migne, Patrologia s. gr. Tom. 8. Conf. Prosper Guéranger, Institutions liturg. ed. II. Tom. I., p. 69.

3) Joseph. Binghami, Origines sive antiquitates ecclesiasticæ, Tom. V, cap. V, § VI.

4) Prosper Guéranger, Instit. L. T. I, ed. II, p. 72.

5) Joseph. Binghami, Orig. sive antiq. eccl. Tom. V., c. V, § VI.

6) Qui liber, ex generali eruditissimorum criticorum Bernardi, Galei, aliorumque sententia, non alius est, quam octo libri sic dictarum Constitutionum apostolicarum. J. Binghami, ibidem.

7) Prosper Guéranger, Instit. L. T. I, ed. II, p. 71.

8) P. Migne. Patrologia s. gr. op. c. Tom. 10.

asupra Sâmbetei și în fine un tratat «Despre atribuțiunile diaconilor» ¹⁾.

8. Lui Grigorie Taumaturgul, episcop al Neocesareei († 270), i se atribue o Liturgie, pe care Biserica din Neocesarea cu surorile ei din Capadocia ar fi păstrat-o cu venerațiune timp de un secol. Despre această liturgie, pare a aminti Vasilie cel Mare în tratatul său despre sfântul Spirit ²⁾.

9. Anatolie al Laodiceei și Petru al Alexandriei, au scris și unul și altul, pe la începutul secolului al IV-lea asupra subiectului despre paști ³⁾.

Din câte am văzut în expunerea lucrărilor din cele trei secole cu privire la studiul liturgic, se dovedește că în acest timp s'au întocmit cele mai vechi liturgii orientale. Apoi am dobândit convingerea că de cestiunea paștelor, s'au ocupat aproape toți scriitorii mai însemnați din acele timpuri. Cultul a fost prin urmare centrul, împrejurul căruia s'a învârtit cuprinsul scrierilor celor mai mulți bărbați ⁴⁾.

§ 11.

Ereziile liturgice ale gnosticilor, în primele trei secole.

Liturgia fiind privită ca una din principalele puteri ale învățăturilor mesianice și ca un mijloc viu de armonizare și întărire a credincioșilor, ereticii căutau totdeauna a contraria ortodoxia, și a întoarce în folosul lor mijloacele, pe cari aceasta le întrebuintă spre a 'și susține credința în deplină curătenie. Dar pentru a 'și ajunge scopul vicleșugului lor, ereticii se atingeau de comoara liturgică, pe care căutau a o lovi direct și indirect.

1. Tertulian ne mărturisește, că în secolul II gnosticul Valentin († 160 în Cipru) care aspiră la episcopatul roman, compuse psalmi în gustul său profan, spre a fi întrebuintați cu scopul de a ataca ortodoxia ⁵⁾.

1) Prosper Guéranger, Instit. L. T. I, ed. II, p. 72.

2) Basil. De spirito sancto, cap. XXIX: Οὐ πρῶτον τινα, οὐ λόγον, οὐ τύπον τινὰ μυστικόν, παρὰ ὁνέκτινος κατέλυτε, τῇ ἐκκλησίᾳ προσέθησαν. Iar Bingham., Orig. eccles. T. V, lib. XIII, cap. V, ed. 1727, Halæ pag. 148, astfel atestă autenția acestei liturgii: Gregorius episcopus Neocæsariensis... cognominatus Thaumaturgus. Hic uti ecclesiæ suæ fundator erat, ita illis liturgiam, sive formam ac ordinem divini cultus, reliquit, cui illi adeo tenaciter adhæserunt, ut, quemadmodum de illis testatur Basilus.

3) Euseb. Hist. eccles. lib. VII. Cap. XXXII. Conf. P. Migne, Patrologia s. gr., op. c., Tom. 10.

4) Și din dispozițiunile sinodului din Elvira (306), vedem că Liturgia ține locul cel dintâi în orînduirile bisericesti.

5) Tertull., De carne Christi. lib. IV, Cap. XVII.

2. Epifanie al Salaminei († 403), ne arată de asemenea, că un gnostic *Hierax* din secolul II, a imitat pe Valentin, compunând adică rugăciuni înșelătoare, cu intențiunea de a periclita învățătura părinților apostolici ¹⁾.

3. În secolul III găsim pe gnosticul sirian *Bardesane* († 222), cum și pe fiul său *Armoniu*, compunând imne eretice și cântându-le cu multă îngrijire ca să atragă lumea la învățăturile lor. Mai târziu *Elrem Sirul* s'a silit mult ca să înlăture aceste

Un *Șeic beduin* din zilele noastre, localizat în orașul Palmira, din Siria (Asia). Este îmbrăcat cu manta lungă și poartă o fașă de păr încolăcită pe cap. El da poruncă religioasă în credința sa eretică.

cântece cari prinseseră rădăcini și printre unii dintre ortodocși ²⁾.

4. *Paul de Samosata*, un bărbat învățat, talentat, dar luxos, lăcom și iubitor de argint, salariat al reginei Zenobia din Palmira Siriei cu 200 sestertii, de unde și titlul lui Paul de «ducenarius», fiind din firea lui trufaș și învățător de doctrine anti-

1) Epiphanius, *Adversus Hæreses*, lib. II, Hæres, LXXVII.

2) Sozom. *Hist. eccl.* lib. III c. 16.

trinitare, fu depus printr'un sinod ținut în Antiohia pe la anul 269 ¹⁾. În mândria sa dispuse a se compune imne prin cari se laudă el însuși, și a se înlătură acelea prin cari se cântă Dumnezeirea lui Hristos ²⁾.

5. Socrat istoricul ne povestește că *Arie* a compus o mulțime de imne dogmatice în vederile sale eretice, și le-au răspândit prin Constantinopole ca să se cânte. Așa au făcut și Nestorienii ³⁾.

6. Tot în același chip procedară mai târziu și Donatiștii, cari după direcțiunea căpeteniei lor *Donat* († 361), turburară Biserica africană de la începutul secolului al IV-lea și până la al V-lea și compuseră după cum ne încunoștințează fericitul Augustin, imne sub forme de psalmi, cu scopul de a răspândi ereziile lor în mijlocul mulțimei adunată pentru rugăciune ⁴⁾.

7. Sozomen (Hist. eccles. lib. VIII, c. VIII), ne spune că în timpul lui Ioan Hrisostom, Arienii sub conducerea eunucului *Brisor*, compuneau imne în credința lor și apoi le cântau cu meșesugire; dar Arienii căutau ca aceste cântece să le furizeze și în Biserica ortodoxă. Hrisostom însă a luat măsuri ca să se împedice răul.

În fine, în cele d'întăiu trei secole ale creștinismului, vedem ivindu-se neconținut împreună cu sistemele de teorii eretice, și cântări în genul lor liturgic; dar ocrotitorii ortodoxiei, au luat totdeauna măsuri de apărare în contra acestor curse rău făcătoare ⁵⁾.

1) Euseb., Hist. eccles., lib. VII, cap. XXX: „Pavel de Samosata, sărac fiind, a strâns bogății mari prin crime... numindu-se pe sine „Ducenar“... lovește cu mâna coapsa sa și lovește cu piciorul. El a înlăturat Psalmii cântați întru mărirea Domnului și a făcut alții să se cânte de femei spre lauda sa în ziua de Paști“. Iar Palmira Zenobiei eră o frumoasă cetate bogată în palmieri și așezată în deșertul Arabiei. În limba arabă Palmira se zicea „Tadmor“.

2) Non multo post, querimoniam a concilio Antiocheno, ann. CCLXX, de *Paulo samosatensi*, hujus loci episcopo hæretico, factam legimus, quod psalmos in honorem Domini nostri Jesu Christi cani solitos, quasi novellos et a recentioribus hominibus compositos, abolevisset. J. Bingham, Origin. sive antiquit. eccles., Tom. V, § VI.

3) Conf. P. Rompotes, *Αετοουγυαί*, ἐν ᾿Αθήναις, 1867, s. 171.

4) Augustini Epist. XXXIV: Donatistæ nos reprehendunt quod sobrie psallimus in Ecclesia divina cantica Prophetarum; cum ipsi ebrietates suas ad canticum psalmodiarum humano ingenio compositorum, quasi ad tubas exhortationis inflamment.

5) Prosper Guéranger, Institut. Liturg., Tom. I, ed. II, p. 74-75.

B) SECOLUL IV—IX.

§ 12.

**Întocmirea, autenticitatea liturgiilor
Bisericii ortodoxe de răsărit, și epoca de înflorire
a literaturii de acest fel.**

Intervalul de timp, din secolul IV și până la al IX-lea, întocmește epoca de înflorire a Bisericii, pentru că este atât de productiv în compunerea originală a scrierilor, a formulariilor, adică a cărților liturgice și a bogatei imnologii bisericești, în cât acum s'a pus pentru totdeauna într'un sistem de ordine, tot serviciul liturgic. În acest interval, s'au compus cele trei liturgii autoritare ale Bisericii ortodoxe de răsărit, adică a ss. Vasilie, Ioan Hrisostom și Grigorie Dialogul, și tot acum s'au formulat liturgiile apusene. Originalitatea cu care sunt investite scrierile din acest timp, măresc fără asemănare valoarea acestor lucrări, cari vor servi de normă pentru totdeauna în creștinism.

Vom vedea acum așa dar, înflorirea liturgică din răsărit, prin iscusința scriitorilor, însuflețiți de focul sacru al creștinismului.

1. Scrierea atribuită lui *Dionisie Areopagitul* și intitulată «*Despre Ierarhia bisericească*» (περί τῆς οὐρανιας ιεραρχίας), s'ar putea considera ca cea mai veche Liturgică ¹⁾. Aci autorul tratează despre cele mai însemnate cestiuni liturgice s. e. despre botez cu ritualul lui, despre ungerea cu sfântul mir, despre sacrificii, sfântirea mirului, despre episcopi, preoți și diaconi; apoi despre subdiaconi și lectori, bine cuvântarea monahilor, și în fine, despre serviciul îngropării morților ²⁾. De și scrierea aceasta se atribue lui Dionisie Areopagitul, ea însă nu poate să fie, după socotința criticilor, mai timpurie de cât secolul al IV-lea.

2. *Eusebie Episcopul Cesareei Palestinei* († 340), pe lângă Istoria sa bisericească al cărei material este presărat, cu bogate priviri asupra cultului, a mai scris și două lucrări mici despre

1) Tradițiunea numește ca prim episcop al Atenei, pe Dionisie Areopagitul, care eră mai înainte păgân, apoi s'ar fi botezat, îndată după predica apostolului Pavel „Despre Dumnezeu necunoscut” (Fapt. Apost. 17, 23) și a dobândit această demnitate ierarhică. Acestui Dionisie, i se atribue patru cărți intitulate: *Despre Ierarhia cerească, despre Ierarhia bisericească, despre numirile dumnezeiești, și în fine despre Teologia mistică*. Criticii însă susțin cu tot dreptul, că aceste cărți, nu sunt mai timpurie de cât secolul IV. Conf. P. Migne, *Patrologia s. gr.*, op. c., Tom. III.

2) Migne, *Patr. græc.*, T. III.

Biserica din Ierusalim, și o carte despre serbarea Paștelor, de mare folos pentru studiul nostru. Atât însă cele două lucrări menționate, cum și cartea despre Paști, s'au pierdut ¹⁾.

3. Lui *Eustație* episcopul Antiohiei, vrednicul luptător în contra lui Arie și unul dintre membrii însemnați ai sinodului I-ii ecumenic, i se atribue o *Liturgie ortodoxă siriacă*. Liturgia aceasta există și astăzi, dar s'a interpolat și a trecut în ritualul liturgic al Maroniților ²⁾.

4. *Atanasie cel Mare* episcopul Alexandriei († 373), s'a ilustrat prin compunerea rugăciunilor, cari se introduseră apoi în formularile liturgice ³⁾.

5. Dar cel mai însemnat liturgist al Bisericii ortodoxe de răsărit, este sfântul *Vasilie cel Mare*, arhiepiscopul Cesareei Capadociei († 379), care a compus *Liturgia* ce poartă numele său, pe baza liturgiilor mai vechi, dar mai ales prescurtând liturgia sfântului Iacov ⁴⁾. Aceasta ajunsese în secolul IV la o înflorire potrivită aceluia timp, în care creștinismul luase o puternică îndrumare de dezvoltare, grație libertății ce dobândise ⁵⁾.

Titlul liturgiei sfântului Vasilie, după cei mai mulți codici este acesta: «*Ἡ Θεία λειτουργία τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Βασιλείου τοῦ μεγάλου*» (Divina missa sancti Patris nostri Basilii magni) = *Dumnezeiasca Liturgie a celui întru sfinți Părintelui nostru Vasilie cel Mare* ⁶⁾.

Despre autenticitatea acestei Liturgii vorbesc Grigorie de Nazianz ⁷⁾, biografia sfântului Vasilie atribuită lui Amfilohie epis-

1) Conf. P. Migne, Patrologia s. gr., op. c., Tom. XIX. Prosper Guéranger, Inst. Liturg., Tom. I, ed. II, p. 105.

2) Idem, idem, Conf. P. Migne, Patrologia s. gr., op. c., Tom. XIX.

3) Ibidem.

4) Liturgia sfântului Iacov era lungă și prin faptul că toate rugăciunile dintr'însa se citeau rar și cu voce tare. Imnologia creștină nu era înflorită și prin urmare nu era presărată printre rugăciunile liturgice, așa cum s'a făcut mai târziu.

5) Cele trei liturgii ale Bisericii creștine ortodoxe de răsărit și anume: a sfinților Vasilie, Ioan Hrisostom și Grigorie cel Mare, se zic și „*constantinopolitane*”, pentru că ele s'au răspândit în întreaga Biserică ortodoxă, prin autoritatea patriarhatului din Constantinopol și după manuscriptele oficiale ale acestui patriarhat. Mai erau și alte manuscripte cu aceste trei liturgii, dar ele conțineau în text oare cari schimbări mici.

6) Jac. Goar., Eucholog. græc., ed. Ven., 1730, p. 135. Această sfântă liturgie a Marelui Vasilie se oficiază de 10 ori pe an: în Duminicile marelui post (afară de Duminica Floriilor), în joiă cea mare, în sâmbăta cea mare, în ajunul nașterii lui Hristos, în ajunul botezului lui Hristos și în ziua sfântului Vasilie. (Dumnezeieștile liturgii ale sfinților Ioan, Vasilie și Grigorie, ediția din 1887, București, pag. 110).

7) Im vierdten Seculo aber lebten zweene Väter, welche die Ordnung bey Austheilung des Nachtmahls etwas anders einrichteten, und mit vielen Gebethen und Ceremonien vermehrten. Der eine war Basilius, vom welchem Gregorius Nazianzenus (Orat 20) schreibt, daß er seiner Kirche die Ordnung der Gebethen und die geystlichen Ceremonien bey dem Altar vorgegeschrieben. Mich. Heineccii, Abbildung der alten und neuen Christlichen Kirche, ed. Leipzig, 1711, III Th., Cap. V, p. 292-293.

Iar Prosp. Guéranger în Inst. Lit., ed. II, Tom. III, p. 25, scrie astfel: En

copul Iconiei ¹⁾, Proclu patriarhul Constantinopolului ²⁾, Diaconul Petru din secolul VI în opera sa *De incarnatione et gratia Domini nostri J. Christi* ³⁾, Leontie ⁴⁾, sinodul al VI ecumenic prin canonul 32 ⁵⁾, sinodul al VII-lea ecumenic ⁶⁾, și alte mărturii posterioare, cari în unanimitate ne ațdederesc că Vasilie este autorul acestei liturgii ⁷⁾.

De și unele rugăciuni ale proscomidiei, cântarea *Unule născut*, *trisagiul* cu rugăciunea ce-i urmează, *Heruvicul* cu rugăciunea următoare, *simbolul credinței*, *De tine se bucură* și rugăciunile de încheere, s'au introdus mai târziu; apoi de și codicii cari conțin această liturgie, au deosebiri ne esențiale între ele, totuși aceste mici introduceri și deosebiri neînsemnate de texte, nu întunecă câtuși de puțin autenticitatea liturgiei ⁸⁾.

379, mourut saint Basile de Césarée. Entre autres travaux pour le service de l'Eglise, il rédigea, avant son épiscopat, une *Liturgie*, qui différait peut-être de celle que l'Eglise grecque conserve sous son nom, mais qui n'en a pas moins été reconnue pour son ouvrage, dans le siècle suivant. Sur ce fait, nous avons d'abord le témoignage de saint Grégoire de Nazianz, contemporain et ami du saint docteur.

1) Jac. Goar, *Euchol. græc.*, ed. Ven., 1730, p. 157.

2) 'Ο δὲ μέγας Βασίλειος μετὰ ταῦτα τὸ ῥάθυμον καὶ κατοφερὲς τῶν ἀνθρώπων θεωρῶν, καὶ διὰ τοῦτο τὸ τῆς λειτουργίας μῆκος ὀκνοῦντων, ταύτην οὐ περιττὴν καὶ μακρὰν εἶναι νομίζων, ἀλλὰ τὸ τῶν συμφερόμενων τε καὶ ἀκροωμένων ῥάθυμον διὰ τὸ πολὺ τοῦ χρόνου παρανάλωμα ἐκκόπτων. = „După acestea, Marele Vasilie, văzând moliciunea și înclinarea oamenilor spre desfătări, în urma cărora se săturau de lungimea liturgiei, a scurtat-o, nu pentru că a crezut-o prea mare ori prea lungă, ci spre a înlătura lenevirea împreună rugătorilor și a ascultătorilor, din cauza timpului îndelungat”. Πρόκλου, Περὶ παραδόσεως τῆς θείας λειτουργίας, in *Orig. sive Antiquit. eccles.* de Jos. Bingham, ed. 1727, T. V, l. XIII, c. V, p. 173. Apoi în Codicele lui Daniel, Tom. IV, p. 279, n. 1.

3) *Exempli gratia* in oratione, quam ex Basilii liturgia citat *Petrus Diaconus*, qui circa ann. 520 vixit, cujus ætate illa in toto fere oriente in usu fuit. Jos. Bingham, *Origines s. Antiq. eccles.*, Tom. V, c. V, § VII. Conf. P. Migne, *Patrologia s. gr.*, Tom. XXXI.

4) În secolul VI, Leontie într'un tratat în contra Nestorienilor se exprimă astfel: Nestorius aliam missam effutiit, præter illam quæ a Patribus tradita est ecclesiis, neque reveritus est illam apostolorum, neque illam magni Basilii, eodem spiritu conscriptam. (Leontius adv. Nestorium, lib. III, Bibl. max. Patrum, Tom. IX).

5) Concil. Trullan, c. XXXII: Καὶ γὰρ Τάκωβος... καὶ Βασίλειος... ἐγγράφως τὴν μυστικὴν ἡμῶν λειτουργίαν... Jos. Bingham, *Orig. sive antiquit. eccles.*, Tom. V, c. V, § VII. Asem. Daniel, *Codex Liturg.*, T. IV, p. 80. Conf. p. 31, nota 5, Tom. I, Tez. Lit.

6) Harduin, Tom. IV.

7) Dr. Teodor Tarnavski, Despre cele mai însemnate liturgii ale Bisericii orientale, Cernăuți, 1893, p. 89-92.

Iar Iacob Goar în *Euchol. græc.*, pag. 157, scrie astfel: Divinum hunc sacrificii celebrandi ritum edidisse, ter magnum in sanctis Basilium, unanimi suorum consensu, *Procli et Trullanæ synodi can. 32*, sensum tradit orientalis Ecclesia. Cur vero ad sacrum hunc sacrificii offerendi ordinem componendum applicuerit animum non ita manifesta ratio constat; cum in opusculo de missæ divinæ traditione, Proclus unam, aliam *Amphilochius* in ipsius Basilii vita, protulerit.

8) Τὴν τοῦ Τακώβου λειτουργίαν συνέταμον ὁ Μ. Βασίλειος καὶ ὁ Χρυ-

6. *Catchesele* lui *Ciril Ierusalimiteanul* († 386), sunt de mare preț pentru studiul liturgic; dar mai ales a *IV* și a *V-a catehesă mistagogică* (Κατηχήσεις μυσταγωγικαί), sunt și de mai mare însemnătate, fiind că prin ele explică autorul destul de luminos, exegetic și mistic părțile esențiale ale Liturgiei¹⁾. *Ciril* vorbește aci despre spălările rituale, despre transubstanțiere, umilinta credincioșilor în casa Domnului, rugăciunea domnească și în fine despre tot ce se atinge de Liturgie²⁾. Lui *Ciril*, i se atribue, cu încredință, și o *Liturgie* prelucrată după aceea a sf. *Iacov*, asupra căreia se crede că a făcut comentarii în catehezele a *IV* și *V-a mistagogice*³⁾.

7. *Grigorie de Nazianz* († 390), trece, pe nedrept, de autorul unei *Liturgii coptice* aflată în colecțiunea lui *Renaudot* în limba latină. Tot această liturgie, se află la *Renaudot* și în limba greacă, așa cum se întrebuintă în patriarhatul alexandrian. *Grigorie de Nazianz* mai trece de autor și al unor rugăciuni liturgice traduse din limba greacă și intercalate în formulariele *Iacobiților* și *Coptilor*⁴⁾.

8. De aceeași însemnătate ca și *Vasilie cel Mare* pe tărâmul liturgic, este sfântul *Ioan Hrisostom*, arhiepiscopul Constantinopolului († 407), autorul *Liturgiei* ce poartă numele său, sub titlul «Ἡ Θεία λειτουργία τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὶς ἡμῶν Ἰωάννου Χρυσοστόμου ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως» (*Divina missa sancti Patris nostri Ioannis Chrysostomi*) = *Dumnezeiasca Liturgie* a celui întru sfinți *Părintelui nostru Ioan Hrisostom*⁵⁾.

Această liturgie este mai mult o prescurtare a liturgiei sf. *Vasilie cel Mare*. Motivele cari au determinat pe *Hrisostom* de a prescurta liturgia sf. *Vasilie* și a se acomoda prin aceasta timpului său, ni le arată *Proclu* patriarhul Constantinopolului, zicând adică, că *Ioan Hrisostom*, purtând grija de mântuirea oilor, cum se cuvine unui păstor, și luând în vedere ușurința firei omenesti, s'a hotărât, a scoate din rădăcină toată meșteșugirea mineinoasă satanică. În scopul acesta, el a tăiat multe prelungiri liturgice și a rinduit a se face astfel, sfântul serviciu mai scurt⁶⁾.

οόστομος ἐν ταῖς ὁμιλίαις αὐτῶν λειτουργίας ταῖς ἀρχαῖς τοῦδε παρ' ἡμῶν ἐν χρήσει. Μόνον δὲ ὕμνοι τινὲς μεταγενέστεροι προστέθησαν, μὴ παραβλάπτοντες μήτε τὴν τάξιν, μήτε τὰς εὐχάς. Τοιοῦτοι ὕμνοι εἶναι οἱ ἐξ ἡς «Ὁ Μονογενὴς υἱός»... ὁ Τρισάγιος ὕμνος, ὁ χειρουργικός, ἡ ἐννάτη ψῆδὴ καὶ εἰ τι ἕτερον. *P. Rompotes, Λειτουργική, Ἀθήναις, 1869, σελ. 4.*

1) De la *Ciril* din *Ierusalim*, avem 23 de catehese. Cele 18 d'întăiu sunt ținute catehumenilor; iar cele cinci din urmă numite „mistagogice”, sunt ținute neofitilor (botezați de curând).

2) *Migne, Tom. XXXIII, Patr. græc., p. 1066–1128. J. Marquardt, S. Cyrillus—Hicrosol. Lips., 1882.*

3) *A. Lerozey, Hist. et Symbol. de la Liturgie, Paris, 1889, p. 3. Conf. Martigny. Diction., op. c., art. „Liturgie”, p. 429.*

4) *Prosper Guéranger, Instit. Liturg., ed. II, Tom. I, p. 107.*

5) *Jacob Goar, Euchologium sive rit. græc., ed. Ven., 1730, p. 47 și 58.*

6) «Ὁ ἡμέτερος πατήρ ὁ τὴν γλῶτταν χρυσοῦς Ἰωάννης τῆς τῶν προβάτων

De și unii dintre liturgiști apăsani, tăgăduesc autenticitatea acestei liturgii¹⁾, totuși tradițiunea orientală²⁾, Proclu patriarhul Constantinopolului, scriitorii bisericești ca Teodor Balsamon patriarhul Antiohiei († d. 1203³⁾, Ieremia patriarhul Constantinopolului (1572—1594⁴⁾ ș. a., în unanimitate afirmă autenticitatea acestei liturgii.

Ca și în liturgia sf. Vasilie, se introduseră mai târziu în liturgia lui Hrisostom, unele rugăciuni ale proskomidiei, cântarea «Unule născut», trisagiul cu rugăciunea ce i urmează, Heruvicul cu rugăciunea următoare, simbolul credinței, Cuvine-se cu adevărat, și rugăciunile de la finit; cu toate acestea autenția rămâne ne atacată⁵⁾.

σωτηρίας, οὐα ποιμὴν προθύμως κηδόμενος, εἰς τὴν τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως λαθουρίαν ἐφωρῶν, πρόφρονιζον πάσαν σατανικὴν πρόφρασιν ἡβουλήθη ἀποσπάσασθαι, διὸ καὶ τὰ πολλὰ ἐπέτεμε, καὶ συντομώτερον τελείσθαι διατάχεται. = „Părintele nostru Ioan cel cu gura de aur, îngrijit de mântuirea oilor, cum se cuvine unui păstor, văzând ușurința firei omenești, s'a hotărât a scoate din rădăcină toată meșteșugirea satanică. Pentru aceea a și tăiat multe și a rinduit a se face sfântul serviciu mai scurt“. Προόλου, Περὶ παραδόσεως, τῆς θείας λειτουργίας, în Jacob Goar, Euchol. gr., ed. Ven., p. 95. Și în codicele lui Daniel, Tom. IV, p. 279, n. 1.

1) Liturgistul frances, Prosper Guéranger, în Tomul I al Instituțiilor Liturgice, pag. 110, se exprimă: Saint Jean Chrysostome n'est pas l'auteur de la Liturgie grecque qui porte son nom. Iar la pag. 217 același Tom, afirmă din nou această părere: Ce saint Docteur—Jean Chrysostome n'est point l'auteur de la Liturgie qui porte son nom; il paraît même qu'on l'a appelée, jusque dans le VIe siècle, la Liturgie des Apôtres. Asemenea și A. Lerozey, împărtășește părerea lui Guéranger, în cartea sa „Histoire. et Symbol. de la Liturgie“, pag. 5. Iar ieruitul R. P. Mach în scrierea sa „Le trésor du prêtre“, Tom. I, Paris, 1874, pag. 232, apără autenticitatea atât a liturgiei sf. Vasilie, cât și a aceleia a sf. Ioan Hrisostom.

2) Spectandarum prae reliquis, et praecipuarum hujus liturgiae partium, Orientalium traditio communis, Occidentalium fides devota et utriusque Ecclesiae scriptorum testimonia quamplura, Joannem Chrysostomum Constantinopoleos novae Romae Episcopum, hujus Liturgiae agnoscunt auctorem. Jac. Goar, Euch. gr., p. 95.

3) Teodor Balsamon citat prin Leunclavius: Quapropter omnes ecclesiae Dei sequi debent morem novae Romae, nimirum Constantinopolis, et sacra celebrare juxta traditionem magnorum Doctorum, et luminarium pietatis sancti Joannis Chrysostomi et sancti Basilii. (Leunclavius Juris graec. Rom. lib. V, pag. 263).

4) Hieremias Patriarcha sub anno Domini 1576 responsi ad Germanos primi Cap. 13 velut certior tamen factus addit: Τοῦτο ἀσφαλῶς, ἐπιστάμεθα ὡς ἀνέκαθεν δύο τόμοι παρεδόθησαν, καὶ φαίνονται οἱ τὴν λειτουργίαν ποιοῦμεθα, αὐτοῦ τε τοῦ ἁγίου Βασιλείου, καὶ τοῦ ἁγίου πατρὸς Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, ἐνὸς πνεύματος ἁγίου καὶ ἀμφοτέροι καὶ μίας παραδόσεως. Jac. Goar, Euchol. gr., ed. Ven., p. 96.

5) Dr. Teodor Tarnavski „Despre cele mai însemnate Lit. ale Bis. ort.“, p. 92. P. Rompotes, Λειτουργική, Ἀθήναις, 1869, σελ. 4. Iar Mih. Heinecius, în cartea sa „Abbildung den alten und neuen griechischen Riten“ III Th., Cap. V, p. 293, ed. 1711, după ce vorbește de autenția liturgiei sf. Vasilie, continuă cu liturgia sf. Ioan Hrisostom în aceste cuvinte: Der andere war aber Chrysostomus, welcher ebenfalls zum Gebrauch der Kirche zu Constantinopel eine eigene Liturgie verfertigte. Beide sind zwar (Basilius und Chrysostomus) noch übrig, und werden bis jetzt in der griechischen Kirche gebraucht, wie wir oben angemerkt; alle in

9. Lui *Ciril Alexandreanul* († 444), i se atribue, pe nedrept, o *Liturgie coptică* colectată în opera lui Renaudot și a lui Assemani. Gemenele acestei liturgii, ar fi fost plantat de către sf. Marcu evangelistul și apoi înflorit de Ciril, a eșit liturgia ce poartă numele acestuia, și s'a întrebuintat de *Melchiți* ¹⁾, până în secolul XII, când aceștia priimără liturgiile constantinopolitane ²⁾. Astăzi această liturgie este cea mai însemnată din liturgiile Coptilor.

10. De la *Proclu* patriarhul de Constantinople († 447), în tinerețe învățacelul sfântului Ioan Hrisostom, avem o *scriere de mare valoare*, nu atât prin mărimea ei, cât prin conținutul în care ni se dovedește cu multă lumină autenticitatea liturgiilor ss. Iacov, Vasileie și Ioan Hrisostom. Titlul acestei scrieri este următorul: «Περὶ παραδόσεως τῆς θείας λειτουργίας» (De traditionibus missæ divinæ) = «Despre tradițiunea Dumnezeștei Liturgii» ³⁾.

11. Sfântul *Grigorie cel Mare* episcopul Romei († 604), mai înainte de a ocupa scaunul roman, petrecând la Constantinople în funcțiunea de *apocrisiar* (578—582), adică reprezentant al episcopului Romei, pe lângă curtea împărătească și patriarhală, a așezat în scris *Liturgia celor mai înainte sfințite*, care există până atunci în tradițiune gurală ⁴⁾. Titlul acestei liturgii după codicii vechi este acesta: «Ἡ Θεία λειτουργία τῶν προηγιασμένων» (Divina missa præsantificatorum) = Dumnezeasca Liturgie a celor mai înainte sfințite ⁵⁾, sau: «Ἡ Θεία λειτουργία τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὶς ἡμῶν Γρηγορίου τοῦ Διαλόγου».

Sinodul trulan (an. 692) prin canonul 52, orindui a se săvârși această liturgie în Bisericile ortodoxe, în toate zilele patru-zecimei, «afară de sâmbăta și duminica și de ziua Bunei-Vestiri» ⁶⁾.

De și unii scriitori tăgăduesc autenticitatea acestei liturgii,

wir können schwerlich daraus von den Ceremonien des vierden Jahrhunderts urtheilen, weil es der Augenchein giebt, daß beyde Liturgien nach und nach mit vielen Zusätzen verlängert worden.

1) *Melchiți* (𐩌𐩨𐩪=rege) regești, de partida regelui. Așa se numără Grecii ortodocși din Alexandria, rămași în această credință după eresia monofisită. Ei se numără astfel spre a se distinge de Monofisiții din Egipt numiți „Copti”.

2) P. Rempotes, *Λειτουργική* sel. 5. Prosper Guéranger, *Inst. Lit.*, ed. II, T. I, p. 216. A. Lerozey, *Hist. et Symbol. de la Lit.*, p. 4.

3) Migne, *Patr. græc.*, T. LXV, p. 849—852. Asem. Daniel, *Codex Liturg.* T. IV, p. 80.

4) Cum că există liturgia celor mai înainte sfințite cel puțin în urzeala ei încă prin secolul IV, ne dovedește canonul 49 al sinodului din Laodicea care sună astfel: „nu se cuvine în patru-zecime a produce pâine de cât numai sâmbăta și duminica”.

5) Jacob Goar, *Euchol. græc.*, ed. Ven., 1730, p. 162. Și latinii au o liturgie zisă „*liturgia præsantificatorum*”, ce se face în Vinerea cea mare.

6) Ἐν πανταὶς ταῖς ἁγίας τεσσαρακοστῆς τῶν νηστειῶν ἡμέραις, παρεκτός σαββάτου καὶ κυριακῆς, καὶ τῆς ἁγίας τοῦ ἁγίου εὐαγγελισμοῦ ἡμέρας γίνεσθω ἡ τῶν προηγιασμένων λειτουργία. Can. 52 al conc. trulan în *Evhologiul* lui Jacob Goar, p. 173.

și întemeiați pe doi codici *Crypto-Ferrata* și *Basiliu-Falasca*, cari dau de autor pe German I (715—730 + 740) patriarhul Constantinopolului¹⁾, o atribuiesc acestuia; iară alții cred că e opera lui Grigorie II episcopul Romei (+ 731²⁾, și în fine o a treia serie de scriitori dau de autor pe Ioan Damascan³⁾, totuși canonul 52 al sinodului trulan, tradițiunea veche bisericească păstrată de către Simeon Tesaloniceanul⁴⁾, Mihail Cerulariu, Leon Allatiu⁵⁾, și alții, în unanimitate⁶⁾, recunosc pe autorul acestei liturgii în persoana lui Grigorie I episcopul Romei, supranumit de orientali și «*Dialogul*»⁷⁾.

Iar obiecțiunile ce se opun autenticității, cad prin faptul că atât German, cât și Grigorie II, și tot astfel și Ioan Damascanul, au trăit după sinodul trulan, care a orinduit a se oficia Liturgia în postul patru-zecimei, după formularul celor mai înainte sfințite, care eră așezat în scris. Afară de aceasta, noi nu cunoaștem că German, Grigorie II și Ioan Damascan ar fi compus vr'o liturgie.

12. *Sofronie* patriarhul Ierusalimului (+ 638), mare contrar al Monoteletilor, a scris pe la anul 630 un *fragment de comentarii liturgice*⁸⁾, în care se ocupă cu explicarea simbolică a obiectelor sfinte și a părților din care se compune casa Domnului⁹⁾.

1) Ἡ θεία λειτουργία τῶν προηγιασμένων, addit. Cryptoferratis Basilii Falascae codex M. S. Ἐκτεθεῖσα παρὰ τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Γερμανοῦ ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως. Barberinum numero 88 notatum legit: λειτουργία τῶν προηγιασμένων Γερμανοῦ πατριάρχου ψαλλομένη τῆς ἐννάτης ὥρα. Goar, Euchol. græc., p. 169.

2) Jacob Goar, Euchol. gr., p. 177—178.

3) Prosper Guéranger, Inst. Liturg., Tom. I, ed. II, p. 227.

4) Simeon Tesalon. Răspuns către Gabriel Pentapolitanul la întrebarea 55. Conf. și biografia lui Grigorie cel Mare din 12 Martie.

5) Leo Allatius „De Missa præsanctificationum” în Bingham, Origin. s. Antiq. eccl., Tom. VI, p. 411 seqq.

6) Ἡ λειτουργία τῶν προηγιασμένων κατηρτίσθη μὲν ὑπὸ Γρηγορίου τοῦ Διαλόγου (Γρηγορίου τοῦ Α'. Πάπα Ρώμης καὶ οὐχὶ τοῦ Β', ὡς θέλει ὁ Κεδρηνός) καὶ ἑλληνιστὶ ἴσως ὑπὸ τοῦ πατριάρχου Γερμανοῦ (διότι καὶ εἰς τοῦτον ἀποδίδεται ἡ εἰρημένη λειτουργία). P. Rompotes, Λειτουργική, Ἀθήναις 1869 σελ. 4.

Dr. Teodor Tarnavski, Despre cele mai însemnate Liturgii ale Bis. orientale, p. 160—162.

7) Se mai cheamă și „Grigorie Dialogul” (ὁ Διάλογος), pentru că el a scris între altele și *Dialogi* în cari se istorisesc minuni din viețile sfinților.

8) Sophronii Patriarchæ Hieros. (um 630), Comment. liturgici fragmentum, in Spicilegii Romani (Rom. 1840), Tom. IV, p. 31. Conf. Fabr. Bibl. Gr. ed. Harl. IX, p. 165.

9) Beispielsweise mögen aus dem Sophronius (Spicil. Rom. IV, p. 31) die inneren Bausteine und Mobiliten mit ihrer symbolischen Deutung genannt werden, nämlich: κόγχη—bolta de sus a altarului—insemnează peștera din Betleem, sau mormântul lui Iisus Hristos; σύνθρονον—scaunul episcopului—insemnează tipul tronului Domnului; λοιπά σύνθρονα—scaunele dreptilor; ἅγια τράπεζα—groapa în care a fost pus Mântuitorul; κιβώριον—baldachin—corabia lui Noe; τὸ βῆμα κατὰ μέμνησιν τοῦ ἐπουρανίου θυσιαστηρίου; κάγκελλα—tâmplă—închipuește piatra mormântului; σωλέα—despărțirea dreptilor de păcătoși; ἄμβων—piatra de pe mormânt răsturnată de inger; σημαντήρια—trompeta ingerilor la

13. *Maxim Mărturisitorul* (Μάξιμος ὁ ὁμολογητής), contrar al monoteletismului († 662), în opera lui «Μυσταγωγία» explică simbolic părțile liturgice, precum și împărțirea lăuntrică a Bisericii cu obiectele aflate într'însa. Așa, autorul vede în împărțirea Bisericii în ναός (naos) și ἱερατεῖον (altarul), două părți cu totul deosebite între ele. Pe când naosul înfățișează după Maxim globul pământesc, pe care locuiesc ființe de tot felul, altarul este icoana cerului cu tot ce este mai plăcut Domnului. În naos se află poporul care după propria lui voe merge și vine; iar în altar se află numai persoanele sfinte, cari es de aci cu adâncă pietate, când încuviințează aceasta regula lor. Acolo este sgomotul mulțimei neliniștite; aici, tăcerea cuvenită în altarul Domnului, întreruptă numai de persoanele sfinte.

După Maxim, omul este compus din trei părți: din corp, suflet sau puterea de viață (ζωτικὴ δύναμις) și spirit, (νοῦς) sau partea înțelegătoare (λόγος, φρόνησις). Aceste trei părți corespund celor trei împărțiri ale Bisericii: altarul (θυσιαστήριον), corabia (ναός) și tindă (νάρθξ); sau mai bine zis, corespund numai altarului de care sunt legate cele trei funcțiuni: ἡθικὴ φιλοσοφία, φυσικὴ θεωρία πνευματικῶς ἐξηγουμένη, μυστικὴ θεολογία¹⁾.

§ 10.

Liturgiile vechi occidentale, înlocuirea acestora cu liturgia romană și epoca de înflorire a acestei literaturi.

De la secolul IV înainte, s'au compus și în apus formulariele liturgice, cari erau conturate încă din cele trei secole începătoare ale creștinismului, și s'au întocmit comentarii ritualiste de către scriitorii bisericești occidentali.

Din secolul IV-lea și până la al IX-lea, înfloriră multe liturgii apusene, dintre cari cele mai principale erau: liturgia *romană*, *ambrosiană*, *africană*, *galicană veche*, *gotică* sau *mozarabică*, *britanică* și *monastică*.

a II-a venire; εἰλατόν—înfășurăturile de îngropare ale lui Hristos; κανδηλαί, κηροί—focul etern sau strălucirea sfinteniei... etc. Dr. W. Gass, Die Mystik des Nicolaus Cabasilas, von Leben in Christo, Greifswald, 1849, p. 160—161. Conf. Fabr. Bibl. Gr. ed. Harl. IX, p. 165. P. Rompotes, Λειτουργική, Ἀθήναις, 1869, σελ. 7.

1) Maxim împrumutând această teorie din filosofia lui Platon, 'i a dat o direcțiune creștină și a pus-o în legătură cu părțile liturgice. Dr. W. Gass Die Mystik des Nicolaus Cabasilas, Greifswald 1849, p. 158—159. Conf. Maximi Mystag. Cap. I, p. 11, ed. Hoesch: 'Ἡ ἀγία τοῦ Θεοῦ ἐκκλησία τὰ ἀντὰ τῷ Θεῷ περὶ ἡμᾶς ὡς ἀρχετύπου εἰκὼν ἐνεργοῦσα δειχθήσεται. Conf. P. Migne, Patrologia s. gr., Tom. XC, op. c.

Aceste liturgii însă, cari nu se deosebeau la început de cât prea puțin de cele răsăritene ¹⁾, prin stăruințele cele mari din partea episcopilor romani, fură înlocuite succesiv cu liturgia romană în secolele posterioare, așa că prin secolul al XII-lea vedem pe celelalte liturgii apusene dispărute, iar liturgia romană răspândită aproape în întreaga Biserică apuseană ²⁾.

A.

1. *Liturgia romană* (ordo romanus), atribuită de către romano-catolici apostolului Petru ³⁾, pe care o îmbogățiră apoi Celestin († 432), și Leon cel Mare, († 461) fû la început întru totul asemenea liturgiilor răsăritene. Mai în urmă prin dese schimbări, se tot deosebi de acestea, așa în cât la finitul secolului al V-lea episcopul roman Gelasiu († 496), iar spre sfârșitul secolului VI Grigorie cel Mare († 604), prin noi modificări, făcură să se peară orice afinitate între această liturgie și liturgiile orientale ⁴⁾. Modificările infinite ale liturgiei romane, cari se făcură în cursul timpului, dar mai ales în secolul XVIII-lea, o aduseră în așa stare, în cât astăzi formulariul atribuit sf. Petru, nu mai are aproape nimic din spiritul clasicismului ⁵⁾.

2. *Liturgia ambrosiană*, (ordo ambrosianus) sau mediolană, atribuită mai întâiu sfântului Varnava și apoi prelucrată de către Ambrosie episcopul Mediolanului († 397), stă în afinitate cu liturgia romană ⁶⁾. Liturgia lui Ambrosie, modificată de succesorii acestuia, se oficiază până astăzi în Biserica din Milan ⁷⁾.

1) Daniel, Codex Liturgicus ecclesiae universae. Tom. IV, p. 18: „Itaque in Liturgiis occidentalibus, quibus aliqua affinitas est et coniunctio cum vetustissima Graecorum missa, dico galicanam, ambrosianam, mozarabicam, epistolam praecedat Lectio prophetica“.

Apoi în Tom. I, din „Codex Liturgicus“, de la pagina 48–113, Daniel pune în paralele pe 4 coloane, vechea liturgie romană, cu cea ambrosiană, galicană și mozarabică, pentru a arăta asemănarea dintre aceste 4 liturgii. Aceste 4 texte formulare, sunt publicate în limba latină. Cea mai bogată dintre ele, este liturgia romană, iar cea mai scurtă este cea galicană.

2) De altfel și în orient se petrecu cam același lucru în înlocuirea liturgiilor ss. Iacov, Clement Romanul și Marcu, cu liturgiile constantinopolitane.

3) Iesuitul R. P. Mach, în scrierea sa „Le tresor du Prêtre“, Paris, 1874, Tom. I, p. 348, zice că „Le Prince des Apôtres, saint Pierre lui-même, est reconnu comme l'auteur de la Messe romaine, qui fut reçue par les autres Églises latines“, etc. Dar apostolul Petru n'a scris nici o liturgie, căci dacă ar fi scris, s'ar afla în canonul cărților Noului Testament. (Autorul).

4) Prosper Guéranger, Institutions Liturgiques, Paris, 1878, Tom. I, p. 155–174. De la secolul V încoace, liturgia romană fû intitulată oficial „Missa romana“. Conf. pag. 6, Tom. I, Tez. Lit.

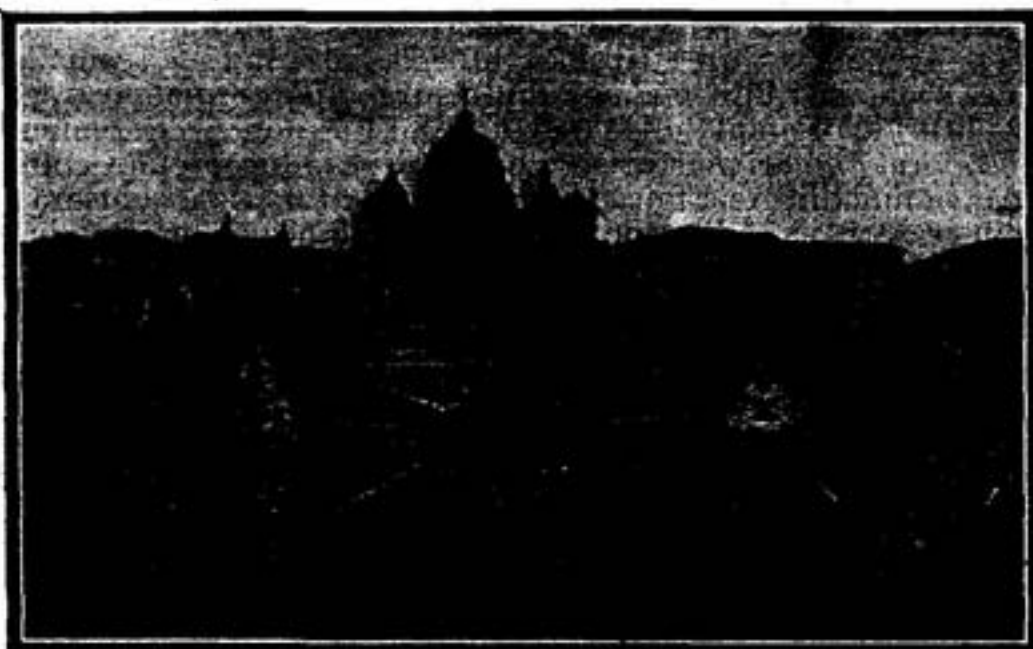
5) Vezi, textul latin al liturgiei romane, în codicele lui Daniel, Lipsitz, 1847, Tom. I, pag. 48–112.

6) Vezi, textul latin al liturgiei ambrosiene, în Codicele lui Daniel, op. c., Tom. I, p. 48–112.

7) A. Lerozey, Hist. et symbol. de la Lit., p. 10: Cette Liturgie n'a jamais cessé de régner à Milan.

Din vechime însă și până acum, s'au întâmplat multe și crâncene lupte din partea clerului și poporului milanez—care poartă adâncă venerațiune lui Ambrosiu—in contra episcopilor romani ¹⁾, doritori de înlăturarea liturgiei ambrosiane și înlocuirea ei cu cea romană ²⁾.

3. *Liturgia africană* pare a fi fost o prelucrare de pe cea ambrosiană, și introdusă astfel în Biserica africană, prin Au-

Marea Biserică a Sfântului Petru din Roma (Italia), înaltă de 133 metri, în care am intrat în luna August anul 1897 ; iar după aceea am cercetat științificește cu deamănuntul cuprinsul palatului «Vaticanul» din dreapta Bisericii cu capela sixtină, biblioteca, muzeul și grădinele sale. (Autorul).

1) Prosper Guéranger, *Instit. Liturg.*, ed. II, Paris, 1878, Tom. I, p. 189, arată această întâmplare originală cu privire la liturgia ambrosiană: „Muratori rapporte, dans l'ouvrage cité plus haut (*Antiquitates Italiae*, Tom. IV), que le cardinal Branda de Castiglione ayant été envoyé, en 1440, par Eugène IV, en Lombardie, en qualité de Légat, conçut le dessein d'abolir le rite ambrosien, jusque-là qu'il osa s'emparer d'un ancien Sacramentaire qu'on croyait venir de saint Ambroise lui-même, et que le jour de Noël il fit chanter la messe au rite romain, dans l'église même du saint docteur. Le peuple furieux courut aussitôt investir la demeure du légat, le menaçant de mettre le feu s'il ne rendait le Sacramentaire qu'il avait enlevé. Le cardinal, effrayé de cette sédition, jeta le livre par la fenêtre, et sortit de la ville dès le lendemain”.

2) Și în Biserica ortodoxă de răsărit, vedem o excepțiune de acest fel cu Biserica din Ierusalim, unde se săvârșește în ziua sfântului Iacov fratele Domnului, liturgia după formulariul cu acest nume. Aceasta se face în scopul venerațiunii sfântului Iacov.

gustin episcop în Hipo († 430 ¹⁾), până când fu înlocuită cu cea romană.

4. *Liturgia veche galicană* (ordo gallicanus), de proveniență răsăriteană ²⁾, are multă asemănare cu liturgiile orientale și în special cu cea ispanică (gotică ³⁾). Asemănarea aceasta se explică prin faptul că apostolii primi ai Galiei ca Trofim, Crescent, Pothin și Irineu, au venit în aceste părți din Asia ⁴⁾. În secolul VIII liturgia galicană fu înlocuită definitiv cu cea romană ⁵⁾.

5) În Spania în timpurile cele vechi, eră întrebuințată liturgia gotică numită și *mozarabică*, (ordo mozarabicus) după arabul Muza (712—714), care cuceri Spania numită de atunci și Moz-Arabia ⁶⁾. Unii susțin că liturgia gotică avea asemănare cu cea romană; alții cu mai multă dreptate, argumentează, că eră o liturgie orientală după mărturia lui Filostorg ⁷⁾, Sozomen ⁸⁾, și Teodoret ⁹⁾, cari mărturisesc că Goții pe la începutul secolului V-lea, venind din Asia mică creștinați în ritul arian, aduseră cu ei din răsărit și o liturgie orientală, modificată mai târziu în spiritul roman ¹⁰⁾. În secolul XI liturgia gotică fu înlocuită cu cea romană, prin Grigorie VII, episcopul Romei († 1085 ¹¹⁾). În timpul de față se mai îngăduiește această liturgie de către Vatican, numai în capela catedralei din Toledo, și în șase parohii ale acestei diecese ¹²⁾.

6. *Liturgia britanică* fu de origină romană, și dusă în insulele britanice de către primii misionari trimiși din Roma, de episcopul roman Eleverie (177—190), după cererea regelui bri-

1) Prosper Guéranger, *Inst. Liturg.*, ed. II, Paris, T. I, p. 192.

2) Se numește „Liturgia veche galicană” spre a se deosebi de liturgia galicană a Jansenistilor din secolul XVII. Aceasta însă a dispărut îndată după compunerea ei. Vezi pag. 11 Tom. I, Tez. Liturg.

3) Vezi, textul latin al liturgiei vechi galicane, în *Codicele lui Daniel*, Tom. I, p. 48—112.

4) Liturgia galicană nouă, opera Jansenismului și galicanismului din finele secolului XVII, se deosebia întru totul de liturgia romană prin spiritul de libertate escentrică față de aceasta.

5) A. Lerozey, *Histoire et symbolisme de la Liturgie*, Paris, 1889, p. 11—15. Gerbert, *De Veteri liturgia Alemanica* dis. II, cap. I. Conf. Prosper Guéranger, I, pag. 193.

6) Vezi, textul latin al liturgiei mozarabice în *Codicele lui Daniel*, op. c., Tom. I, p. 48—112. Conf. Bingham, *Orig.*, op. c., Tom. VI, p. 30.

7) Philostorg. *Hist. eccles. lib. II*, n. 5, ed. Vales, pag. 470.

8) Sozom. *Hist. eccles. lib. VI*, cap. XXXVII.

9) Theodoret. *Hist. eccles. lib. IV*, cap. ultim.

10) De aceea liturgia romană, ambrosiană, galicană și mozarabică, așa cum sunt puse în paralel în *Codicele liturgic al lui Daniel*, (Lipsca 1847, T. I, p. 48—113), se aseamănă între ele întru câteva; dar cu liturgiile orientale, nu se aseamănă nici decum.

11) Prosper Guéranger, *Inst. Liturg.*, Tom. IV, p. 646.

12) A. Lerozey, *Explication des rubriques*, p. 20: Ce qui est certain c'est que le Cardinal Ximénès, en 1500, restaura le rite mozarabe, à Tolède, avec l'autorisation de Jules II. Il fit réimprimer le Missel Mozarabe, encore usité dans une chapelle de la cathédrale de Tolède. L'autorisation du Pape ne s'étendait qu'à cette chapelle de la grande église de Tolède et à six paroisses du diocèse.

tanic *Luciu*. Mai pe urmă, această liturgie își perdă originalitatea ei prin numeroasele intercalări primite din liturgia galicană ¹⁾, până ce fû apoi înlocuită cu cea romană.

7. În fine liturgia *benedictină* sau *monastică*, introdusă prin reformatorul monahismului occidental Benedict de la Nursia († 543), în monastirile apusene din ordinul benedictin, nu arată nici o înrudire cu liturgia romană ²⁾. Liturgia benedictină se întinse nu numai între benedictinii propriu ziși, dar și între monahii apuseni cari păzesc cinul benedictin s. e.: Camaldulensi, Cisterțiani, Olivetani, Valombrosi, Celestini și Cartauși ³⁾, și fû reformată la anul 1612 de Paul V, episcopul Romei ⁴⁾.

Toate aceste liturgii însă, prin luptele papilor pentru unificarea ritualului roman, fură înlocuite până prin secolul al XII-lea, cu liturgia romană, mai păstrându-și puțină independență liturgia ambrosiană, gotică și cea benedictină.

B.

Acum vom arunca o privire asupra bărbaților apuseni, cari se distinseră din secolul IV — IX-lea, pe terenul scrierilor liturgice.

1. *Ambrosie* episcopul Mediolanului († 397), unul dintre cei mai mari liturgisti apuseni, înflori cultul în Biserica din Mediolan și întocmi *Liturgia* care poartă numele său. Această liturgie se menține până astăzi în Milan cu toate stăruințele episcopilor romani de a o înlocui prin liturgia romană. Toț el a compus cartea *«De mysteriis»*, în care se cuprind învățăături cu privire la neofiti, euharistie și împărtășirea cu corpul și sângele Domnului ⁵⁾. Aceeași rânduială se cuprinde și în cele șase cărți ale lui Ambrosie *«De sacramentis»*, cu singura deosebire că în aceste cărți, subiectele sunt mult mai amplificate. Nu mai puțin însemnată este și scrierea sa *«De officiis ministrorum»* (Despre datoriile servitorilor bisericești), pentru studiul nostru ⁶⁾.

1) Prosper Guéranger, *Institutions Liturg.*, T. I, ed. II, Paris, 1878, p. 205.

2) Walafriid, Strabo, *De rebus ecclesiasticis*, cap. XXV: Est etiam ille ordo officiorum laudabilis quem beatus Pater Benedictus monachis constituit observandum, scilicet ut qui proposito a ceteris discernuntur, etiam continue servitutis penso, aliquid amplius ceteris persolvere studeant.

3) Prosper Guéranger, *Inst. Liturg.*, ed. II, Tom. I, Paris, 1878, p. 208: La liturgie monastique est suivie par toutes les familles de moines qui gardent la règle de saint Benoît, et sous ce nom il faut entendre, non-seulement les moines noirs proprement dits, mais encore les Camaldules, les Cisterciens, les Olivétains, ceux de Vallombreuse, les Célestins et même les Chartreux.

4) Prosper Guéranger, *Inst. Liturg.*, T. IV, p. 646: En dehors de cette forme particulière (*Liturgie*), tous les livres liturgiques de Rome sont adoptés par l'ordre de saint-Benoît.

5) Eus. Pop., *Ist. Bis.*, op. c., vol. I, pag. 548.

6) *«De officiis ministrorum»*, se împarte în 3 cărți: Cartea I, cu 50 capitole; cartea II, cu 30 și cartea III cu 22 capitole. Datoriile sacerdotale

2. Invățăturile liturgice se află cu indestulare și în următoarele scrieri: în epistola episcopului roman *Inocențiu I* († 417), trimisă episcopului Decențiu din Gubio¹⁾; în epistola *fericitului Augustin* († 430), îndreptată către Ianuarie, cum și în cărțile sale: «*De symbolo ad catechumenos*» și «*De cura mortuorum*»²⁾.

3. *Celestin* († 432) și *Leon cel Mare* († 461), episcopi ai Romei, contribuie atât unul cât și altul la înflorirea liturgiei romane, prin introducerea de imne și rugăciuni³⁾.

4. Un liturgist apusean de valoare, este însă *Gelasie* episcopul Romei († 496), care reformă liturgia romană; iar aceasta imprumută numele său⁴⁾. Această liturgie fû mai târziu radical modificată de către episcopul roman *Grigorie cel Mare*⁵⁾.

5. *Cesarie* episcop în Arelate (an. 501), apărător al augustinismului și contrar al pelagianismului, se ocupă cu înflorirea liturgiei galicane și compune comentarii în acest gen.

6. *Benedict de Nursia* († 543) reformatorul monahismului apusean, întocmește în spiritul ascetic pentru ordinul benedictin, o Liturgie numită încă din timpul autorului, *benedictină* sau *monastică*. Dar ea fû primită mai târziu de mai multe ordine monahale d. e. al Camaldulensilor, Cisterțianilor, Olivetenilor, Valombroșilor, Celestinilor și Cartușilor. Liturgia benedictină modificată pe la anul 1612 de episcopul Romei *Paul V*, se menține și astăzi cu toate stăruințele papale de a fi înlocuită cu liturgia romană⁶⁾.

7. De însemnătate mai ales pentru apuseni, este *explicațiunea liturgiei vechi galicane*, de către episcopul Parisului *German* († 576⁷⁾. Aci autorul scrierii, dă lămuriri asupra actelor liturgiei galicane, și arată importanța cântărilor antifonice și responsorice. Această scriere deși este mică în formatul ei, totuși este cu atât mai prețioasă, cu cât la *Grigorie Turoneanul* și *Cesarie* din Arelate, nu se găsește nici o explicațiune mistică a liturgiei vechi galicane⁸⁾.

ale ministrilor altarului sunt arătate de *Ambrosie* cu o bogăție nesfârșită de cugătări și citate din V. și N. Testament.

1) M. N. Bouillet. Diction. d'hist., p. 757 art. «Gubbio»: *Gubbio, Iguvium ou Eugubium*, ville de l'Etat ecclésiastique (en Italie) 4.000 hab. Divers monuments antiques (romains et étrusques) notamment les célèbres tables dites «eugubines», qui y ont été découvertes en 1446, près des ruines d'un temple de Jupiter Apennin, et qui sont chargées d'inscriptions relatives aux cultes de Jupiter et de Mars.

2) Conf. Eusev. Popovici, Istoria Bisericească, tradusă de Athan. al Râmnicului și Gherasim al Argeșului, Vol. I, București, 1900, pag. 548–552. Conf. Valentin Thalhoffer, op. c., I. B. S. 57.

3) Prosper Guéranger, Instit. Liturg., T. I, Paris, 1878, p. 137–138.

4) Fecit etiam sacramentorum præfationes et orationes canto sermone (Liber pontific. in Gelasium).

5) Prosper Guéranger, Instit. Liturg., T. I, p. 139.

6) Walafriid Strabo, De rebus ecclesiasticis, cap. XXV. Prosper Guéranger Instit. Liturg., T. I, p. 206–269; T. IV, p. 646.

7) Migne, Patr. lat., Tom. LXXII, pag. 89 sqq.

8) Martène (dom Edmond) sec. XVIII. De antiquis ecclesiae ritibus.

8. Lui *Grigorie Turoneanul* (episcop de Tours † 595), i se atribue o lucrare biografică cu privire la sf. Martin; dar în cuprins este o lucrare liturgică. Scrierea aceasta începe cu cuvintele: «*Sacerdotem Christi Martinum*», și răspândește multă lumină asupra multor cestiuni liturgice galicane¹⁾.

9. De cea mai mare însemnătate pe terenul liturgic, apusean este episcopul Romei *Grigorie cel Mare* († 604), care reformă radical și îmbogățește liturgia romană prelucrată oare când de Celestin, Leon și Gelasie. Aceste reforme liturgice făcute în primii ani

Neron împăratul Romanilor (54—68) cel mai înfricoșat chinător al primilor creștini, dă porunci înfricoșătoare în contra acestora. În dreapta el are un lictor, iar în stânga un sfetnic împărătesc.

ai episcopatului lui Grigorie²⁾, întâmpinară crâncene împotriviri din partea poporului și a mai multor episcopi sufragani.

1) Prosper Guéranger, *Inst. Liturg.*, ed. II, Paris, 1878, T. I, p. 146.

2) Joann. Diacon. *Vita s. Gregorii*, Lib. II, cap. XVII: Sed et Gelasianum codicem de missarum solemnibus, multa subtrahens, pauca convertens, nonnulla vero adjiciens, pro exponendis Evangelicis lectionibus, in unius libri volumine coarctavit.

Grigorie pentru a liniști pe cei nemulțumiți, trimise mai multe epistole de împăcare, dintre care una către episcopul *Ioan din Siracusa*¹⁾, și alta către episcopul *Serenus*²⁾, motivând prin acestea reformele sale impuse de cerințele timpului. Grigorie îndreptă și cântarea bisericească apuseană, și o potrivea cu starea de înflorire a cultului.

10. Liturgia romană îmbogățită prin Celestin, Leon, Gelasie și Grigorie cel Mare, în timpurile posterioare mai priimi modificări prin acești episcopi ai Romei: *Grigorie VII* (sec. XI), *Paul IV* (sec. XVI), *Pius IV* (sec. XVI), *Pius V* (sec. XVI), *Clement XI* (sec. XVIII), *Inocenție XIII* (sec. XVIII), *Benedict XIII* (sec. XVIII), *Clement XII* (sec. XVIII) și *Benedict XIV* (sec. XVIII). Toate aceste modificări, se făcuseră pe urmele tradițiilor rămase de la *Grigorie cel Mare*³⁾.

11. *Ioan Episcop în Saragosa* († 615), compuse imne pentru liturgia gotică, renumite prin stilul și armonia lor.

12. Explicațiunea liturgiei spanice (mozarabică), de către renumitul scriitor *Isidor de Sevilla* († 636), are un rol însemnat în cercetările științifice din această ramură. Lucrarea este intitulată *«De ecclesiasticis officiis libri duo»*⁴⁾. În prima carte, Isidor vorbește de cântările bisericești și citirea cărților sfinte; apoi despre liturgia spanică, orele de rugăciune, sărbătorile bisericești și despre posturi. Cartea II-a tratează, despre treptele ierarhice clericale, datoriele monahilor, fecioarelor, văduvelor, căsătoritilor, păcătoșilor și catehumenilor; după aceea despre botez și ungerea cu sfântul mir.

13. În fine, *Beda Venerabilul* († 735) monah englez, este autorul multor imne și rugăciuni liturgice.

Din recapitularea celor arătate cu privire la literatura liturgică apuseană din secolul IV—IX^{lea}, vedem că și în occident s'au făcut propășiri însemnate în acest fel de scrieri, și s'au ivit în cursul timpului mulți bărbați zeloși pentru înflorirea cultului.

1) Gregorius Magnus. Lib. IX. epist. 12. În Bibl. d. K. V. Werke Greg. d. Gr. Bd. II, S. 445 seqq.

2) Gregorius Magnus. Lib. XI, epist. 13.

3) Prosper Guéranger, Instit. Lit., Tom. IV, p. 646: *Liturgie romaine. Travaux de saint Grégoire le Grand sur la Liturgie romaine; progrès de cette liturgie en occident; elle est substituée à la liturgie gallicane, sous Pépin et Charlemagne; réforme de la liturgie romaine par saint Grégoire VII; elle remplace la liturgie gothique en Espagne par les soins du même pontife; révision de l'office romain par les franciscains; travaux de Paul IV, de Pie IV et du concile de Trente, pour la réforme de la liturgie; principes qui présidèrent à la corrections de la liturgie romaine par saint Pie V et suiv.*

4) Migne, Patr. lat., Tom. LXXXIII.

§ 14.

Scrierile liturgice eretice de la secolul IV—IX-lea.

Biserica creștină, apărându-și în contra ereticilor comoara ei de învățături, atât prin graiu și scrieri, cât și prin instituțiunea liturgică, ereticii la rândul lor, nu întârziară de a răspunde ortodoxismului tot prin aceleași arme de luptă, și desvoltară și ei în acest scop, după putință, o activitate însemnată, atât pe câmpul literaturii generale bisericești, cât și în cercul liturgic.

Între premergătorii ereticilor liturgiști, se numără în secolul IV și *Vigilanțiu* (an. 362), un preot din Galia, care susținea că cultul a degenerat din ce în ce mai mult prin practica cea nouă, și și a pierdut astfel curățenia lui. Podoaba cultului exterior, călătoriile la mormintele mărtirilor, venerațiunea relicviilor martirice și a sărbătorilor, întârâtau mult pe *Vigilanțiu*, care propagă o învățătură contrară acestor practice creștine.

Dar Ieronim combătă atât prin graiu cât și prin scris pe *Vigilanțiu*, arătând greșelele în cari căzuse ereticul. Tratatul lui Ieronim intitulat «*Contra Vigilantium*» cuprinde argumentele cele mai tari în contra acestui eretic ¹⁾.

Tot pe acest timp mai vedem și pe *Apolinarie* episcopul Laodiceei (an. 362), dându-și silință a înființa un cult în vederea sale eretice, prin imnele pe cari le compusese el, spre a fi cântate de popor la serviciul divin ²⁾.

Mai târziu, ereticii formulându-și învățăturile lor, în urma crâncenelor lupte, susținute pe câmpul religios cu ortodocșii, căutară a-și întocmi și liturgiile tot în înțelesul doctrinei pe care o apărau, așa în cât vedem răsărind o mulțime de liturgii de acest fel, atribuite adesea-ori, pentru a dobândi autoritatea dorită, la diferite persoane vrednice de respect.

În acest timp prin urmare, ereticii nestorienii, monofisiți și monoteleți, își compun liturgiile lor, cari se tot înmulțesc în cursul timpului, și primesc adăogiri numeroase, acelea cari erau compuse. În formularea acestor liturgii, autorii lor, s'au orientat în multe părți de pe liturgiile ortodoxe din cari au împrumutat și multe rugăciuni, după cum se vede aceasta din cuprinsul lor și din titlurile pe cari le poartă unele din aceste liturgii, atribuite d. e. ss. *Vasilie cel Mare*, *Grigorie de Nazianz*, *Ciril al Alexandriei*, etc.

1) Prosper Guéranger, Instit. Liturg., ed. II, T. I, p. 99.

2) Idem p. 107.

De oare ce însă, între eretici, s'au dîstins două familii mari, și anume *Nestorienii* și *Monofiziții*, cari 'și au organizat cultul lor, de aceea noi vom avea în vedere în espunerea literaturii liturgice cu privire la eretici, numai pe autorii cu scrierile acestor două mari familii.

a) **La Nestorienii.**

Limba în care s'au compus scrierile liturgice ale Nestorienilor, Iacobiților și Maroniților, a fost, de regulă, cea siriacă

Un nestorian aristocrat de pe coastele Malabar din India (Asia) îmbrăcat în haine de sărbătoare

cu mici excepțiuni. Iar în compunerea liturgiilor nestoriene, au contribuit următorii scriitori:

1. *Teodor episcopul Mopsuestiei* († 429), a cărui ortodoxie era bănuită, a compus o *liturgie* întrebuințată și astăzi de nestorienii, în care s'au introdus mai târziu și blesteme în loc de

rugăciuni¹⁾. Dar în colecțiunea lui Renaudot, unde figurează și această liturgie, nu găsim aceste blesteme²⁾.

2. *Nestorie* († 440) a compus de asemenea o *liturgie* de mare autoritate până astăzi la nestorienii.

3. *Narzes* supranumit *Garbana* (a. 446), părtaș al ereziei nestoriene, compuse în Nisibi o *liturgie* apoi o *espunere a mistериilor* și o *carte cu ritualul botezului* în înțelesul acestui eres.

4. *Toma de Edesa* (a. 530) nestorian, împreună cu discipulul său *Marabas* (a. 536), au făcut multe *prelucrări* asupra liturgiilor nestoriene.

5. *Iesuiab* (a. 580) patriarh al nestorienilor, este autorul a douăzeci și două de întrebări cu răspunsuri din cartea sa «*De sacramentis Ecclesiae*» în sensul nestorian.

6. *Iosif* (a. 580), eretic nestorian, a scris un mare număr de tratate, între cari cel mai însemnat este «*De causis celebrationum festivitatum*».

7. *Kiriak* (a. 608), episcop de Nisibi, nestorian zelos, a scris un tratat «*Despre misterii și explicarea lor*», apoi o lucrare «*Despre nașterea și botezul Domnului*».

8. *Iesuiab Adiaben* (a. 651), patriarh al nestorienilor, compuse un fel de *tipic* (Amro), și a pus în regulă rânduiala botezului, pocăinței și a sfințirii Bisericii.

9. *Babeus* (a. 720), eretic nestorian, conduse școala de muzică bisericească din Adiaben, și compuse *rugăciuni de bine cuvântări* și *imne*.

10. *Grigorie de Sistra* (a. 770), nestorian înfocat, a scris cugetări asupra sărbătorilor și un imn «*Estote parati*».

11. *Kiriak* patriarh nestorian din Antiohia (a. 793), *pare a fi compus o liturgie haldaică* (nestoriană), asupra căreia autenții, erudiții liturgiști încă n'au găsit o soluțiune definitivă.

b) La Monofiziți.

În alcătuirea liturgiilor monofizite au contribuit următorii scriitori :

1. *Sahak* (Isaac) și *Mesrop*, luminători ai Armenilor, după ce traduseră Biblia împreună cu alte cărți religioase, din limba greacă în cea armeană, prin secolul V-lea (an. 428), *fixară în scris și liturgia armeană*³⁾, urzită de *Grigorie Luminătorul* (sec. IV).

1) Prosper Guéranger, Instit. Lit., op. c., T. I, p. 140 seqq.

2) Prosper Guéranger, Institut. Liturg., ed. II, T. I, p. 222: L'Eglise nestorienne, qui s'est étendue autrefois jusqu'aux Indes, et qui est aujourd'hui considérablement réduite, a trois Liturgies: celle de Théodore de Mopsueste, qui sert de l'Avent jusqu'à Pâques; celle des douze Apôtres, qui sert de Pâques jusqu'à l'Avent; et celle de Nestorius, qui n'est en usage que cinq jours dans l'année.

3) Prosper Guéranger, Institut. Liturg., ed. II, T. I, p. 220-221: La troisième Eglise infectée de l'eutychianisme, après celle des Coptes et celle des Syriens, est l'Eglise des Arméniens. L'Eglise arménienne, a une Liturgie, qui lui est

2. *Grigorie Luminătorul* (Φωτιστής) încreștinătorul Armenilor (sec. IV), urzi pentru neofitii săi o *liturgie* care primi mai târziu o asemănare cu aceea a sf. Ioan Hrisostom¹⁾.

3. *Filoxenie* (Philoxenus), altă dată numit și *Xenius*, episcop de Hierapole (a. 445), discipul al monofizitului *Petru Fulo*, și unul dintre cei mai zelosi apostoli ai monofizitismului, trece de autor al mai multor *liturgii iacobite* (siriace), dintre cari una este până astăzi de o deosebită autoritate în această Biserică. *Liturgiile iacobite toate își trădează origina lor din liturgiile grecești ortodoxe*²⁾. Renaudot dovedește această origină, prin comparațiunea liturgiilor iacobite cu cele grecești d. e. a sf. Iacov, Vasilie și Hrisostom³⁾.

4. *Dioscur* († 454), președintele sinodului lotresc (σύνοδος ληστρονική), ținut în Efes la anul 449, în cestiunea monofizitismului, formulă o *liturgie*, pe care o are și astăzi în întrebuințare Biserica abisiniană⁴⁾.

5. *Isaac* (a. 450) preot în Antiohia, este autorul a două imne, cari fac parte din serviciul săptămânei celei sfinte, din liturgia Maronitilor⁵⁾.

6. *Simeon* (a. 510) episcop de Betharzam, eretic monofizit, este autorul unei *liturgii*, care a fost confundată câte odată cu aceea a lui Filoxeniu, și a acestuia cu aceea a lui Simeon.

7. *Ioan* supranumit *Bar-Aphtonius* (a. 514), egumen al

particulière. C'est un composé, en langue arménienne, de diverses prières extraites des Liturgies grecques, et qui sont même restées sous les noms de saint Basile, de saint Athanase et de saint Jean Chrysostome.

1) L. Sarmacas, Taina botezului și liturgia Bisericii armene de răsărit. Iași 1895, pag. 122.

2) Prosper Guéranger, Instit. Lit., Tom. I, p. 141 seqq.

3) Prosper Guéranger, Instit. Liturg., ed. II, Tom. I, p. 220: La secte monophysite compte encore de nombreux adhérents en Syrie. Cette branche d'eutychiens se sert principalement de la Liturgie de saint Jacques: mais on trouve dans leurs livres un bien plus grand nombre d'autres Liturgies. On en compte au delà de trente, la plupart composées par les coryphées du monophysisme, tels que Jacques d'Édesse et Philoxène.

4) Prosper Guéranger, Instit. Liturg., ed. II, T. I, p. 219-220: Outre les trois Liturgies des Coptes dont nous venons de parler (celle dite de saint Grégoire de Nazianze, celle de saint Cyrille et de saint Basile), les Éthiopiens (les Abyssiniens), en emploient dix autres, savoir celles de saint Jean l'Évangéliste, de saint Mathieu, des trois cent dix-huit Pères orthodoxes, de saint Epiphane, de Jacques de Sarug, de saint Jean Chrysostome, de Notre Seigneur Jésus-Christ, des saints Apôtres, de Cyriaque, enfin de l'empereur Dioscore.

5) Prosper Guéranger, op. c., T. I, p. 221: Les Maronites paisibles habitants du mont Liban, qui, après avoir suivi les erreurs du monophysisme et du monothélisme, les abjurèrent, au XIIe siècle, pour embrasser la foi de l'Église romaine, à laquelle depuis lors ils sont restés inviolablement attachés.

Les Liturgies des Maronites, ont été imprimées à Rome pour leurs usage et sont au nombre de quatorze, savoir: de saint Xyste pape de Rome, de saint Jean Chrysostome, de saint Jean l'Évangéliste, de saint Pierre, des douze Apôtres, de saint Denys Barsalibi, de saint Cyrille, de saint Mathieu, de Jean Barsusan, de saint Eustache, de saint Maruthas, de saint Jacques frère du Seigneur, de saint Marc, et une seconde de saint Pierre.

unei mănăstiri din Seleucia, eretic monofizit, compuse *imne siriace*, la nașterea lui Hristos.

8. *Séver* (a. 518), mai înainte episcop al Antiohiei apoi isgonit din acest scaun pentru erezia lui, a compus o carte liturgică, care există și acum printre Iacobiți sub acest titlu «*Ritualul botezului și al synaxului*»¹⁾.

9. *Iacov* (a. 519) episcop în *Sarug*, considerat ca eretic, dar a cărui ortodoxie, a fost susținută prin Asemani, compuse o liturgie, întrebuințată și azi în Biserica abisiniană. Tot el a compus rugăciuni liturgice, cari se află în liturgiile siriace și etiopene, și trece de autorul unei lucrări «*Rinduiala pentru botez*», trecută în ritualul Maroniților.

10. *Iacov Baradai—Zanzalus*—adică «cerșetorul», episcop de Edesa († 578), al cărui nume l'a imprumutat secta monofiziților cunoscuți în Siria sub numirea de «Iacobiți», este autorul mai multor rugăciuni liturgice, aflate în colecțiunea lui Renaudot.

11. De mare renume este la Maroniți *Iacov* supranumit *Talmaciul* (a. 651), episcopul Edesei. Între alte compozițiuni liturgice, Iacov a scris *rinduiala botezului*, o *epistolă* către preotul *Toma*, în care descrie liturgia siriană, o altă *epistolă* către *Ioan Stilitul* asupra sfințirii apei, și o altă către *Adeu* preotul, cu deosebite rindueli de cult.

12. *Ioan Maron* (a. 685), patriarh al Maroniților, de la care aceștia probabil au imprumutat numirea lor, este autorul a câtorva imne și al unei cărți «*Depre preoție*».

Din arătarea acestor scriitori, vedem că și ereticii au desfășurat în acest timp o mare activitate în cuprinsul liturgic.

1) Συνάξεις sau *adunarea* creștinilor la serviciile dumnezeiești de un rang secundar. Cuvântul «συνάξεις» cuprindea aceste șapte rugăciuni: ora a noua, vespera, mezo-noptica, ortrina, ora întâea, a treia și a șasea.

Cuvântul «συνάξεις» se găsește în limba greacă și înainte de creștinism. Origina acestui cuvânt se află în verbul συνάγω (adun, împreună), de unde și συναγωγή (adunare, sinagogă). În creștinism cuvântul συνάξεις a avut deosebite înțelesuri. Așa, *Ciril* din Ierusalim întrebuințează acest cuvânt în catehesa I cap. VI și catehesa XIV cap. XXIV cu înțelesul de *adunare* a creștinilor în Biserică în zile de duminici și sărbători mari. *Hrisostom* tot în același înțeles îl întrebuințează (în *Hom. XXIX* în *Act.*); dar în *Homilia XI* «De statuis» îl ea sub înțelesul de «mistere înfricoșătoare» (συνάξιν φοβερότερην) ori «synax sfânt» (συνάξιν ἁγίαν).

Socrat (*Hist. eccles. lib. V, cap. 22*) schimbă sensul cuvântului «synax», și ea acțiunea ce se făcea în adunare (συνάξιν) în loc de adunarea însăși, și înțelege prin cuvântul «synax» serviciul divin și săvârșirea sfintelor taine.

În apus abia prin secolul V aflăm în întrebuințare acest cuvânt. Așa *Ieronim* (în epitaph. *Paulæ*), *Cesar* din *Arelate* (*serm. XII*) și *Casian*, îl iau în înțelesul de *adunare* a creștinilor ori a monahilor în casa Domnului.

Mai târziu s'a înțeles sub «synax» cetirea orelor, a psalmilor, sau mai bine zis a celor 7 laude. Conf. *Martigny*, art. «synaxe», p. 752.

PERIODUL II^{-LEA}

ISTORIA ȘI LITERATURA LITURGICĂ DIN SECOLUL IX—XVI-lea, SAU TIMPUL EVULUI MEDIU.

§ 15.

Literatura liturgică a bisericei ortodoxe de răsărit în evul mediu.

e cât de bogat ni s'a înfățișat periodul întâiu în producțiuni de literatură bisericească generală, dar mai cu seamă în scrieri de cea mai scumpă valoare, în genul liturgic, pe atât de mărginit ni se prezintă acest period în răsărit, pe câmpul studiului nostru.

Cauza acestei sterilități, o găsim în preocupățiunea generală a Bisericei răsăritene, cu apărarea învățăturilor ei atacate de Biserica romană. De aci urmând despărțirea între aceste două Biserici la anul 1054, venită la rând săgețile ascuțite îndreptate din apus spre răsărit, după aceea multe inovațiuni introduse în Biserica apuseană prin episcopii latini, și apoi cerințele trufase ale acestora cu privire la supremația scaunului român. Biserica răsăriteană în fața acestor împrejurări, fu nevoită a-și întări probele pentru desvinuirea de acuzațiunile ce i se aduceau din apus, și arată în același timp gravele rătăcirii în cari căzuse scaunul roman, de unde au pornit firele schismei.

Cauza sterilității în producțiuni liturgice, o mai atribuim

În acest period, indiferentismului propriu firei orientale înrădăcinat acum întru câtva și între ierarhii răsăriteni; apoi neînțelegerilor interne dintre conducătorii acestei Biserici, precum și influenței autoritare a imperatorilor bizantini asupra lucrurilor eclesiastice, și aceasta tot în paguba Bisericii.

Nu mai puțin a contribuit la înțelenirea acestei literaturi,

Biserica catedrală greacă „sfânta Fotini” (Άγία Φωτεινή)
din orașul Smirna (Asia) în care m'am închinat Duminică 25 Iulie anul 1898. (Autorul).

și persecuțiunile sistematice îndreptate mai târziu de către sultani în contra religiunii creștine. În aceste timpuri triste, așa dar, bărbații cu știință, se gândeau mai întâiu la mântuirea vieții lor, și apoi după aceea în momente de liniște, la scrieri literare¹⁾.

1) Mich. Heineccii, *Abbildung der alten und neuen Griechischen Kirche*, Leipzig 1711. I Th. Cap. 2, p. 46–51.

Conf. Manuel Malax. apud Crus. in *Turco Gr. lib.* 2, p. 107–108.

Puținele scrieri pe cari le vom arăta mai jos cu conținut liturgic, sunt mai ales comentarii mistico-istorice, asupra liturgiilor normative și obiectelor sacre, făcute pe temeiul lucrărilor din periodul întâiu.

1. *Teodor Studitul* — Θεοδώρος Στουδίτης — († 826), egumen al mănăstirii Studion din Constantinople și mare apărător al icoanelor, compuse o lucrare asupra liturgiei mai înainte sfântite: *Ἐξηγησία τῆς θείας λειτουργίας τῶν προηγιασμένων* (*Explicatio divinae Liturgiae praesantificatorum*¹⁾). Autorul, pe lângă unele comentarii cu privire la această liturgie, mai arată în lucrarea sa și calea după care se fac mișcările sacerdotale și cetirile din liturgia celor mai înainte sfântite.

2. O idee lămurită despre serviciile divine, la solemnitățile împărătești și naționale din timpurile cele vechi, ne dă imperatorul bizantin *Constantin VII Porfirogenitul* — Πορφυρογέννητος — († 959), care scrise (a. 941) un mare *Ceremonial liturgic* intitulat «Ἐκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως Κωνσταντινίου Πορφυρογεννήτου... Σύνταγμα Βιβλίου δύο», atât pentru trebuința curții împărătești din Constantinople, cât și pentru alte localități din imperiu, după care aveau să se orienteze clericii la solemnități și sărbători mari patriotice²⁾.

3. *Niceta Pectoratul* — Νικήτας Σηθάτος — (Peptosul) sau *Hartofilaxul*, egumen în mănăstirea Studion din Constantinople (a. 1050), în polemica îndreptată în contra latinilor, prin cartea sa intitulată: *Κατὰ ποίους καιρούς καὶ διὰ ποῖα αἰτιάματα ἐσχίσθη ἀπὸ τῆς Ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως ἡ τῶν Ῥωμαίων Ἐκκλησία*³⁾, arată rânduiala liturgiilor Bisericii grecești, pentru a dovedi proveniența apostolică a acestora. În carte, autorul se ocupă mai departe de timpul serviciului liturgic, titlurile unora dintre rugăciuni, autorii acestora, ș. a. Niceta Pectoratul, este foarte des citat ca scriitor de autoritate, de către Iacov Goar și alți liturgiști însemnați.

4. *Mihail Psel* (Ψελλός) cel tânăr (a. 1070⁴⁾), care fusese mai întâiu învățător al imperatorului Mihail Duca, imbrățișând viața monahală, după mărturia lui Leon Allatju, a scris mai multe tratate, cari stau în legătură cu studiul liturgic. Dintre acestea mai însemnate sunt două: a) *Μονωδία εἰς τὴν τῆς ἁγίας Σοφίας σύμψωσιν*. b) *Χαρακτήρες Γριγορίου τοῦ Θεολόγου, Βασιλείου τοῦ μεγάλου, Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, καὶ Γριγορίου τοῦ Νέσσης*⁵⁾.

În cel d'întâi tratat, Psel arată că cântările și serviciul

1) P. Migne, *Patrologia s. gr.*, T. XCIX, p. 1685 sqq.

2) P. Migne, *Patrologia s. gr.* Tom. CXII. Conf. Prosper Guéranger, *Inst. Liturg.*, ed. II, T. I, p. 261.

3) P. Migne, *Patrologia s. gr.*, T. CXX, p. 1011 sqq.

4) Acest Mihail Psel (1070), se distinge de Mihail Psel cel bătrân, care, a trăit pe la anul 800.

5) P. Migne, *Patrologia s. gr.*, Tom. CXXII, Conf. Prosper Guéranger *Instit. Liturg.*, ed. II, T. I, p. 299.

liturgic din biserica sfânta Sofia erau strălucite pe timpul său; iar în al doilea, zice că sfinții părinți Grigorie de Nazianz, Vasile cel Mare, Ioan Hrisostom și Grigorie de Nisa, au fost mari nu numai prin faptele lor, ci și prin pietatea cu care săvârșeau liturgia.

5. În secolul XI viețuia și istoricul *George Cedren* (Κεδρηνός) un călugăr grec, care a întocmit multe comentarii liturgice, amintite foarte adesea ori de Iacov Goar în Euhologhiul său.

6. *Mihail Cerularie* (Κηρουλάριος) patriarhul Constantinopolului (a. 1043—1058), în polemica cu latinii, între alte scrieri, compuse și un tratat asupra *liturgiei mai înainte sfințite*, de care amintește Leon Allatîu. în opera sa «*De missa præsantificationum*». Tratatul lui Mihail Cerularie, este cu atât mai valoros pentru noi, cu cât și în el se afirmă autenticitatea acestei liturgii, arătând-o adică, ca operă a lui Grigorie cel Mare¹⁾.

7. De folos pentru studiul nostru, este și scrierea patriarhului de Constantinopol *Nicolae III Gramaticul* — Γραμματικός — (a. 1084—1111): Δείπνον τοῦ Κυρίου, un fel de regulament bisericesc, cu privire la darurile liturgice și cestiunile de ritual²⁾.

8. O lucrare de mare autoritate, competență și bogăție în explicarea mistică a liturgiei grecești cum și a odoarelor liturgice, este scrierea intitulată «*Μυστικὴ θεωρία*» sau «*Ἡ θεωρία Ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων Γερμανοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως*» = «*Teoria mistică, sau Învățătura despre lucrurile bisericești, a lui Gherman, patriarhul Constantinopolului*». Asupra autenticității acestei valoroase lucrări, s'au făcut multe discuțiuni critice și s'a crezut de mulți învățați că ea este compusă de *Gherman I* patriarhul Constantinopolului († 740³⁾, întru cât această scriere poartă numele autorului Gherman, fără a se arăta în ce timp a viețuit autorul.

Mai târziu, Leon Allatîu, Gretzer⁴⁾, Guéranger⁵⁾, ș. a.,

1) P. Migne, Patrologia s. gr., Tom. CXX. Conf. Mail, Bibliotheca nova Patrum, T. VI, p. 820 sqq.

2) P. Migne, Patrologia s. gr., Tom. CXXVII.

3) P. Rompotes, Λειτουργική, Ἀθήναις 1869, σελ. 7: Ἐκ τῶν μετὰ ταῦτα Ἐκκλ. Συγγραφέων τῆς Ἀνατολικῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας ἀξιοσημεῖοντα ἔργα εἶναι „Ἡ θεωρία Ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων Γερμανοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως“ (8 ἑκατ. ἄλλοι ἀποδίδουσιν ἐσφαλμένως εἰς τὸν ὁμώνυμον τῆς 13 ἑκατ.).

4) Dr. Valentin Thalhofer, Handbuch der Katholischen Liturgik I. B. Freiburg, 1883, S. 65: „Die unter dem Namen des Germanus verbreitete Schrift Μυστικὴ θεωρία (Migne, Patr. gr. Tom. XCVIII, pag. 383—454) galt frühhin als Werk des ersten Patriarchen dieses Namens in Constantinopel wäre sonach aus dem Anfang des 8. Jahrhunderts; allein sie enthält's Mehreres, was auf eine spätere Zeit und auf einen andern Verfasser schließen lässt, und wurde schon von Allatius, Gretzer, u. A. German II, der 1266 (?) Patriarch von Constantinopel geworden ist, zugeschrieben“.

Conf. Bingham. Orig. s. antiq. eccles., Tom. VI, p. 41.

5) Prosper Guéranger, Instit. Liturg., T. I, Paris, 1878, pag. 339: „Germain II, patriarche de Constantinople, est auteur d'un opuscule intéressant sur la Liturgie intitulé: *Théorie des choses ecclésiastiques*. Malheureusement, nous ne l'avons point tel qu'il est sorti des mains de son auteur; il a subi de graves interpolations“.

convingându-se că pe timpul lui Gherman I explicările mistice nu erau ajunse la treapta înaintată ce se găsește în această carte și observând că conținutul ei cuprinde lucruri posterioare lui Gherman I, și-au încheiat credința că autorul nu poate să fie altul decât Gherman II patriarhul Constantinopolului (1221—1239). În adevăr susținerea aceasta a prins adânci rădăcini, și astăzi aproape nimeni nu se mai îndoiește de faptul că Gherman II este autorul lucrării, de și mai târziu ea a suferit multe modificări de la alți scriitori. Simeon Tesaloniceanul († 1429) în compunerea operei sale «Περὶ τοῦ ναοῦ» (Despre templu), fără îndoială că a avut de călăuză scrierea lui Gherman, pentru că tâlcuirile din ambele scrieri, se aseamănă mult între ele. Iacov Goar († 1653) în lucrarea sa «Evchologium Græcorum» iarăși citează foarte des explicările lui Gherman. Tot astfel fac și alți autori cari au nevoie de tâlcuirile mistice ale liturgiei, cum și de explicările simbolice ale odoarelor liturgice.

9. Renumitul canonist *Matei Vlastare* — Βλάσταρις — (a. 1335), a scris un *Catalog al demnitarilor Marelui Biserici de Constantinopol*, și un tratat «Προθεσμία περὶ τῶν ἱερῶν συνόδων». Catalogul cuprinde funcțiunile eclesiastice de la curtea patriarhală din Constantinopol cu atribuțiunile lor liturgice; iar tratatul conține multe orânduirii sinodale cu privire la serviciul divin ¹⁾.

10. *Nicefor Calist*, sau *Nicefor al lui Calist*, ori *Nicefor Xantopulos* (Χανθόπουλος) un monah din Sfânta Sofia din Constantinopol († c. 1340), în Istoria sa Bisericească intitulată «Νικηφόρου Καλλιόστου τοῦ Χανθοπούλου Ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας βιβλία ΙΗ», dă mai multe *fragmente liturgice*, cu explicațiuni privitoare la trisagiu, origina acestui imn, rugăciunile ce stau în legătură cu trisagiul, și alte învățături de felul acesta. El a alcătuit și *sinaxariile* din Triod și Penticostar; în acestea lămuirește cauzele sărbătorii, datele istorice și alte împrejurări ²⁾.

11. O scriere însă de valoare și foarte des amintită de către liturgiști, este aceea a lui *Nicolae Cavașila* (Νικόλαος Καβάσιλας) un apărător zelos al Isihasmului și arhiepiscop al Tesalonicului († 1371). Scrierea aceasta poartă titlul «Ἡ Ἑρμηνεία τῆς θείας λειτουργίας» (Expositio liturgiæ ³⁾). Ea este o Mistagogie în 53 de capete în care autorul comentează cu multă competență, semnificațiunea mistică a actelor liturgice, a cântărilor, și a tot ce compune serviciul divin ⁴⁾. De mare folos mistic este și o altă scriere a lui

1) P. Migne, Patrologia s. gr., Tom. CXLIV, p. 960 seqq.

2) P. Migne, Patrologia s. gr., Tom. CXLV.

3) P. Migne, Patrologia s. gr., Tom. CL.

P. Rompotes, Λειτουργική, Ἀθήναις, 1869, σελ. 7.

4) Dr. W. Gass, Die Mystik des Nicolaus Cabasilas von Leben in Christo, Greifswald, 1849, p. 162—163. Dr. Em. Voisutchi, Prelegeri academice din Teologia Morală ortodoxă, Vol. I, Cernăuți, 1906, p. 251.

Cavasila «Περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς» împărțită în șapte cărți. În cartea V-a a acestei scrieri, Cavasila se ocupă cu minuțiozitate de altar, sfințirea lui și semnificațiunea simbolică a îmbrăcării arhierelui în vestimente albe, la o asemenea ocaziune ¹⁾.

12. *Filotei* (Φιλόθεος) patriarhul Constantinopolului (anul 1376) ne-a lăsat o lucrare intitulată «Περὶ τοῦ πῶς ὑπηρετεῖ ὁ διάκονος μετὰ τοῦ ἱερέως, ἐν τε τῷ μεγάλῳ ἑσπερινῷ, τῷ ὄρθρῳ τε καὶ τῇ λειτουργίᾳ». Acest titlu, arată însuși conținutul lucrării și anume: cum să servească diaconul cu preotul la vespera mare, la ortrină și liturgie. Scrierea cuprinde multe rindueți tipicale ²⁾.

13. Cel mai mare liturgist răsăritean din acest period este *Simeon arhiepiscopul Tesalonicului* — Συμεὼν θεσσαλονίκης — († 1429), despre care renumitul Iacov Goar zice acestea: «*vir si ecclesiae romanae fuisset conjunctus, antiquis patribus annumerandus*» ³⁾. Simeon al Tesalonicului a scris o valoroasă operă foarte cunoscută de către liturgiști răsăriteni și apuseni, sub titlul «Περὶ τοῦ ναοῦ, καὶ ἐξήγησις εἰς τὴν λειτουργίαν» (De templo et in missam enarratio ⁴⁾). Aci autorul vorbește mai întâiu într'un chip destul de temeinic, despre Bisericele grecești, împărțirea și sfințirea lor, despre hirotonii, hirotezii, cele 7 laude și rugăciunile sfinte. Mai departe, urmează o bogată explicațiune alegorică-mistică, asupra liturgiilor Bisericei ortodoxe și a tuturor serviciilor divine, prin cari după Simeon, se înfățișează nu numai viața, suferințele și învierea Domnului, dar și împărăția și venirea a II-a a sa pentru judecată. Din această carte nu lipsește nici o explicare asupra celor ce se săvârșesc în Biserica de liturgisitorii ei ⁵⁾.

14. *Marcu Eugenicul* (Μάρκος Εὐγενικός Ἐφέσου) învățatul Mitropolit al Efesului († 1447) acel care a luptat la sinodul din Florența (an. 1439), în contra unirei Bisericei grecești cu Roma, a compus scrierea «Λειτουργίαι τῶν ἁγίων Πατέρων», tipărită în Paris la anul 1560 ⁶⁾.

15. În fine, tratatul lui *George Codin Curopalatul* — Γεώργιος Κωδινὸς Κουροπαλάτης — († c. 1460), intitulat «Περὶ τῶν ὁφφικιαλίων τοῦ παλατίου Κωνσταντινουπόλεως καὶ περὶ τῶν ὁφφικίων τῆς μεγάλης ἐκκλησίας» (De curiae et ecclesiae Constantinopolitanae officiis et officialibus ⁷⁾), are pentru studiul

1) Dr. W. Gass, Νικολάου τοῦ Κυβασίλα, Περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς λόγος πέμπτος, σελ. 120–130, Greifswald, 1849.

Cavasila se inspiră în compunerea scrierei sale Περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς, din textele aflate în epistolele apostolului Pavel: II Cor. 5, 15, 17. Galat. 2, 20. Col. 3, 3, 4. Se mai inspiră și din I-a epistolă a lui Ioan 1, 2–20.

2) P. Migne, Patrologia s. gr., Tom. CLIV.

3) Jacob Goar, Evcholog. græcorum, ed. Ven., 1730, pag. 178.

4) Jacob Goar, Evchol. græc., p. 179, sqq.

5) P. Migne, Patrologia s. gr., Tom. CLV, Conf. Valentin Thalhoffer, Handbuch der Kath. Liturg. I Bd, S. 79.

6) P. Rompotes, Λειτουργικά, Ἀθήναις, σελ. 7.

7) P. Migne, Patrologia s. gr., Tomul CLVII. Iar Guéranger, zice:

liturgic o mare însemnătate, mai ales că în cele 22 de capitole ale scrierei se arată luminos, nu numai funcțiunile lumesti de la curtea bisantină, ci numără și funcțiunile și rangurile bisericesti de la curtea patriarhală din Constantinopole. După aceasta, pe lângă alte cestiuni, Codin arată la cari anume sărbători, la cari procesiuni, în ce locuri luau parte împărații bizantini la serviciul divin, când cercetau ei curtea patriarhală, și în cari zile vizitau monarhii și alte Biserici? Mai departe autorul dă explicațiuni asupra serviciului divin, și se ocupă cu anul bisericesc ¹⁾.

§ 16.

Literatura liturgică a bisericei apusene din secolul IX—XVI.

Si în apus ca și în răsărit, erau mai multe rane cari consumau în primele secole ale periodului al II-lea, rădăcinile arborelui liturgic, și le amenințau cu veștejirea. Mai întâiu, se găseau la ordinea zilei, polemicile înverșunate ale apusenilor cu Biserica răsăriteană pentru supremația pe care și-o arogase scaunul roman. După acestea, veneau direcțiunile filosofice inaugurate de scolastici, către cari bărbații erudiți își îndreptau toată luarea aminte. În fine, tendința papilor de a-și întinde puterea lumească, apoi luptele lor cu principii domnitori în scopul arătat, făceau ca activitatea literară să se îndrepteze asupra subiectelor de o altă natură de cât cea liturgică. Cu toate acestea, și scrierile din acest fel sunt mult mai numeroase de cât în răsărit, și de aceea, eu nu voi arăta, de cât pe cele mai însemnate.

1. *Alcuin* sau *Flaccus Albinus Alcuinus* († 804), un mare teolog englez venit la curtea lui Carol cel Mare (768—814), pe la anul 781, se distinse prin diferite tratate serioase de literatură și mai ales prin scrieri liturgice cum sunt s. e. epistola sa către preotul *Oduin* în care arată istoria botezului ²⁾; apoi scrierea despre semnificațiunea numirilor liturgice ³⁾; mai de-

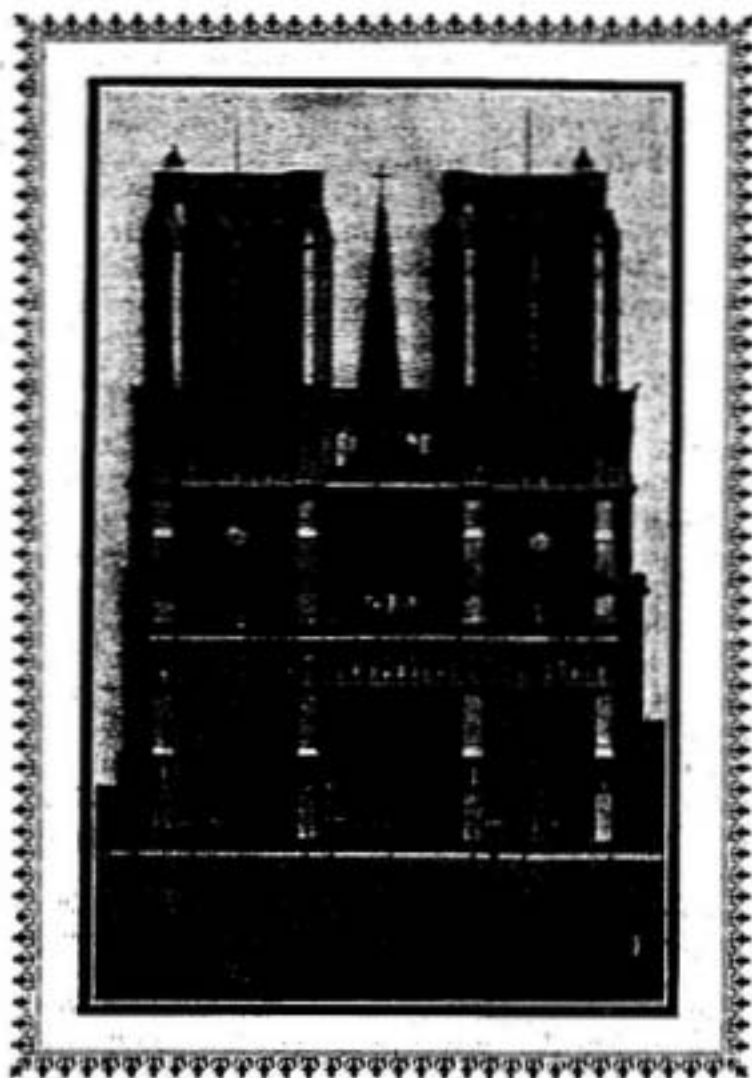
Georges Codinus (an. 1460), surnommé Curopalate, publia, depuis la prise de Constantinople par les Turcs, un livre sous ce titre: *De curiæ et ecclesiæ Constantinopolitanæ officiis et officialibus*. Conf. Prosp. Guéranger, *Inst. Lit.*, T. I, ed. II, pag. 377. Vezi și la Val. Thalhofer I Bd., S. 76: *Des Codinus Curopalate, vor der Mitte des 15. Jahrhunderts Schrift „De officiis Constantinopolitanis“*.

1) Griedh. u. latein., von Goar, Paris, 1648, fol. neuëste Ausgabe von Jnman, Becker, Bonn, 1839.

2) Epistola către Oduin este intitulată: *De baptismi cæremoniis*. Conf. Valentin Thalhofer, *Handb. der Anth. Liturg.*, op. c., I Bd., pag. 60 seqq.

3) Titlul acestei lucrări este următorul: *De divinis officiis*; dar criticii apuseni o găsesc că ar fi scrisă abia prin sec. XI și o atribuiesc unui Pseudo-Alcuin. Migne, Tom. CI, pag. 1173.

parte lucrarea sa *despre liturgia romană* oficiată de acum înainte în Galia și în părțile din stânga Rinului. El compuse și rugăciuni liturgice cuprinse în cartea sa «*Liber de psalmorum usu*»¹⁾, și «*Liber sacramentorum*»²⁾. Apoi scrisese tratatul «*Officia per ferias, de Ratione Septuagesimæ, Sexagesimæ et Quin-*

Domnul Doctor **BADEA CIREȘEANU**, Autorul *Tezaurului Liturgic*, cercetează mănăstirea Bisericii „*Notre Dame*” din Paris în vara anilor 1897 și 1900, când a străbătut întreaga Franță în scopuri științifice.

quagesimæ și în fine «*Epistola ad Ethelardum*». Toate acestea sunt cu conținuturi liturgice³⁾.

1) Migne, Tom. CI, pag. 465 sqq.

2) Migne, l. c., pag. 441 sqq. cf. *Microlog.*, Cap. 60.

3) Vezi, Eusevie Popovici. *Ist. Bis.*, Vol. I, op. c., pag. 712. Iată ce zice și *Bouillet* (*Diction. d'hist. et de geograph.* Paris, 1860, art. „Alcuin”) despre acest învățat: Alcuin fonda... plusieurs écoles à Paris, à Tours, etc. Il savait le latin, le grec, l'hébreu, s. a.

2. *Amalariu* episcop de Metz, supranumit și «*Symphosius*» († 857) un renumit liturgist mistic până la esces, pentru care chiar i se aduc învinuiri de către apuseni, a scris mai multe opere liturgice, dintre care cea mai însemnată este «*De ecclesiasticis officiis libri quatuor*»¹⁾. În prima carte a acestei opere, Amalariu vorbește despre anul bisericesc; în a doua, despre treptele ierarhice și vasele sfinte cu semnificațiunea lor; în a treia carte, despre locașurile sfinte (Biserici); cântarea bisericească și liturgie; în fine, în a patra, vorbește autorul, despre orele de rugăciune în general, și în special despre zilele săptămânei, sărbători și Dumineci.

3. *Rabanus Maurus* sau «*Magnentius*» († 856), discipulul lui Alcuin, fost egumen al renumitei mănăstiri Fulda și apoi arhiepiscop de Mainz (847—856), s'a ilustrat printr'un mare număr de scrieri. Dar cea mai valoroasă operă liturgică a lui Rabanus este «*De institutione clericorum libri tres*»²⁾. Aci autorul, vorbește în prima carte, despre persoanele liturgice, vasele sfinte, și explică liturgia. În a doua, tratează despre rugăciune, post, eleimosină, pocăință, sărbătorile domnești, cărțile de rugăciune și simbolul credinței; iar în ultima carte, se ocupă cu predicarea cuvântului. În lucrarea «*De sacris ordinibus, sacramentis divinis et vestimentis sacerdotalibus*», Rabanus repeteste cele mai multe părți din scrierea lui sus indicată³⁾.

4. De folos pentru studiul liturgic, este și scrierea intitulată «*De officiis divinis, sive de exordiis et incrementis rerum ecclesiasticarum*»⁴⁾ compusă de renumitul scriitor *Walafrid Strabo*, discipulul lui Rabanus și egumenul mănăstirii Reichenau (an. 842), în care autorul se ocupă cu fazele cultului, care nu a înflorit de odată, ci în cursul timpului și sub influența împrejurărilor⁵⁾. De o egală valoare este și opera lui *Walafrid* «*Res ecclesiasticæ*», în care autorul descrie primele locașuri de întâlniri religioase ale creștinilor și preînchipuirile în iudaism și păgânism ale acestor locașuri; apoi tratează despre icoanele cele vechi, clopote, altar și sfințirea icoanelor. Mai departe, face *Walafrid* o curioasă comparațiune între papă și împărat, între patriarh și patricianul roman ș. a. De la acest scriitor a mai rămas și un tratat mic «*De officiis libellus*» asupra anului bisericesc.

1) Migne, Tom. CV, pag. 985 sqq.

2) Hittorp, edit. Rom., pag. 262 sqq. Conf. Eusevie Popovici, Ist. Bis., op. c., Vol. I, p. 713. Prosper Guéranger, Instit. Lit., Tom. I, p. 257 sqq.

3) Thalhoffer, op. c., pag. 64. M. N. Bouillet, Diction., op. c., p. 1475.

4) Migne, Tom. CXIV, pag. 919—966. Hittorp., pag. 332 sqq.

5) În prefața acestei scrieri, *Walafrid* se adresează către episcopul Regimbert cu aceste cuvinte: *Scribam, in quantum, Dominus dederit facultatem, sicut ex authenticorum dictis, quæ adhuc attigimus, addiscere potui, de quarundam ecclesiasticarum exordiis et causis rerum, et unde hoc vel illud in consuetudinem venerit, et quomodo processu temporis auctum sit indicabo.* Valentin Thalhoffer, Handbuch der Kathol. Liturgik, I Bd., Freiburg, 1883, S. 64—65

nifestationem et veritatem» (Urim ve thummim ¹⁾), tot așa cum scrierea lui, vorbește de preot cu dovezi biblice ²⁾. Cele 8 cărți ale scrierei lui Wilhelm, conțin subiecte relative la locașurile sfinte și sfințirea lor, persoanele liturgice, vasele liturgice, liturgie, orele de rugăciune și anul bisericesc. Autoritatea acestei scrieri se vede de acolo, că ea a fost prea de multe ori tipărită și tradusă în mai multe limbi ³⁾.

13. Intr'un metod cu totul deosebit, a explicat liturgia *Berthold de Regensburg* († 1272), care prin *predici* și *catehese*, a arătat poporului semnificațiunea actelor sfinte.

14. Secolele XIV și XV, au fost și în apus puțin productive pe acest teren, totuși și în acest timp putem arăta pe următorii scriitori: *Guido de monte Rotherii*, care a scris pe la anul 1333 o «*Teologie Pastorală*» cu cuprins liturgic. Presviterul, după alții episcopul *Nicolaus Plove* (decretorum doctor), a compus (c. a. 1434) un tratat «*Expositio missæ*». *Dionisius van Rickel* (*Dionysius Carthusianus* († 1471), născut în Rickel — Belgia — părăsind direcțiunea mistică, în vigoare până atunci, a dat lucrării sale «*Expositio missæ*» o înțelegere clară ⁴⁾; și în fine, ultimul scolastic *Gabriel Biel* († 1495) încă s'a făcut cunoscut prin scrierile sale de acest fel ⁵⁾.

§ 17.

Scrierile liturgice eretice în evul mediu.

Producțiunile literare cu privire la cult, se tot înmulțesc cu începutul acestui period și își dobândesc stabilitatea între credincioșii răătăciți. Liturgiile eretice așezate în scris în periodul întâiu, primesc acum prea puține modificări, și își întăresc autoritatea lor normativă. Tot în acest timp se compun comentarii privitoare la

1) וְנִתְּתָה אֶל-הָשֵׁן הַמִּשְׁפָּט אֶת-הָאֲזִימִים וְאֶת-הַתִּמִּים Exod. 28, 30.

Iar *Urim* și *Tumim* erau sortile sfinte prin cari arhiereul Vechiului Testament cerceta voința lui Iehova.

2) V. Thalhofer, op. c., p. 75. M. N. Bouillet, Diction., op. c., p. 531.

3) Prosper Guéranger, Instit. Liturg., ed. II, Tom. I, p. 342—343: Nous devons dire, à la gloire de la science liturgique et à celle de Guillaume Durand, en particulier, que le *Rationale divinorum officiorum* fut le premier livre imprimé avec des caractères métalliques, préférence qui montre grandement le respect qu'on lui portait. Il parut en 1459 à Mayence, et on lit, sur la dernière page de cette édition, les paroles suivantes: „*Præsens Rationalis divinorum Codex officiorum, venustate capitalium decoratus, rubricationibusque distinctus, adinventionem artificiosa imprimendi ac caracterizandi, absque calami exaratione sic effigiatus, et ad Eusebiam Dei industrie est consummatus per Iohannem Fust... anno Domini millesimo quadringentesimo quinquagesimo nono...*”

4) Edit. Colon. 1532, Tom. I, fol. 211—228.

5) Valentin Thalhofer, op. c., p. 76.

aceste liturgii, taine și ritualul bisericesc. De observat însă este, că atât în primul cât și în al doilea, Nestorienii se înfățișează mai inferiori în acest fel de literatură decât Monofiziții. În rândurile următoare, voi indica pe cei mai însemnați scriitori liturgiciști cu operele lor, cari s'au distins atât la Nestorienii cât și la Monofiziți.

a) La Nestorienii.

1. Iosua (an. 820), un patriarh al nestorienilor, a compus o scriere în limba siriacă cu următorul titlu: «*Deosebirea între serviciile liturgice, interpretarea lor și puterea imnelor*»¹⁾. Prin lucrarea aceasta, autorul face deosebire între serviciile religioase bisericești și actele liturgice, și după aceea comentează atât pe unele cât și pe altele. Mai departe, Iosua, arată puterea morală asupra auditorilor nestorienii, isvorată din cântarea imnelor bisericești²⁾.

2. George patriarhul nestorienilor (a. 945), a scris o carte de valoare sub formă de «*Liturgică nestoriană*» intitulată «*Arătarea tuturor serviciilor bisericești și obiectul lor, cu explicarea divinei economii și a sărbătorilor Mântuitorului*».

3. Cunoscut pe câmpul liturgic nestorian, este și preotul Sabar-Iesu (a. 985) care a compus o *Binecuvântare*, cu care se demite poporul de la serviciul divin nestorian.

4. Ebed-Iesu mitropolit de Nisibi al nestorienilor († 1318), a făcut o scriere intitulată «*Mărgăritarul adevăratei credințe*», în care desfășură un mare număr de învățături liturgice.

5. În fine, Timotei II-lea patriarhul nestorienilor (a. 1320), este autorul unei valoroase lucrări în șapte capitole «*Despre cele șapte cauze ale tainelor bisericești*». După cum arată însuși titlul scrierii, Timotei cercetează aici misterele și origina lor. Aceste lucrări s'au compus în limba siriacă.

b) La Monofiziți.

1. Moise Barcefă (Barcepha, a. 863) numit și Sever, Mafrian iacobit de Mosul, este autorul unei *anafore* din liturgiarul iacobit³⁾; a două tratate din cari unul asupra *tainei mir-ungerei* și altul asupra *botezului*; și în fine, mai este autor al unei explicații a ceremoniilor întrebuintate la «*tunderea în shima monahală*».

2. Ioan Bar-Susan (a. 1064), patriarhul Iacobitilor din

1) Prosper Guéranger, *Inst. Lit.*, ed. II, T. I, pag. 256.

2) Între scriitorii siriaci, nestorienii de valoare, numărăm și pe Anton Retorul (c. a. 820), Siba al Mansuri († 900), Elias Anbar (an. 922), Ebed-Iesu Bar Şahhare (an. 963), etc.

3) *Anafora* (ἀναφορά) adică „jertfa” sau liturgia credincioșilor; iar *proanafora* (προαναφορά) înseamnă liturgia catehumenilor.

Antiohia, este autorul unei *anafore*¹⁾, care se află în liturgiarul iacobitic, și al unei cărți prin care acest patriarh se nevoește a justifica în contra Coptilor, «obiceiul de a amesteca cu sare și unt de lemn pâinea euharistică»²⁾.

3. Ioan Saïd Bar-Sabuni (a. 1094), episcop iacobit de Melitina, este autorul unui imn solemn acrostih³⁾, pe care iacobitii îl cântă la ceremonia tunderii în shima monahală.

Domnul Doctor **BADEA CIREȘEANU**, Autorul Tezaurului Liturgic, Duminică 8 August, anul 1904, în studii științifice, ascultă în Siria (Asia), cântecul religios al unui monofizit gătit în haine de sărbătoare.

1) Despre semnificațiunea cuvintelor *anafora* (ἀναφορά) sau liturgia credincioșilor, și *proanafora* (προαναφορά) sau liturgia catehumenilor, conf. adnotațiunea de la pag. 69, Tezaurul Liturgic, T. I, n. 3.

2) Prosper Guéranger, *Inst. Liturg.*, ed. II, Tom. I, pag. 302.

3) Imn solemn acrostih, adică o poezie la care tot versul se începe cu una din literile din cari se alcătuește, vr'un nume ce s'a luat de subiect.

4. Eruditul episcop iacobit din Amida, în Mesopotamia, *Dionisie Bar-Salibi* († 1171), a scris în limba siriacă multe opere valoroase, cari dovedesc la acest autor, o adâncă știință teologică. Din mulțimea scrierilor lui, voiu cită în ramura liturgică următoarele: a) «*Arătarea efectelor cari sunt cuprinse în taina mir-ungerei*»; b) «*Arătarea efectelor dobândite din impunerea mânilor prin binecuvântare*»; c) «*Explicarea sau comentariul liturgiei sfântului Iacov*». El a mai compus și trei *anafore*, dintre cari una este introdusă în liturgiul Maroniților.

5. *Mihail* supranumit «*cel Mare*» patriarhul Iacobitilor (a. 1172), a pus în bună rânduială demnitatea episcopală și ritualul sirian iacobitic. El compuse și o *anaforă*.

6. Cel mai erudit scriitor monofizit din aceste timpuri, este *Nerses Claiensis* (an. 1166—1173) supranumit și «*Gratioul*» pentru poeziile sale dulci și armonioase. Nerses fu patriarh al Armeniei (catolicos cu reședința în Cla sau Klah ori Romela capitala Armeniei). Ca liturgist s'a distins prin compunerea unei poeme intitulată «*Iisus Fiul*» întrebuințată și acum în Biserica Armeană.

7. *Ioan* supranumit «*Cărturarul*» sau «*Achimitul*» (ἀχοίμητος, neadormitul), patriarh al Iacobitilor († 1208), pare a fi autorul unei *anafore* pe care Renaudot a introdus-o în al doilea Tom al colecțiunei liturgiilor orientale.

8. *Ioan Bar-Maadani*, patriarh al Iacobitilor (an. 1253), a alcătuit o *anaforă*, care se află în colecțiunea lui Renaudot.

9. De aceeași erudițiune ca aceea a lui Nerses Claiensis între armeni, este între monofizitii Iacobiți, renumitul *Grigorie Abulfaragiu* (Abulpharagius) fiul unui evreu convertit la creștinism în confesiunea armeană, de unde și numirea lui de Grigorie Bar-Ebriu (Bar-Hebraeus), Mafrian la Mosul († 1286). Ca liturgist, Grigorie s'a făcut cunoscut prin compunerea unei *anafore* care se află în colecțiunea lui Renaudot, și prin *prescurtarea liturgiei sfântului Iacov*.

10. *Ignatie V* (an. 1293), patriarh al Iacobitilor s'a distins prin alcătuirea unei *anafore* care se află în colecțiunea lui Renaudot.

11. *Ioan* numit și *Anania*, patriarh al Iacobitilor (a. 1400), compuse și el o *anaforă* aflată în scrierile sale.

12. În fine, *Ignatie Behenam* patriarh al Iacobitilor (an. 1420), a făcut o *anaforă* renumită prin frumusețea stilului ei. Limba în care s'au compus aceste scrieri este cea siriaca.

Din privirea acestor scriitori, vedem că în Bisericile monofizite: egipteană (coptică) și abisiniană (etiopică), nu s'au distins bărbați, vrednici de a fi numărați între liturgiști acestui period.

PERIODUL III^{-LEA}

ISTORIA ȘI LITERATURA LITURGICĂ DIN SECOLUL
XVI-lea ȘI PÂNA ÎN ZILELE NOASTRE, SAU
TIMPUL EVULUI MODERN.

I

BISERICA ORTODOXĂ DE RĂSĂRIT

§ 18.

Scrierile liturgice în biserica greacă.

Acest period începe cu o altă serie de lupte religioase, cari sunt provocate *prin ivirea protestantismului*, și îndreptate, de către urmașii lui Luter și Calvin, mai întâiu în contra romano-catolicilor, și apoi în contra răsăritenilor. Polemica acestora cu sectarii lui Luter și Calvin, atențiunea încordată de o parte și de alta pentru a-și apăra doctrina, dădură naștere la un gen nou de scrieri liturgice. Romano-Catolicii, de și erau într'o luptă nesfârșită cu Protestanții, totuși atunci când se aflau în repaus, nu uitau de a mai arunca din când în când și în răsărit câte o scriere provocatoare. Toate acestea fac ca periodul al III-lea să aibă o înfățișare nouă atât în privința luptelor religioase cât a direcțiunei literare.

Răsăritenii din acest timp, părăsesc în scrierile lor direcțiunea mistică din periodul trecut, pentru a face loc direcțiunei istorice. Pe acest câmp de idei, fie care Biserică răsăriteană or-

todoxă, caută acum a-și avea scrierile liturgice imprimare în limba națională, și a da bărbați cari după putință să contribuie la înflorirea literaturii teologice.

În ceea ce privește *Biserica greacă*, care a reprezentat în periodul I și II, ortodoxismul cu demnitate față de apuseni, în acest period stă tot la aceeași înălțime. Și ori de câte ori primește atacuri din apus, sau din partea Musulmanilor, ori a ereticilor răsăriteni, Biserica greacă știe a respinge cu probe temeinice aceste provocări și a stă cu tărie chiar în contra Sultanilor, deveniți puternici în acest period, și transformați în persecutori feroși ai ortodoxismului.

Cu toate că multe din scrierile liturgice grecești, atât din periodul II, cât și din al III-lea, s'au pierdut prin diferite împrejurări, iar altele au rămas părăsite mult timp în manuscrise, până când vr'o întâmplare le-a distrus pentru totdeauna, apoi, de și unele scrieri au rămas până astăzi neimprimare și ne cunoscute, totuși găsim și în acest period lucrări valoroase de acest fel, și de aceea eu voi arăta mai jos scrierile liturgice grecești mai principale, cari sunt în strânsă legătură cu studiul nostru.

1. *Ieremia II*, Patriarhul de Constantinopole (1572—1595) în «*Răspunsurile*» sale îndreptate către teologii protestanți din Tübingen, apără cu căldură Biserica răsăriteană, și vorbește aci și de cultul acestei Biserici, și în deosebi de «*Liturgia sf. Vasile și Ioan Hrisostom*», ca autentice, și de proveniență apostolică¹⁾.

2. *Gavriil Severul*, arhiepiscopul Filadelfiei, în realitate însă arhiepiscop al Bisericii răsăritene din Veneția (1577—1610), a compus o lucrare «*Despre cele 7 taine*», în care la misterul euharistiei, vorbește în toată întinderea despre liturgie cu actele ei principale.

3. Un erudit preot grec, *Petru Arcudie* (an. 1618), a compus un tratat destul de cunoscut, asupra liturgiei grecești comparată cu cea latină, sub titlul «*De concordia ecclesiae occidentalis et orientalis in septem sacramentorum administratione*». Primele edițiuni apărură imprimare în Paris între anii 1619 și 1625.

4. *Leon Allatîu* († 1669), grec latinizat, născut în Hios la anul 1586 și crescut în colegiul grecesc din Roma, apoi convertit la confesiunea romano-catolică, a fost unul din cei mai zeloși scriitori cu tendințe de a se uni Biserica grecească cu cea latină. Allatîu primind sarcina de bibliotecar al Vaticanului a scris multe lucrări cu privire la liturgia grecească. De o mai mare însemnătate sunt însă următoarele scrieri: a) «*De*

1) Pe la anul 1574 teologii protestanți din Tübingen, *Crusius* și *Andreae*, trimiseră o traducere grecească a Mărturisirii din Augsburg și scrisori către patriarhul Ieremia II, propunându-i o apropiere între Biserica răsăriteană și cea protestantă. Ieremia răspunse la aceste propuneri, cu o critică contrară sistemului protestant, ținându-se strâns de vederile Bisericii ortodoxe și respingând cu desăvârșire negocierile protestanților.

dominicus et hebdomadibus recentiorum Græcorum. .b) «*De missa præsanctificationum, et de communione orientalium sub specie unica*». c) Un tratat, «*De ecclesiæ occidentalis et orientalis perpetua consensione*»¹⁾. Allatîu a mai compus un tratat, «*De libris ecclesiasticis Græcorum*»²⁾ și altul mai însemnat: «*De Templis Græcorum recentioribus, de Narthecæ Ecclesiæ veteris et de Græcorum quorundam ordinationibus*»³⁾.

5. *Filara* Atenianul, mort în Paris la anul 1673, a scris o carte: Χριστιανικὴ διδασκαλία, cu comentarii liturgice.

6. Pe la anul 1681, apărî în Veneția o scriere liturgică a lui *Nicolae Vulgaris* († 1684) sub titlul următor: «Κατήχησις ἱερὰ, ἥτοι τῆς θείας καὶ ἱερᾶς λειτουργίας ἐξήγησις καὶ ἐξέτασις τῶν χειροτονουμένων». Aci se cuprind învățături cu privire la vestimentele sacerdotale, vasele liturgice și rânduiala hirotoniilor⁴⁾.

7. *Calinic* patriarhul Constantinopolului, supranumit *Acar-nan*, născut în Karpenis la anul 1630, a viețuit în Ungro-Vlahia pe timpul lui Constantin Brâncoveanu, și a murit pe la 1697, fiind în două rânduri patriarh. El a compus lucrarea: «Ἐκρη-νεία πρὸς τοὺς ἱερεῖς καὶ διακόνους», tradusă din slavonește, prelucrată și acomodată trebuințelor ritualistice ale preoților greci din orient. Lucrarea aceasta s'a tipărit apoi pe la 1683 în Iași de către Dositei patriarhul Ierusalimului.

8. De o asemenea valoare, este și lucrarea lui *Ionake Nicolaide Postelnicul* din Zagora (Macedonia), compusă în Focșani la anul 1758, dar ne tipărită până acum. Acest manuscript (conținând 505 pagini), cu următorul titlu: «Σύν θεῷ ἀγίῳ ἱερὰ κατήχησις κατ'ἑρωτ' πόκρισιν», are o introducere cu întrebări și răspunsuri, prin care se explică serviciul divin al Bisericei.

9. De însemnătate pentru Tezaurul Liturgic este și «Σύνταγμα καὶ ἀζύμων» compusă de către *Eustratie Argentinul* și tipărită pentru prima oară în Lipsca la anul 1760; iar într'o altă edițiune, în Nauplia la anul 1845. Scrierea aceasta care se poate privi ca o *Ermeneutică liturgică*, compusă din trei fragmente, este cu atât mai valoroasă, cu cât în ea se tratează cestiunile liturgice mai mult din punctul de vedere arheologic.

10. Eruditul scriitor *Eugenie Vulgaris*, grec de origină, fiind adus în Rusia de către împărăteasa Ecaterina II, și ocupând demnitatea de arhiepiscop al Kersonului († 1806), a dat la lumină scrierea «Τελετουργία ἱερὰ», publicată în Petersburg la anul 1790. Lucrarea aceasta fiind o traducere din limba rusească, făcută de către *Eugenie Vulgaris*, cuprinde în sine regulile cum

1) Leo Allat. De eccles. occident. et orient. perpetua consensione, Paris, 1648, 4°.

2) Leo Allat. De libris eccles. græc., Cologne, 1645, 8°.

3) Leo Allat. De Templis Græc., recent. Cologne, 1645, 8°.

4) Nicolae Vulgaris, născut la 1634 în Kerchira dintr'o familie veche din Epir, a studiat în Padua, de unde a obținut titlul de *Doctor in medicină*. El a servit apoi ca medic în Kerchira și a scris mai multe opere științifice, între care și pe cea indicată mai sus cu conținut liturgic.

trebuie să se săvârșească funcțiunile liturgice de către organele bisericești.

11. *Chesarie Daponte*, publică în Viena la anul 1795 scrierea «*Εξήγησις τῆς θείας λειτουργίας*», cu privire la explicarea serviciului liturgic.

12. Un manual de Liturgică apărut la anul 1851 sub titlul «*Ἐπιστολαὶ περὶ τῶν ἱερῶν Ἀκολουθιῶν*», tradus din limba rusească în cea greacă de către *Teodor Băleanu*. Tot acest manual cu puține îndreptări, a apărut într-o altă edițiune la anul 1864, retipărit fiind tot de către traducător.

13. Dar mai prețios este manualul de Liturgică al lui *Panaghiotes Rompotes*, profesor de Teologie în Atena. Acest manual intitulat «*Λειτουργική*», a apărut în Atena la anul 1869; el conține învățături cu privire la sfintele locașuri, vase liturgice, sărbători, imnologie bisericească, liturgie și misterii.

14. O lucrare mai nouă a publicat *G. I. Papadopol* în Atena la anul 1890, cu privire la imnologia Bisericii orientale sub titlul «*Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς παρ' ἡμῖν μουσικῆς*». Aci autorul face explicațiuni amănunțite asupra cântărilor din Biserica ortodoxă și arată împrejurările prin cari au trecut ele.

15. Iar un «*Dictionnaire grec-français des noms liturgiques en usage dans l'église grecque*», apărut la Paris în anul 1895 într'un volun 8°. Autorul *Léon Cluquet* arată aci în șir alfabetic toate numirile din cultul grecesc și pe scurt descrierea obiectelor și folosul lor în Biserică.

§ 19.

Literatura liturgică rusească.

În Biserica rusă, de și nu aflăm multe și bogate scrieri științifice în această specialitate, totuși nu putem tăgădui sborul către înflorire pe care l'a luat această literatură, mai ales de la începutul secolului XIX încoace. În timpurile anterioare, în Rusia ca și în alte state ortodoxe de răsărit, literații eclesiastici rușești, s'au mulțumit în ramura liturgică de a traduce opere întregi sau și fragmente din cărțile lui Simeon Tesaloniceanul, Codin Curopalatul și alți liturgisti răsăriteni; iar tratate sistematice nu aflăm de cât în secolul XIX, când înflori învățământul seminarial și cel teologic, propus în seminarii și academiile spirituale. Cele mai însemnate lucrări în această ramură sunt următoarele:

1. Polonul *Iosif Andrei Zaluski*, arhiepiscop de Kiev, fondatorul bibliotecii din Varșovia și unul dintre apărătorii națiunii polone, publică în deceniile prime ale secolului XVIII o carte intitulată: «*Analecta historica de sacra, in die natali Domini*» apărută în Varșovia la anul 1721, 4°. Cartea cuprinde, după cum însuși titlul arată, fragmente istorice privitoare la ziua nașterii Domnului și serviciul liturgic din acea zi.

2. O scriere liturgică cu explicații curat mistice publică în anul 1803 la Moscva arhiepiscopul din Nijni-Novgorod *Veniamin Crasnopievscov* († 1811). Titlul scrierei este acesta: «И. Арзамаскаго, Новая скрижаль или таинственное объяснение о церкви о литургии и о всѣхъ службахъ и утваряхъ церковныхъ» (I. Arzamaski, *Tablă nouă*, sau explicație mistică a locașului dumnezeesc, a liturgiei și a tuturor serviciilor și a obiectelor bisericesti ¹⁾). Cartea se compune din patru părți: a/ locașurile și obiectele bisericesti; b/ cultul dumnezeesc public; c/ rânduiala hirotoniilor, hirotesiiilor, sfintirii antimiselor și a Bisericei; d/ cultul dumnezeesc particular relativ la nevoile credincioșilor. După cum arată titlul, cartea e o urmare după German II, patriarhul Constantinopolului din sec. XIII—*Μυστικὴ θεωρία*, Migne, Tom. 98—și după Simeon Tesalonicianul din sec. XV—*Περὶ τοῦ ναοῦ καὶ ἑργησὶς εἰς τὴν λειτουργίαν*, Migne, Tom. 155. Importanța științifică lipsește acestei scrieri.

3. Pe la anul 1818, *Gavriil* mitropolitul Petersburgului, dădă la lumină în acest oraș o lucrare intitulată: «О служеніи и чиноположеніяхъ православи. греко-росс. церкви» (Despre serviciile și rinduelile liturgice ale Bisericei ortodoxe greco-rusești). Lucrarea aceasta este mai mult o carte de ritual de cât de știință liturgică; cuprinde adică în cea mai mare parte numai reguli pentru săvârșirea liturgiei, iar nu și comentarea trebuincioasă.

4. *Andrei Nicolaevici Muraviev*, publică pe la anul 1826: «Письма о Богослуженіи восточ. каф. церкви» (Scrisori despre serviciul dumnezeesc al Bisericei orientale catolice). Opera lui Muraviev s'a tradus și în limba germană la Lipsca în anul 1838 de către dr. Edwin Muralt sub acest titlu: «Briefe über den Gottesdienst der morgenländischen Kirche». Muraviev n'a avut intențiunea de a compune o Liturgică sistematică, ci în lucrarea sa a tratat numai despre aceste subiecte: a/ despre liturgie și privigheri; b/ despre serviciul dumnezeesc al patruzecimei și al Învierii; c/ sfintele misterii; d/ sărbătorile domnești și rânduiala înmormântărei. De și autorul vădește în scrierea sa o cunoștință profundă în cele liturgice, totuși îi lipsește critica ce trebuie a fi presărată în scrierile valoroase. În anul 1883 s'a publicat în Moscva o complectare o operei lui Muraviev sub acest titlu: «Complectare la scrisorile despre serviciul dumnezeesc al Bisericei orientale catolice». Tipăritura scrierei lui Muraviev a ajuns până astăzi peste zece edițiuni. Daniel, în cele 4 Tomuri ale Codicelui său liturgic, dar mai ales în Tomul IV, amintește adesea ori scrierea lui Muraviev ²⁾.

5. Boemul *Dobrowski* a publicat în anul 1832 în Praga 8°, lucrarea sa: «Über den Ursprung der römisch-slavischen Liturgie». Lucrarea se ocupă în scurt de liturgiile din timpurile vechi creștine și ajunge la concluziunea că din aceeași

1) Până în anul 1870, cartea lui Veniamin avea 13 edițiuni.

2) Conf. lit. d., pag. 21, Tezaurul Liturg., Tom. I.

fântână răsăriteană au isvorit toate liturgiile creștine; dar mai în urmă s'au deosebit între ele după timp, doctrină și împrejurări.

6. O scriere liturgică cunoscută între liturgiștii ruși, este aceea a lui *A. Cerneaeu* (Черняевъ) tipărită în anul 1859 la Har-cov sub titlul: «Подробное систематическое указание состава литургии или наука о богослужении православной церкви» (Minu-țioasă, sistematică arătare a cuprinsului Liturgiei sau învățătura

Biserica rusească «Sfântul Panteleimon», din Odessa (Rusia) în care m'am închinat în luna August anul 1898. Atunci venind din Suedia, am cercetat aproape întreaga Rusia cu scopuri liturgice. (Autorul).

despre serviciul dumnezeesc al Bisericii dreptcredincioase ¹⁾. După o introducere privitoare la cuprinsul Liturgiei, autorul desface opul său în trei părți: *a)* despre rânduiala internă a serviciului liturgic, adică despre însemnătatea sacrificiului eu-haristic, a tainelor și rugăciunilor bisericesti; *b)* despre rin-duiala externă a serviciului dumnezeesc sau ritualul sfintei

1) Scrierea lui Cerneaeu e compusă din 292 pag.

liturgii, sfintelor taine și al feluritelor rugăciuni și sfîntiri bisericesti; c) despre condițiunile și lucrurile necesare la plinirea sf. liturgii, adică despre locașul dumnezeesc, persoanele, timpurile și cărțile liturgice. În toate aceste expuneri lipsește o împărțire sistematică și pe când unele materii sunt tratate cu prisosință, altele lipsesc cu totul.

7. În anul 1851 apărură în Kiev o Liturgică compusă de profesorul protopresviter, *Daniil Smolodovici*. Titlul cărții este acesta: «Литургия или наука о богослуженіи прав. вост. каѳ. церкви, проф. и протоіерея Даниіла Смолодовича» (Liturgica sau învățătura despre serviciul dumnezeesc al Bisericii ortodoxe-orientale și catolice, a profesorului și protoiereului Daniil Smolodovici¹⁾). Autorul, după o introducere despre obiectul, scopul și necesitatea Liturgiceii, își desface cartea în două părți: în *Liturgica generală și specială*. a) Liturgica generală, în capitolul prim, conține *noțiunile generale ale cultului dumnezeesc* și în special se ocupă de rugăciune și cântare; iar în capitolul al doilea, conține *bogățiile generale ale cultului dumnezeesc*, și în deosebi se ocupă de locurile, lucrurile, persoanele, cărțile liturgice și acțiunile simbolice aflate în serviciul dumnezeesc. b) Liturgica specială în capitolul d'întăiu, vorbește despre *rînduețele liturgice permanente*, de toate zilele săptămănei, și apoi despre ajunări; în capitolul al doilea, se ocupă cu rînduețele liturgice privitoare la *viața și nevoile creștinilor*, adică cu cele șapte taine și sfîntirile bisericesti la numeroasele trebuințe ale omului. De și partea I-a are unele scăderi prin faptul că materia este tratată superficial, totuși Liturgica lui Smolodovici se numără între cele mai bune lucrări de felul acesta și se poate privi ca prima încercare de compunere a unei Liturgici științifice.

8. O Liturgică de mai puțină valoare apărură în Tambov la anul 1869, compusă de *Hitrov G.* sub titlul: «Ученіе православи. церкви о богослуженіи или Литургия» (Învățătură Bisericii drept credincioase despre serviciul dumnezeesc, sau Liturgica).

9. Pentru folosul tineretului din cursurile secundare, compuse un manual mic de Liturgică preotul *L. Petrov*, pe care-l publică în Petersburg la anul 1872 cu titlul: «Литургия или ученіе о богослуженіи православи. церкви» (Liturgica sau învățătura despre serviciul dumnezeesc al Bisericii drept credincioase). Manualul e compus din două părți: Liturgica generală și specială. Liturgica generală conține în cele două capitole, cerințele și formele fundamentale ale cultului; iar Liturgica specială arată de asemenea în cele două capitole din care se compune, cultul public și particular²⁾.

10. Edițiunea I, a cărții preotului *Constantin Nicolski*, a apărut în Petersburg la anul 1871 sub intitularea aceasta:

1) Cartea lui Smolodovici conține 312 pag. în ediția II.

2) Manualul lui Petrov are 138 pag.

«Пособіе къ изученію устава богослуженія православной церкви» (Manual pentru învățarea rinduelei serviciului dumnezeesc al Bisericii drept credincioase¹⁾). Autorul își împărțesc scrierea în trei părți: 1) despre locașul dumnezeesc și obiectele din el; 2) despre cărțile bisericești și 3) despre serviciul dumnezeesc public și particular. Opera aceasta e temeinic lucrată; dar pentru că înșiră prea multe reguli tipice cu rugăciuni textuale, face ca stilul ei să nu fie tocmai curgător.

11. *Hristofor Smirnov* pe când era laic, în calitate de profesor la academia spirituală din Kiev, a publicat aici în anul 1877 o scriere liturgică cu titlul: «Caracterul liturgic al misterielor». Scrierea lui Smirnov, mai târziu vicar al eparhiei Lituaniei, ne prezintă cunoștințele întinse ale autorului în materiile ierurgice.

12. Pentru trebuința seminaristilor apără în anul 1879: «Православная христианская литургия» (Liturgica creștină drept măritoare), compusă de preotul *Teodor Horoșunov*. Cartea (în cele 270 de pagini ale ei), desfăcută în partea generală și specială, cuprinde: principiile generale ale cultului, dezvoltarea istorică a serviciului dumnezeesc din timpurile apostolice până la sinodul VII ecumenic, rugăciunea și cântarea liturgică, acțiunile simbolice cari însoțesc cultul, sau însemnarea cu sf. cruce, tămâierea, îndreptarea feței la răsărit; apoi: persoanele liturgice, locurile liturgice, arhitectura bisericească, iconografia creștină, vasele, vestmintele și cărțile liturgice; după aceea, termină partea specială cu serviciul de toate zilele, cultul public, particular și sfintele misterii.

13. O Liturgică de și nu întinsă, dar științific lucrată, este aceea a lui *Petru Lebedev*, publicată în Moscva la anul 1881. Autorul desface lucrarea sa în partea generală și specială. Titlul cărții este acesta: «Наука о богослуженіи правосл. церкви» (Știința despre serviciul dumnezeesc al Bisericii drept credincioase). După o introducere în care se tratează despre noțiunea Liturgiceii, scopul, legătura ei cu celelalte ramuri teologice, izvoarele și științele ajutătoare, autorul intră în partea generală. Aci se arată principiile generale ale cultului, istoria și dezvoltarea lui, formele fundamentale ale cultului, acțiunile simbolice cari însoțesc cultul, persoanele liturgice, arhitectura bisericească, iconografia, vestmintele, vasele și cărțile liturgice. Iar în partea specială aflăm: rinduelile liturgice de toate zilele, apoi sfintele taine și rugăciunile felurite. Liturgica lui Lebedev s'a tradus în românește de Iconomul Nicolae Filip și s'a tipărit în București la anul 1899.

14. De o mai mică valoare este manualul liturgic al profesorului *A. Svirilen* publicat în Moscva la anul 1889, pentru așa numitele *proseminarii* rusești cu 4 clase și pentru gimna-

1) Opul lui Nicolski are 805 pag. în ediția III.

zile de fete. Titlul manualului este acesta: «Краткое изъяснение богослужения православн. церкви» (Explicare scurtă a serviciului dumnezeesc al Bisericii ortodoxe).

15. Într'un stil popular pentru a se înțelege și de către laici, scrie o Liturgică mică (181 pag.) D. Șocolov cu acest titlu: «Указание богослужения восточ. правос. церкви» (Arătarea serviciului dumnezeesc al Bisericii ortodoxe a răsăritului) și o publică în anul 1891. Cartea lui Șocolov se traduse în anul 1893 la Berlin și în limba germană de către G. Morosov sub titlul: «Darstellung des Gottesdienstes der orth. Kath. Kirche des Morgenlandes». Cele patru capitole din cari se cuprinde cartea, tratează a) despre locașurile dumnezești, lucrurile liturgice și simbolele cultului; b) persoanele liturgice; c) serviciul public; d) serviciul particular.

16. O valoroasă scriere de acest fel, publică în anul 1894 (a IV ediție) la Petersburg G. S. Debolski sub următorul titlu: «Попечение православной церкви о спасении мира выраженное въ ея богослужении или объяснение обрядовъ требъ таинствъ и богослужения правос. церкви» (Ingrijirea Bisericii ortodoxe pentru mântuirea lumii, exprimată în serviciul ei dumnezeesc, sau explicarea rîndueleur, serviciilor, tainelor și cultului dumnezeesc al Bisericii ortodoxe). Lucrarea aceasta (cu 527 pag.) începe cu o introducere asupra noțiunii despre Biserică, organizarea, scopul și normele ei ca d. e. sf. scriptură, evanghelia, apostolul, psaltirea, tipiconul, mineiul...; serviciul dumnezeesc în genere, sf. taine și rugăciunea, apoi lucrurile liturgice ș. a. Iar cele cinci capitole din care se compune lucrarea, cuprind următoarele învățături: 1) *Ingrijirea Bisericii ortodoxe pentru cei ce intră în sânul ei* s. e. rugăciunile la naștere, botezul și când se aduce pruncul la 40 de zile în Biserică. Explicarea botezului, mirului și euharistiei. 2) *Ingrijirea Bisericii ortodoxe pentru cei ce au intrat în sânul ei* s. e. căința, predica, învățătura, rugăciunea, liturgia. 3) *Ingrijirea Bisericii ortodoxe pentru fiii ei chemați la legătura bisericească și civilă* s. e. serviciul liturgic pentru casa domnitoare, pentru membrii clerului, rugăciunile pentru cununie și intrarea în monahism. 4) *Ingrijirea Bisericii ortodoxe pentru obiectele casnice și religioase ale fiilor ei* s. e. sfințirea diferitelor lucruri casnice și religioase. 5) *Ingrijirea Bisericii ortodoxe pentru bolnavi și morți* s. e. maslul, rînduiala înmormântărilor etc.

17. Epifanie Nesterovski publică în Kursc la anul 1895 Liturgica sa (numai partea generală, cea specială n'a apărut până acum) sub titlul: «Литургия или наука о богослужении православн. церкви» (Liturgica sau învățătura despre serviciul dumnezeesc al Bisericii ortodoxe). Cele 5 capitole ale Liturgicii generale cuprind: formele cultului, scopul, timpurile liturgice, locurile și cărțile ritualiste. Partea generală are 288 pag.

18. *Alexe Dimitrievski* profesor de Teologie la Kiev, a tipărit 2 Tomuri de documente vechi grecești cu privire la actele cultului și sfântirile bisericești. Lucrarea este de mare însemnătate. Ea poartă titlul: «Описаніе литургическихъ рукописей», (Descrierea manuscriptelor liturgice), Kiev, 1895—1901¹⁾.

§ 20.

Literatura liturgică ruteană sau malo-rusească

A.

Cea ortodoxă

Acest fel de literatură ruteană—ca și celelalte ramure teologice—, s'a putut intru câtva desvoltă în Mitropolia Kievului, unde începuse a înflori în jumătatea dintăiu a secolului al XVII-lea. Dar pe la anul 1667, această Mitropolie trecând de sub dominațiunea polonă sub cea rusească, începă a se cultiva aci literatura slavonă; iară cea ruteană decăză pe nesimțite, așa în cât numai vedem de cât prea arare-ori apărând în această limbă câte-o lucrare de mică însemnătate. Autorii mai de valoare cari se distinseră pe câmpul acestei literaturi rutene sunt următorii:

1. *Tarasie Zemka*, ieromonah și predicator în Kiev († 1632), scrise în limba ruteană un tratat «*Despre liturgie*» tipărit în liturgiarul slavon publicat în Kiev la anul 1628. Tot el a scris și «*Despre cântarea bisericească*» în precuvântarea sa la «*Triodul Floriilor*» (Цвѣтная трюдь) adică la Triodul săptămânei patimilor unit cu Penticostariul, publicat tot în limba slavonă la Kiev în anul 1631.

2. Mitropolitul Kievului *Petru Movilă* († 1647), făcă a se tipări în Kiev la anul 1639 un *Liturgiar* (Служебникъ) slavon cu precuvântare și introduceri instructive, compuse în limba ruteană; iar la anul 1646 un *Euhologiu* (Εὐχολόγιον, алыбо Молитвословъ или требникъ) slavon, cu precuvântare și introduceri speciale la fiecare rinduială, precum și cu șapte predici pentru cele mai însemnate acte religioase, scrise începând de la precuvântare, toate în limba ruteană²⁾. Însă precum în genere, Biserica ruteană de atunci, stând sub înrîurirea apuseană, își însușise și unele vederi, rindueli și deprinderi ale Bisericei romano-catolice, așa și tratatele liturgice ale lui Movilă, nu sunt libere de latinisme, fapt care determină pe patriarhul Moscvei

1) O măsură bună în Biserica rusă e premiarea aproape a tuturor lucrărilor bune teologice de sinodul rusesc, pentru încurajarea și înlesnirea mijloacelor materiale ale autorilor.

2) Ghenadie Enăceanu, Extrase din Revista „Biserica ortodoxă Română”, București, 1882, I. 12—17. Vezi și Tezaur. Liturg., Tom. I, p. 25, n. 8.

Ioachim ca la sinodul din Moscva ținut la anul 1690, să oprească cetirea precum a multor cărți nouă malo-rusești, așa și a «Trebnicului Mare» și a «Liturgiului» lui Petru Movilă.

3. În Bucovina, a compus preotul ortodox Eusevie Ivanovici profesor de religione, pentru elevii ruteni din gimnazii, un manual de Liturgică ¹⁾, autografiat în anul 1894 sub titlul: «Литургия греко-восточной церкви для низшихъ классовъ среднихъ школъ» (Liturgica Bisericei greco-orientale pentru clasele inferioare ale școalelor secundare). Cartea tratează despre locurile, lucrurile, servitori și cărțile bisericești; apoi despre cultul dumnezeesc public comun în general și despre părțile lui în special; despre sărbători, ajunări, sf. taine, și în fine despre sfințiri și serviciul pentru îngroparea morților.

B.

Literatura ruteană unită, din Galiția și Ungaria nordică.

Nobilimea polonă, care era îndemnată de mult timp de către Iezuiți, pentru a constrânge pe Rutenii din Polonia ca aceștia să treacă la unire, nu reuși de o cam dată. Însă regele polon Sigismund III (1580—1632), fiind cel mai aprig luptător pentru îndeplinirea scopurilor iezuitice, și ne lăsând nici un mijloc ne întrebuintat spre a se ajunge la ținta dictată de scaunul roman, prinse în unditeile unirei vr'o 2.000.000 de Ruteni, silindu-i la aceasta, când prin persecuțiuni crâncene, când prin ademeniri de tot felul. Iar din celelalte 2.500.000 de Ruteni, cari mai rămăseseră în Polonia ortodocși pe acele timpuri, parte trecură mai târziu la unirea cu Roma tot din cauza persecuțiunilor, iar alții îndurară toate suferințele pentru a rămânea în credința ortodoxă.

Rutenii uniți însă, nu avură o soartă mai bună. Biserica lor era considerată tot ca *barbară* de către Iezuiți și Poloni, și erau din nou constrinși a se poloniza și latiniza cu desăvârșire. Această asprime se mai îndulci într-o câțva după ce se împărți Polonia între Rusia, Prusia și Austria, și anume întâia împărțire făcându-se la anul 1772, a doua la 1793 și în fine a treia la 1795. Rutenii se eliberară așa dar prin acest eveniment de sub jugul polon și veniră cei mai mulți dintre ei sub dominațiunea Rusiei, cei din Galiția sub Austria și o mică parte sub Prusia. Acum Rutenii de sub noua dominațiune rusească, trecură iarăși la ortodoxism pe la finele secolului XVIII, sub Ecaterina II (an. 1762—1796) și restul în jumătatea primă a secolului XIX sub Nicolae I (an. 1825—1855).

1) Această Liturgică conține pag. 224, 8°.

Rutenii din Ungaria de Nord fură de asemenea siliți prin episcopii latini și lezuiții din Ungaria să treacă la unire. De aceea pe la începutul secolului XVIII vedem iarăși vr'o 500.000 de Ruteni unindu-se cu Roma. În fine soarta Rutenilor uniți, ori neuniți, nu este de invidiat.

Scrierile liturgice ale Ruterilor uniți, mai cunoscute sunt :

a) «Изясненіе на божественную литургію». (Explicarea dumnezeestei liturgii), tipărită în Lemberg (Львовъ), la anul 1845 ¹⁾. În această carte se expune cu minuțiozitate și temeinic, liturgia din punctul de vedere dogmatic, istoric și mistic.

Domnul Doctor **BADEA CIREȘEANU**, Autorul Tezaurului Liturgic, cercetează Biserica catedrală „Alexandru Nevski”, din orașul Sofia (Bulgaria), Sâmbătă 15 August anul 1909.

b) «Литургия или наука о богослуженью церкви греческо-католической» (Liturgica sau învățătura despre serviciul dumnezeesc al Bisericei greco-catolice), compusă și tipărită la Lemberg în anul 1863 de *Marcel Pópel* (Onufrievici), atunci preot și profesor de religiune în Lemberg, la 1875 administrator al episcopiei unite din Kelm în Rusia și conlucrător al trecerei acestei episcopii la Biserica ortodoxă rusească, iar de aci înainte, episcop ortodox rusc. Cartea ²⁾ este mult apreciată și conține : o introducere, locurile sfinte, lucrările cu timpurile sfinte (sărbătorile).

c) «Литургическій катехизисъ» (Catehism liturgic), o esplanare a rindueleur liturgiei, ortrinei, vesperei, botezului și a

1) Cartea conține pag. 216, 8°.

2) " " pag. 582 și 12 table de ilustrațiuni, 8°.

vr'o câtorva lucrări sfinte. Cartea aceasta este compusă (după scrierea liturgică a arhiepiscopului rusesc Veniamin și intitulată: «Новая скрижаль» adică «Tabla nouă»), de preotul rutean unit din Ungaria nordică *Alexandru Duhnovici* și tipărită întâia oară în Buda la anul 1851¹⁾. Aflându-se însă ca necorespunzătoare învățăturei Bisericei romano-catolice, din cauza unui tratat ce-l conținea sub titlul: «Când și cum se plinește sfințirea darurilor?» și care sună nu în înțelesul Bisericei romane, ci în înțelesul Bisericei ortodoxe răsăritene, se tipări în a doua edițiune la Lemberg în anul 1854²⁾, fără acel tratat.

d) *Литургія или выясненіе литургіи костела грецко-католического* (Liturgia sau explicarea liturgiei Bisericei greco-catolice), scriere anonimă, apărută în Lemberg la anul 1860³⁾.

e) «Духъ вечерни, утрени и литургіи» (Spiritul vesperei, ortrinei și liturgiei), scriere a unui *I. M. Halkó*, apărută în Lemberg la anul 1861, în care este expusă cu precizie ideea celor trei rindueli numite.

f) O prescurtare a Liturgiei lui Marcel Popel, făcută și edată de el pentru gimnazii și școli reale în Lemberg la anul 1863.

g) «Объясненіе службы Божіи» (Explicarea serviciului dumnezeesc), scriere pentru săteni, compusă cu întrebări și răspunsuri de parohul *Antonie Dobrianski* și tipărită în Peremiśl (Przemysl, Pșemisl) la anul 1880⁴⁾.

h) «Литургіка грецеско-католической церкви» (Liturgica Bisericei greco-catolice), pentru școalele secundare, de profesorul *Alexe Toronski*, tipărită în Lemberg la a. 1887. Cartea⁵⁾, tratează despre Biserică și lucrurile ei, actele sfinte în genere și apoi în special, cultul public de la vespără până la liturgie, sf. taine, bine cuvântările și sfințirile, apoi în urmă timpurile sfinte (sărbătorile).

i) «Изъясненіе божественной святой литургіи» (Explicarea dumnezeestei liturgii), scriere populară cu ilustrațiuni de *Teodor Ripeski* (Ripețki), catehet la o școală populară, tipărită în Lemberg la a. 1893⁶⁾.

§ 21.

Literatura liturgică la Români.

Poporul român, moștenise de la Romani, elementul de căpetenie, din care se concepă mai târziu limba sa *neo-latină*, întrebuințată în vechime atât în corespondențele oficiale și par-

1) Cartea cuprinde 207 pag., 8°.

2) Cartea cuprinde 171 pag., 8°.

3) Cartea cuprinde 80 pag., 8°.

4) Broșura aceasta conține pag. 94, 16°.

5) Broșura aceasta conține pag. 193 cu două table de ilustrațiuni, 8°.

6) Broșura aceasta conține pag. 104, 16°.

ticulare, cât și în Biserică. Timpurile furtunoase ale năvălirilor barbare, aduseră însă mai târziu sălbăticirea moravurilor, împreună cu o înrădăcinare limbistică streină. Așa, cam prin secolul IX, prin presiunea Bulgarilor, cu cari de voe sau de nevoe viețuiră României, se făcù introducerea *limbei slavone* în Biserică și statul român, fapt care împedecă pentru secole îndelungate, firul cultural al poporului român, rupt prin violența năvălirilor dușmănoase.

Acum limba neo-latină, în loc de a se menține în sfera închinării religioase, fu alungată cu totul din întrebuințarea poporului român, care intră de aci înainte în legătură prin forma cultului său și în curând prin aceea a vieții sale culturale, cu popoarele slavone. De acum și până prin epoca lui Matei Basarab și Vasile Lupu, forma superioară a gândirii românești, se rostî în limba slavonă, ne înțeleasă de cât de clasa înaltă a poporului. Aproape opt secole, apăsă limba slavonă asupra conștiinței intelectuale a poporului român, înădușind orice manifestare mai înaltă a cugetărei¹⁾. Dar după cum «sângele nu se prefăce în apă» tot așa și graiul curat românesc, nu se putu stinge și mistifica; ci în toate împrejurările tainice ale României, tot graiul românesc a servit de organ al exprimării sentimentelor de bucurie și întristare²⁾.

Prin secolul XVI, pripășindu-se în țara românească, destui clerici greci, unii fugiți de prigonirile turcești, iar alții aduși de către Domnii pământești, fie din motive de pietate religioasă³⁾, fie din împrejurări politice, se începe o luptă pe câmpul limbistic între grecism și slavonism, susținând fie care parte contrară limba sa proprie. Steaua slavonismului începe a se întuneca acum pe nesimțite⁴⁾; dar și limba greacă, nu este cunoscută

1) A. D. Xenopol, *Istoria Românilor din Dacia Traiană*, Vol. V, Iași, 1896, pag. 183 seqq.

2) Limba slavonă și întrebuințarea ei în Biserica română, se mai explică și prin faptul că pe un timp oare-care Biserica Munteniei și partea de nord a Transilvaniei, a stătut sub jurisdicțiunea arhiepiscopului din Ahrida de unde primea și cărți liturgice; iar biserica Moldovei cu partea de nord a Transilvaniei și Ungariei, a fost sub jurisdicțiunea mitropolitului din Halici.

3) *Elefterie Tapinos*, avocat grec în Constantinopole, a publicat în anul 1903 o statistică a mănăstirilor muntelui Athos, în care arată că mănăstirea „Marea Lavră” este zidită de împărații Nicefor Foca și Ioan Zimisca, apoi reînnoită mai târziu cu multă cheltuială de Neagoe Basarab Domnul Țării Românești, cum se vede aceasta din inscripția de la ușa narticei. Asemenea și icoana sfântului Atanasie din Athos, e făcută în argint tot de acest domn pios. Domnii țării românești și ai Moldovei, aproape toți au vărsat în Orient bogății mari din motive de pietate.

De altfel și eu am văzut în multe mănăstiri din sfântul munte Athos, în vara anului 1904, urme de dărnicia Voevozelor mari ai Țărilor-Române. Așa d. e. în Biserica mănăstirii „Ivirul” se păstrează până acum pe pereții narticei, chipul Domnitorului Mihai Viteazul; în Biserica cea mică a mănăstirii „Lavră” încă am văzut chipul ctitorului aceluia locaș sfânt, și adică al lui Matei Basarab; în mănăstirea „Dionisiu”, chipul lui Neagoe Basarab, etc. (Autorul).

4) Totuși Dimitrie Cantemir pe la începutul secolului XVIII ne arată că

de cât în clasa înaltă a societății române, iar preotii pământenii, necunoscând de la un timp încoace, nici limba slavonă, nici pe cea greacă, *imprejurările firești* dictară pentru serviciul liturgic, desgroparea și înflorirea limbei românești, ascunsă de multe secole sub ruine¹⁾. De aci urmă în secolul XVII pe timpul lui Matei Basarab (1633—1654) și Vasile Lupu (1634—1653), traducerea de cărți românești din limba slavonă și mai ales din cea greacă, și se înființă tipografia națională cu sprijinul acestor domni. La început această întreprindere românească, fu privită ca o mare îndrăsneală, căci limba română se credea *improprie* pentru exprimarea ideilor; dar această mlădită tânără, fiică a celei latine, crescû, înflori și se dezvoltă repede, sub raporturile de înaintare ale timpurilor.

În Transilvania, unde predomină slavonismul tot cu aceleași vigoare ca și în principatele române, se făcû traducerea și tipărirea cărților bisericești în limba română — cu litere *cirilice*²⁾, ca și în țara românească și Moldova — tot din *imprejurările firești* mai sus arătate.

Până acum s'a crezut că calvinismul transilvănean, a contribuit mult la traducerea cărților bisericești în limba română, prin faptul că principii Transilvaniei de confesiune calvină, au încercat în secolul XVI să atragă pe Români la credința lor religioasă, prin împrăștiere de cărți calvine, traduse în limba română; iar Românii le-au răspuns cu aceleași arme, adică traducând și tipărind în românește cărți ortodoxe, pentru a le opune celor calvine. Dar această versiune istorică susținută de scriitorii mai vechi și de unii din timpul de față, este neîntemeiată, fiind că traducerea cărților în limba română, există mai înainte de ivirea calvinismului printre Românii ardeleni; totuși nu putem tăgădui că mișcarea calvinistă din Transilvania a motivat într-o câțva traducerea în graiul românesc a cărților

„În cataloagele tezaurului public și în alte scrisori ale curții (din Moldova) s'a întrebuințat acum, zice el, de două secole întregi numai limba slavonă”. Vezi, Operele Principelui Dimitrie Cantemir, Tom. II, Descrierea Moldovei, București, 1875, pagina 170.

1) Prima urmă de întrebuințarea graiului românesc în uricele domnești este o iscălitură domnească pusă de Petru Schiopul (1574—1579 și 1582—1591) pe un uric bulgaro-slav, dat în Iași la 4 August 1583 în cuvintele: „pus'am mâna domniei mele”. Hâșdău: Arhiva ist. a Rom., T. I, p. 1, pag. 127.

Apoi Mihai Viteazul scrie românește pe un uric slavon din 1 Februarie 1596 următoarea întăritură: „Ion Mihail Voevod. Dat'am eu cărțile a looru dă moșia și al(e) mele...” etc. De aci înainte uricele domnești scrise cu introducere și încheiere bulgaro-slavă sau deplin românește, devin tot mai dese. Conf. I. G. Sbiera, Mișcări culturale și literare în restimp. dela 1504—1714, Cernăuți, 1897, p. 17.

2) După unii scriitori români, mai bine s'ar putea numi litere *glagolitice* sau „vechi bizantine” căci ele nu sunt produsul slavilor ori al lui Kiril, ci al bizantinilor; iar Kiril le-a adus slavilor odată cu credința creștină (sec. IX). De la bizantini deci, le împrumutără atât slavii cât și Românii; iar aceștia le păstrară în literatura lor până în jumătatea II-a a secolului XIX, când fură înlocuite cu cele latine.

liturgice, de către conducătorii credinței strămoșești române. Este știut însă că în țara românească, Moldova și chiar în Transilvania, erau alte împrejurări firești care contribuau la desgroparea limbei strămoșești, iar nu numai teama de cursele calvinismului, care n'a avut niciodată vr'o înflurire puternică asupra națiunii române ¹⁾.

Limba românească, așa dar, ca o floare tânără, crescândă printre buruienile limbilor slavonă și greacă, avu a mai îndura încă vr'o două secole influența acestor două limbi, dar mai ales

Biserica catedrală din orașul Iași (România),
în care m'am închinat de multe ori în viața mea (Autorul).

a celei grecești care prinsese rădăcini în țară pe timpul domnilor fanarioti ²⁾.

În secolul XIX însă, *această mlădiță de gîntă latină*, își

1) A. D. Xenopol, Istoria Românilor din Dacia Traiană, vol. VII, Iași, 1896, pag. 48-63.

2) Idem, vol. VIII, pag. 217. Cei ce susțin că sinodul din Iași, ținut în anul 1642, sau în 1644 ori 1645, ar fi decretat oficial scoaterea din Biserică a limbei slavone și înlocuirea ei cu cea română, sunt induși în eroare, de oare ce

înălță arborul său destul de falnic și frumos pe tulpina școalelor sistematice înființate în regatul român, și înlătură pentru totdeauna literile cirilice primind în locul lor pe cele străbune¹⁾.

Acum voi arăta în cele ce urmează traducerea și tipărirea cărților bisericești liturgice și ritualistice în limba românească, începând cu secolul XVI.

A.

a) SECOLUL XVI-lea

Cum că în acest secol existau multe scrieri românești, *monumente de literatură românească*, în manuscrise, amintim psaltirea scheeană, psaltirea voronețeană și codicele voronețean, copiate probabil de pe alte manuscrise românești mai vechi. Tot în acest secol găsim în Sibiu un *«tâlmăciu și scriilor de răvașe românești»*. Aflăm apoi de aci înainte o mulțime de înscrisuri, acte de vânzare, notițe felurite pe scoarta cărților scrise în românește atât în Transilvania cât și în țările române²⁾. Noi Românii, iubitori fiind mai mult de literatura tuturor streinilor de cât de a noastră, datori suntem să cunoaștem mai întâiu pe aceasta și apoi pe cea streină de neamul nostru. Așa fac toate națiunile pământului: mai întâiu învață pe a lor și după aceea pe a altor neamuri dacă au timp și nevoe³⁾.

1) După cele ce știm, primele tipăriri la Români fură tot în limba slavonă. Așa în Noembrie 1508, din porunca domnitorului țării românești Mihnea cel rău (1508—1510) fu tipărit un

---

la acest sinod au luat parte și Ruși din Kiev și Greci din Constantinopole și aceștia nu ar fi luptat în contra limbei lor; deci sinodul nu s'a ocupat cu cestiuni literare ci religioase. Dar nici sinodul ardelean din 1675 nu s'a ocupat cu decretarea oficială a graiului românesc în Biserica de acolo. Cu toate acestea limba română era întru câțva introdusă în Biserică pe acel timp, fără să protesteze cineva. Conf. Sbiera, Mișcări cultur., pag. 19.

1) Conferința pe care am rostit-o în Ateneul din București, Duminică seara 14 Ianuarie 1907 „Despre patriotismul românesc”, am terminat-o cu aceste cuvinte: „Să iubim dar din tot sufletul, dinastia noastră, pe tot neamul românesc, religia strămoșească și dulcea limbă românească”. (Autorul).

2) I. G. Sbiera, Mișcări culturale, op. c., Cernăuți, 1897, p. 14, 15.

3) Iar despre neologismele introduse în limba românească în finele secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea, iată ce zice **M. S. Regele Carol I** al României în ședința Academiei Române, ținută Vineri 1 Aprilie 1905: „Aceste parazite răutăcioase (neologismele), sunt mii — a zis Suveranul —; numărul lor crește pe zi ce merge și sfârșitul va fi schilodirea limbei. Strecurarea lor o datorim în mare parte, vieței politice, obiceiurilor apusene și educației copiilor în străinătate... Urmarea cea mai de plâns a acestei greșite îndrumări, este șanțul ce se sapă între limba claselor culte, și neprihănită limbă a poporului... De ce să ne ferim de locuțiunile vechi cu obirgie așa de curată ca aceea a Liturghiei și a Letopisișelor Țării, și cari nici măcar arhaisme nu sunt, de oare ce le întâlnim în limba Bisericii și a poporului...”

Liturgiar bulgaro-slav de ieromonahul Macarie¹⁾; iar la anul 1510 fu imprimat tot prin ieromonahul Macarie un *Octoih* bulgaro-slav sub domnia lui Vlad cel Tânăr sau «*Vlăduțul*» (1510—1512²⁾; apoi la 1512 un *Tetravanghel* bulgaro slav din porunca lui *Neagoe Basarab* (1512—1521³⁾. Aceste trei cărți se pare că au fost imprimate în *Veneția*⁴⁾.

În biblioteca mănăstirii Lavra din muntele Athos, se află un *Octoih* slavon tipărit în Ungro-Vlahia la anul 1535⁵⁾.

Pe la anul 1544 Sașii luterani publicară în Sibiiu un *Catehism* luteran în limba română; iar la anul 1559 îl retipăriră din nou pentru a atrage pe Români la credința lor. Aci se află în românește între altele *simbolul credinței* și *Tatăl nostru*⁶⁾.

2. În a doua jumătate a secolului XVI se făcu în Transilvania începutul traducerei și tipăririi cărților bisericești în limba română mai mult din îndemnări protestante. De aceea vedem că principele Ardealului *Hristofor Batori* (an. 1576—1581) spre a avea un folos din această schimbare de lucruri, hotărâște ca Românii cari voesc să aibă în limba lor *Psaltirea* și

1) Ioan Bianu și Nerva Hodoș, *Bibliografia românească veche*, București 1898, pag. 1. Exemplare din acest *Liturgiar* se află în biblioteca academiei române din București.

2) Ioan Bianu și Hodoș, op. cit., pag. 9. Exemplare din acest *Octoih* sunt în muntele Athos la mănăstirea Hilindarul.

3) Conf. Ioan Bianu și Hodoș, op. cit., pag. 9—21. Exemplare din acest *Tetravanghel* găsim în muzeul de anticități din București și în muzeele din Petersburg și Moscova.

4) I. G. Sbiera, *Miscări cultur. și liter.*, pag. 26.

După isvoarele pe cari le găsim, la începutul secolului XVI există prima și cea mai veche tipografie românească în *Târgoviște*, în care s'a tipărit în slavonește un *Molitfelnic* (рѣаа трѣгвѣнїе) în anul 1545. Exemplare din această carte găsim în academia română din București. Cuprinsul molitfelnicului îl dăm aci pe scurt pentru știința noastră: rugăciunile cu cari se înseamnă copilul; slujba la logodnă, spovedania la eșirea sufletului, la înmormântare, la coliva morților, la călugări și înmormântarea lor, la sfințirea untului de lemn pentru morți, la maslu, la sfințirea apei de la botezul Domnului, la sfințirea apei de la luna nouă, slujba la înălțarea sf. cruci, rugăciunile sfântului Trifon pentru vii, paraclisul Născătoarei de Dumnezeu, etc. etc. Tot în tipografia din Târgoviște s'a tipărit un *Apostol* în anul 1547. (Exemplare în Petersburg și muntele Athos) și un *Penticostariu* cam pe la 1550. (Exemplare în Petersburg și la academia română din București).

În *Govora* găsim o tipografie înființată pe la anul 1640; în *București* una fondată la anul 1678; în *Buzău* alta întemeiată la anul 1691; în mănăstirea Snagov o tipografie în anul 1696 și în *Iasi* una la anul 1640. Alte tipografii pe acele timpuri nu cunoaștem în țara românească și Moldova.

În Ardeal încă erau tipografii dar nu românești; totuși tipăreau în ele și Românii scrierile lor. În *Brașov* era o tipografie fondată la anul 1534; în *Cluj*, la anul 1545; în *Alba-Iulia*, la anul 1567; în *Sibiiu*, la anul 1575; în *Orăștia*, la anul 1581 și în *Sebeș*, la anul 1683. Conf. I. G. Sbiera, *Miscări cultur.*, pag. 26—30. Dr. V. Popp, *Disert. despre tipografiile rom.*, Sibiiu, 1883, p. 32. Hurmuzachi, *Documente*, vol. II, p. 1, n. 409.

5) A. Mironescu, *O călătorie în Orient*, București, 1896, p. 130.

6) Conf. I. G. Sbiera, *Miscări cultur.*, p. 99. Eusevie Popovici, *Istoria Bisericească*, Vol. II, p. 465. Ioan Bianu și Hodoș, op. cit., p. 21.

alte cărți sfinte, să treacă la calvinism și atunci vor asculta dogmele lor în graiul strămoșesc și și vor alege episcop supus episcopului calvin¹⁾.

3. Timotei Cipariu († 1878) canonic vestit prin erudiția sa filologică, susține în scrierea sa *«Principia de limbă»* (pag. 116 n. 5) că diaconul *George Coresi*, un bărbat iscusit în știință²⁾, a tradus și tipărit în românește la Brașov o *Psaltire*, între anii 1560—1562, dar pe care el nu a văzut-o. Despre această psaltire românească vorbește și *A. de Cihac* în opera sa *«Dictionnaire d'étymologie daco-romane»* (Francfort s. M. an. 1870), și afirmă că a consultat-o în scrierile sale fără să ne spună unde a aflat-o³⁾.

4. Despre viața și activitatea diaconului *Coresi* († d. a. 1583), de și *«eră meșter învățat în traducerea cărților»*, după cum îl numește *Lucaciu Hărăjil* (Luca Hirschel) *«județ în cetatea Brașovului»*, în precuvântarea *«Evangeliei cu învățătură»* din 1580—1581, totuși nu avem multe date istorice asupra acestui renumit diacon. Știm numai că familia lui venise din insula Hio și s'a stabilit în țara românească, cel mai târziu în jumătatea II-a a secolului XV-lea, căci de pe la anul 1492 încoace găsim înscrisuri și urice cu numele *Coresi*⁴⁾. Diaconul *Coresi* trebuie să fi fost bărbat învățat, inteligent și luminat în vederile sale, căci de pe la anul 1560 încoace, îl găsim luând parte la mișcările literare și la naționalizarea Bisericii Românilor din Transilvania de și eră diacon în țara românească la Târgoviște. El trebuie să fi fost în legătură cu conducătorii reformației bisericești din Brașov, unde își tipărea de obicei cărțile sale.

La unele din traducerile lui, diaconul *Coresi* a avut și alți colaboratori pe cari-i amintește el însuși. Între aceștia sunt cunoscuți *Tudor diacul* (scriitorul) care l-a ajutat la traducerea *Tetravanghelului* din 1560—1561, fără să știm ceva mai departe despre el; iar *Popa Iane* și *Popa Mihai*, amândouă preoți la Biserica Scheilor de lângă Brașov, au ajutat și dânsii la traducerea *Evangeliei cu învățătură* din 1580—1581. Despre aceștia iarăși nu știm mai mult⁵⁾.

5. Diaconul *George Coresi* împreună cu *Tudor Diacul*, și acesta tot din orașul Târgoviște, traduseră în acest oraș și tipăriră sub ocrotirea protestanților în Brașov *«Tetravanghelul»*

1) I. G. Sbiera, *Mișcări cultur.*, pag. 22. Cf. Documente istorice despre starea politică și ierarh. a Românilor din Transilvania, Vian, 1850, p. 87.

2) Învățatul teolog latin *Jacov Goar* († 1653) autorul vestitei opere *«Euchologium»*, ed. II, Veneția, 730, folio 735 pag., la pag. 46 a acestei cărți monumentale, amintește de autoritatea științifică a unui oare care *Georgius Coresius*. Acel *Coresius* († 1641) însă, eră un vestit dogmatic din părțile orientului, iar nu diaconul nostru cu același nume (Autorul).

3) I. G. Sbiera, op. cit., pag. 45.

4) Alții susțin că *«Coresi nu e grec, ci român neaoș, răsărit din mijlocul poporului»*. Vezi, *«Diaconul Coresi și familia sa»* de St. Nicolăescu, București, 1909.

5) I. G. Sbiera, *Mișcări culturale*, p. 132.

(Тетровѣа), adică cele patru evanghelii (τὰ τέσσαρα εὐαγγέλια), la anul 1561 sau de la zidirea lumii 7069 (3300) «cu zisa jupânului Haneș Begner» (Hans Benkner) din Brașov. Această carte, dintre cele d'întâi tipărituri în limba românească, este un monument foarte prețios de literatură română. Ea a fost tradusă parte de pe slavonește, parte copiată de pe alte manuscrise mult mai vechi și de cari erau multe între Români. Aceasta ne-o dovedește deosebirea de stiluri din evanghelii și curățenia limbei din evangelistul Ioan. În Tetravanghel sunt și fraze românești atât de curate în cât au rămas până azi în evangeliile noastre ¹⁾. Epilogul acestui monument de literatură română se finește astfel: «scris'am eu diacon Coresi ot Trăgoviste și Tudor Diac...7069 în cetate în Brașov» (Скисамъ ѿ Дѣакона корѣчи ѿ Трѣговѣиши ии Тѣауръ Дѣака... 3300 Лѣтѣ Летаиоша ²⁾). Acest Tetravanghel a fost transcris în anul 1574 de grămaticul Radu din Mănăstirea Bistrița. Manuscrisul acesta se află în muzeul britanic din Londra ³⁾.

6. Eruditul profesor B. P. Hășdău († 1907) a descoperit în biblioteca din Belgrad în Serbia, un fragment din *Levitic* într'un manuscript românesc, ce pare a fi scris pe la 1561 probabil în mănăstirea Bistrița. Această relicvă românească încă este de mare preț pentru literatura noastră ⁴⁾.

7. În anul 1562 (7070) apărură în Brașov un «*Evangeliar*» slavonesc tipărit de Coresi și Tudor Diacul (Дѣакона корѣчи и Тѣауръ Дѣака) din porunca jupânului Haneș Begner ⁵⁾.

8. De la diaconul Coresi ne-a rămas și «*Pracsiul*» (Apos-

1) Cea d'întâiu carte din scrierile Noului Testament care s'a tradus în românește și s'a tipărit în jum. II a sec. XVI este *Tetravanghelul*. Timpul când s'a tradus și persoanele traducătoare, erau necunoscute până nu de multe decenii. Cipariu, Teutsch și profesorul G. Săulescu din Iași s'au ocupat mult de această carte, dar numai cel din urmă vorbea cu siguranță căci avea în posesiunea sa un exemplar, care a dispărut mai în urmă. Întâmplarea a făcut însă ca arhiereul Gherasim Timuș și Constantin Erbiceanu, ambii profesori la Facultatea teologică din București, să găsească în mănăstirea Ciolanul din eparhia Buzăului, un exemplar complet dar fără titlu. Tetravanghelul fu retipărit în urma acestei descoperiri, la anul 1889 în București, de Arhiereul Gherasim, acum episcop de Argeș.

2) Tetravanghelul aflat de Arhiereul Timuș și C. Erbiceanu, e acum în posesiunea academiei din București. Conf. N. Iorga, *Istoria Bis. Românești*, Vălenii de Munte, 1908, p. 172, vol. I.

Autorii cărților vechi românești se foloseau de anul de la zidirea lumii. Spre a afla anul de la Hristos, scădem 5508 din anul de la zidirea lumii, iar restul va fi anul de la Hristos, știut fiind, că după era constantinopolitană se numără 5508 de la facerea lumii până la nașterea lui Hristos d. e. 7069 - 5508 = 1561; iar dacă cartea e tipărită în lunele Sept., Oct., Noem. și Dec., scădem 5509 din anul de la facerea lumii. (Autorul).

3) I. G. Sbiera, *Miscări culturale*, p. 35, n. 2. Vezi și *Revista Română* din anul 1862, București, vol. II, p. 107-129.

4) B. P. Hășdău, *Cuvinte din bătrâni*, T. I, pag. 5-6.

5) Exempl. aflăm în bibl. acad. rom. din București, în bibl. Bisericeii sf.

tolul) adică Faptele Apostolilor cu epistolele lor, traduse de pe slavonește și tipărite în Brașov cam pe la anul 1563. Din acest Pracsiiu de care vorbește Cipariu ca de o carte nevăzută și necunoscută, a rămas numai un fragment cu 124 de foi de pe la mijloc, păstrat în muzeul de anticități din București. Aci sunt în ființă numai epistolele apostolilor: Iacov, Petru, Ioan, Iuda și ale lui Pavel către Romani, Corinteni, Galateni, Efeseni, Filipeni și sumarul epistolei către Coloseni ¹⁾.

9. Tot Coresi traduse și tipări cam pe la anul 1564 «*Tâlcul evangeliilor*» în Brașov, cu cheltueala «jupânului — maghiar — Forró Miklos» un demnitar din Cetatea Brașovului. Din această carte se cunosc acum numai două exemplare necomplete. Autorul reproduce mai întâiu textul evangheliei din Tetravanghel, apoi urmează explicarea lui într'un spirit luminat și curgător, pentru toate duminicile anului, începând cu duminica Paștilor ²⁾.

10. «*Molitfelnicul românesc*» (МОЛИТЕБНИК РОМАНСКИ) din anul 1564 adăogit la «*Tâlcul evangeliilor*» din același an, cuprinde molitfele pentru botez (КОТЕЖНА), cununie (КОНШІА), cuminecătură (КСМІНІЕКАТРА), tipicul liturgiei, vecerniei (ВЕЧЕРНІЕ), slujba de dimineată, cântece de psalmi și petrecătura morților (ПЕТРЕКАТРА МОРИНАВРА). Autorul este tot acela al Tâlcului evangeliilor, adică diaconul Coresi. Molitfelnicul conține acest epilog: «Derept aceea am scos (de am tipări)t tetravanghelul și pra(csiul în rumin)este» ³⁾.

11. Despre o «*Psaltire*» românească tradusă de Coresi și tipărită în anul 1568, ne vorbesc mai mulți scriitori d. e. Teodor Codrescu, B. P. Hășdău, A. I. Odobescu, ș. a., ca de o lucrare deosebită de alte scrieri ale lui Coresi. Cartea însă nu se mai găsește nici în vr'o bibliotecă, nici la vr'o persoană ⁴⁾.

12. În anul 1569 s'a tipărit de către diaconul Coresi în două volume slavonești «*Sbornicul*» adică Mineiul pentru sărbători (Antologiul). În timpul de față există însă numai volumul II-lea în biblioteca academiei române din București și la Biserica sf. Nicolae din Brașov ⁵⁾. Epilogul acestui volum se termină astfel: «*Eu păcătosul diacon Coresi, am scris această carte, împreună cu 5 ucenici*» ⁶⁾.

13. Dar diaconul acesta a mai tradus și tipărit la Brașov (А ЧЕТАТЕ А СПАШЕНІА) o «*Psaltire*» românească în anul 1570

Nicolae din Brașov, în bibl. națională din Petersburg, în cea din Moscova și Muncaci. Conf. Bianu și Hodoș, op. cit., pag. 48.

1) Exempl. în bibl. acad. rom. din București. Conf. I. G. Sbiera, Mișcări cultur., pag. 38.

2) I. G. Sbiera, op. cit., pag. 57.

3) Cipariu T., Principia, p. 116, n. 5. Bianu și Hodoș, op. cit., p. 51.

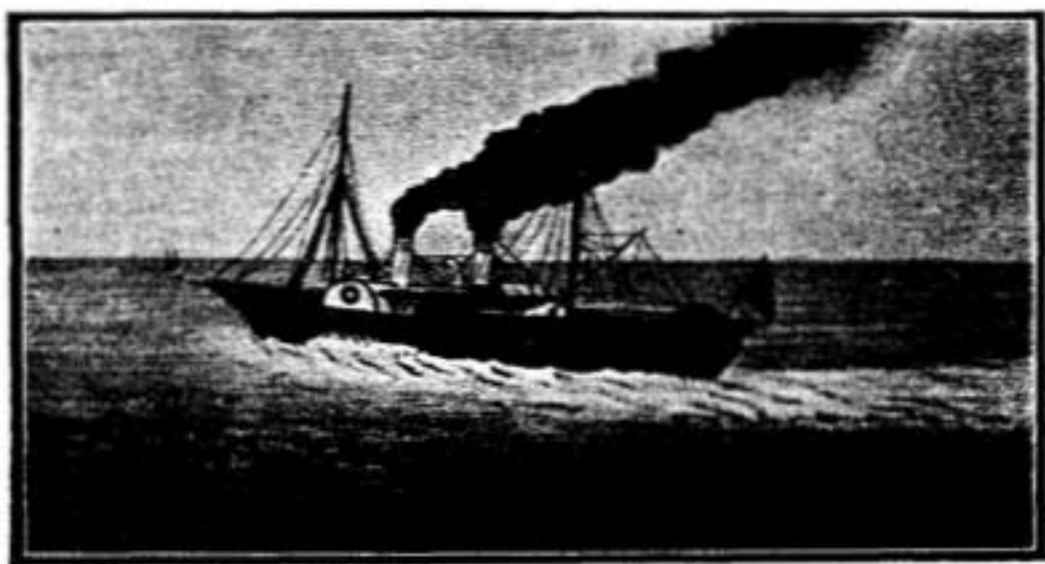
4) Bianu și Hodoș, Bibliogr. veche rom., p. 52.

5) Ibidem, pag. 58. N. Iorga, Ist. Bis. Rom., op. c., Vol. I, p. 143.

6) Ioan Bianu și Hodoș, Bibl. rom. veche, p. 58.

(30H, 7078), căci după cum zice el în epilogul cărții: «*Eu diacon Coresi, dacă văzui că mai toate limbile au cuvîntul lui Dumnezeu și limba lor numai noi ruminii n'avăm... începuseau a scrie aceste sfînte psaltiri*» (ΑΥΚΤΕ ΣΦΗΤΕ ΨΑΛΤΗΡΗ) ș.a. ¹⁾.

14. Tot diaconul Coresi tipări «*Octoihul*» împreună cu 8 ucenici, în limba slavonă, la anul 1574 și anume numai partea I-a (glas 1—5 ²⁾). Cartea s'a tipărit în zilele mitropolitului țării românești Eftimie «*de păcătosul diacon Coresi (ΚΩΡΕΣΗ) ca să fie în dar și în cinste și spre lauda sfîntelor Biserici*» ³⁾; iar partea II-a (glas 5—8) fu tipărită în anul 1575 ⁴⁾.

Domnul Doctor **BADEA CIREȘEANU**, Autorul Tesaurului Liturgic, călătorește cu vaporul pe Marea Nordului, de la Ostanda (Belgia) spre Anglia, Joi 7 August anul 1897, în scopuri liturgice.

15. O lucrare de valoare pentru literatura studiului nostru este și «*Psaltirea*» slavo-românească tipărită în anul 1577 de diaconul Coresi, crezută mult timp ca prima tipăritură română. Nu s'a știut ani îndelungați rostul tipăririi; iar despre locul unde s'a tipărit, literații români n'au ajuns nici până acum la vr'o înțelegere, căci unii cred că a fost imprimată în Brașov, pe când alții susțin tipărirea ei în Târgoviște. Un exemplar în

1) Din această Psaltire există un singur exemplar necomplet în bibl. acad. rom. Conf. I. G. Sbiera, *Miscări cultur.*, p. 45.

2) Exempl. în Bis. sf. Nicolae din Brașov și mănăstirea Hilindarul din Athos.

3) Ioan Bianu și Hodoș, *Bibliogr. rom. veche*, p. 56—60.

4) Din partea II-a a Octoihului se cunosc două exemplare necomplete: unul în bibl. acad. rom. din București și altul în Bis. sf. Nicolae din Brașov.

care s'a păstrat ultima foaie cu epilogul și anul tipăriturei, a fost descoperit de Odobescu în mănăstirea Bistrita, și se află acum în muzeul de anticități din București. Un alt exemplar se păstrează în biblioteca academiei române; din amândouă exemplarele lipsește însă locul tipăriturei ¹⁾.

Această psaltire nu e ca cea din 1570 curat românească, ci cu text slavon și românesc, urmând după fiecare verset slavon, traducerea lui în românește ²⁾. Unii cred că Coresi n'a tradus independent această carte, ci numai a îmbunătățit textul unei traduceri mai demult, scotând din el cele mai învechite cuvinte obișnuite cam prin secolul XV și înlocuindu-le ici și colo cu altele mai noi ³⁾.

Epilogul conține motivul tipăririi în românește, ca și psaltirea din 1570, cu aceste cuvinte: «*Eu diacon Coresi (ѦС ДІАКОНЪ КОРЕСИ), dacă văzui că mai toate limbile au cuvintul lu Dumnezeu i limbă, numai noi rumînii n'avăm... drept aceea frații mei preuților. Scrisu' am aceste psaltiri (ѦВЕСТЕ ПСАЛІРН) cu otuleato (ѦВЕСТО ЗПІС, 7085)» ⁴⁾.*

16. În anul 1578 diaconul Coresi (ДІАКОНЪ КОРЕСИ) împreună cu 5 ucenici ai săi tipări un «*Triod*» slavonesc, din care se mai află exemplare în biblioteca publică din Petersburg ⁵⁾. Tot în acest an mai apărură și un «*Octoih*» mic slavonesc fără să-i cunoaștem autorul deși e de proveniență românească ⁶⁾; iar la anul 1579 Coresi și Mănăilă tipăriră un «*Evangeliar*» slavonesc ⁷⁾.

17. Biblioteca publică din Petersburg are în posesiunea ei un fragment dintr'un «*Evangeliar*» slavo-românesc, imprimat după cum spun Carataev și profesorul I. Bogdan, cam pe la 1580. Cartea e tipărită pe două coloane: în stânga se află textul slavon, iar în dreapta cel românesc ⁸⁾.

18. «*Evangelia cu învățătură*» (ѦВГІАѦ КС ѦВЪЩАТІСРѦ) fu tipărită în Brașov la anul 1580—1581. Cartea conține evangeliile din duminicile și sărbătorile anuale și apoi explicarea lor în românește. Textul evangeliilor este întocmai cu cel din Tetraevanghelul din 1561 și cu cel din Tâlcul evangeliilor din 1564. Acel care a dorit mult traducerea din slavonește și apoi tipărirea acestei cărți a fost «*jupinul Hărăjl Lucaci*» (ЖУПАНЪ ЛУКАЧЪ ХРЪЖИЛЪ), județ în cetatea Brașovului și a tot ținutul

1) I. G. Sbiera, Mișcări cultur., pag. 46—48. Ioan Bianu și Hodoș, Bibliogr. veche rom., pag. 63—68. Hășdău, Cuvinte din bătrâni, T. II, pag. 92. Revista Rom., vol. II, din 1862, p. 113.

2) I. G. Sbiera, Mișcări cultur., p. 46. Cipariu T. Analecte, pag. XVIII, I.

3) Ibidem, p. 47.

4) Ioan Bianu și Hodoș, op. cit., p. 63—68.

5) Ibidem, pag. 68.

6) Ibidem, pag. 73.

7) Ibidem, pag. 73.

8) I. G. Sbiera, Mișcări cultur., pag. 35—36.

Brăsei, ajutat de preoții de la Biserica Scheilor de lângă Brașov anume popa Iane și popa Mihai (ΠΟΠΑ ΙΑΝΕ ΨΗ ΠΟΠΑ ΜΗΧΑΗ). Cazanăia aceasta se mai găsește în biblioteca academiei din București și la Biserica sf. Nicolae din Brașov¹⁾.

19. «*Palia*» ΠΑΛΙΩ = παλαιά διαθήκη, Testamentul vechiu), fu tipărită în Orăștiea la anul 1582. Din epilogul acestei cărți aflăm că Tordaș Mihai episcopul Românilor (ΤΟΡΔΑΨΗ ΜΗΧΑΗ ΔΑΕΣΚ ΠΙΣΚΟΠΟΣ ΡΩΜΑΝΗΛΟΡ) calvini din Ardeal, împreună cu Hercea Stefan, Zacan Efrem, Peștișel Moisi și cu Akirie potropopol (ΠΟΤΡΟΠΟΠΟΣ) Henedoarei, văzând «cum toate limbile au și influresc (ΑΝΦΛΑΨΕΣΚΑ) intru cuvintele slăvite a lu Dumnezeu, numai noi românii (ΡΩΜΑΝΗΙΝ) pre limbi nu avăm» scoaseră «cu mare munci... den limbi jidoveasce și greceasce și sirbeasce pre limbi româneasce cinci cărți ale lui Moisi prorocul și patru cărți ce se chemă țarstva (ЦРСТВΑ = ale Împăraților) și alți proroci câțva și le dăruiră... fraților români»²⁾.

Din aceste traduceri s'au tipărit îndată Facerea și Eșirea cu cheltueala guvernatorului Ardealului «*Ghesti Frenti*» (ΓΕΣΤΗ ΦΡΕΝΤΙ) de către diacul Șerban (ШЕРБАН) «meșterul mare a tiparelor» și de către diacul Marien (МАРИЕН) în anul 1582, Iulie 14 în cetatea Orăștiea. Dacă s'au tipărit și celelalte trei cărți ale lui Moisi, nu s'a știu lămurit; tot așa nu s'a știu dacă au mai fost imprimate atunci și alte bucăți din vechiul Testament. Rămâne însă stabilit că Testamentul vechiu a fost tradus întreg sau aproape întreg de traducătorii «*Paliei*», fiind că se găsesc din această traducere mai multe rămășițe prin unele manuscrise din secolul XVI, ca d. e. din Levitic, cărțile Împăraților, cartea lui Daniel, cartea lui Tobie, ș. a.³⁾.

20. În anul 1583 se tipări un «*Evangeliar*» slavonesc de către diaconul Coresi și Mănăilă⁴⁾. Cartea fu imprimată «cu porunca... prea luminatului Domn Io... Voevod al întregii țări... Ungro... de lângă Dunăre»⁵⁾.

21. Șerban fiul diaconului Coresi (ШЕРБАНЪ СЫНЪ ДІАКѢИ КОРЕСИ) tipări în Brașov (БРАШЕВСКІ) la anul 1588 un «*Liturgiar*» slavonesc al cărui cuprins este acesta: rîndueala slujbei, slujba după sf. Ioan Gură de aur, după Vasilie cel Mare și înaintea sfințirii (a celor mai înainte sfințite). Apoi găsim aci rîndueala

1) Cipariu T. *Analecte*, pag. 30–31. Sbiera, *Miscări cultur.*, pag. 59. Ioan Bianu și Hodoș, *Bibliogr. rom. veche*, p. 85.

2) I. G. Sbiera, *Miscări cultur.*, p. 52.

3) Exempl. din *Palia*: în bibl. acad. rom. din București; în Alba Iulia la bibl. episcopiei; în Blaj la bibl. mitropolitană. Conf. I. G. Sbiera, *Miscări cult.*, p. 52. Isidor de Onciul, *Introd. în Test. Vechiu*, Cernăuți, 1889, pag. 319. Ioan Bianu, *Bibliogr. rom. veche*, p. 93–98.

4) Exempl. în mănăstirea Hilindarul. Bianu, *Bibliogr. rom. v.*, p. 99.

5) Bianu, *op. cit.*, p. 99.

la pogorirea vecerniei mari și rugăciunea pentru păcatele vrute și nevrute¹⁾. În Blaj la biblioteca arhidieceșană (Cipariu) se află un asemenea exemplar, singurul cunoscut până acum. Pe ultima pagină cetim următorul epilog: «*Inceputus'au aceste sfinte cărți numite Liturgia în zilele bine credinciosului Domn Io Mihnea Voevod a toată țara Ungro-Vlahiei*», etc.²⁾

b) SECOLUL XVII.

În secolul XVII aflăm o mulțime de cărți liturgice și ritualistice tipărite în limba română. Din acestea eu amintesc aici pe cele mai cunoscute: ³⁾

1. Un «*Molitfelnic*» slavonesc s'a tipărit în anul 1635 de Timotei Alexandrovici, din porunca lui Matei Basarab, la Câmpulung⁴⁾.

2. O «*Psaltire*» slavonă s'a tipărit în anul 1637 la Govora din porunca lui Matei Basarab. În prefata cărții cetim următoarele: «*Ion Matei Basarab Voevod, cu binecuvântarea dumnezească domn al întregii țări Ungro-Vlache și al părților de peste munți Herțeg de Amlaș și Făgăraș ș. a. Drept credinciosului și evlaviosului neam al țării noastre și altor neamuri înrudite cu noi după credință și având același vestit rost slavonesc ca limbă și cu deosebire Bulgarilor, Sârbilor, Ungro-vlahilor, Moldovlahilor și celorlalți*», etc. Apoi «*Din porunca prea luminatului Domn Ion Matei Basarab Voevod și cu binecuvântarea Prea Sfințitului arhiepiscop Teofil, cu mila lui Dumnezeu mitropolit al întregii țări a Ungrovlahiei... eu cel mai mic între călugări Meletie Macedoneanul egumenul mănăstirii Govora... am tipărit această carte ce se cheamă Psaltire... De aceea vă rog pe voi cei ce veți citi această carte, dacă va fi ceva greșit să îndreptați cu duhul blândetei și să ne blagosloviți pe noi cei ce ne-am trudit întru aceasta și să nu ne blestemați, căci n'a scris inger, ci mână păcătoasă și de lut... anul 7145 (1637)... Ianuarie 30 zile*». În această prefată să accentuează și mai mult limba slavonă pe acel timp⁵⁾.

3. Între anii 1638—1641 s'a imprimat în tipografia din Govora o «*Psaltire*» slavonească cu «*Ceasoslov*» de ieromonahul

1) Bianu, op. cit., pag. 100. Cipariu, *Analecte*, p. XVIII.

2) Ioan Bianu, *Bibliogr. rom. veche*, p. 100.

3) La anul 1632 Eustratie Logofătul, traduse în Moldova «*Pravili aleși dintru multe scripturi cercati... de pre limba grecească pre această limbă ce se cheamă acum românească*». Această carte nu s'a tipărit niciodată; manuscriptul original se află în biblioteca repausatului T. Cipariu. Manuscriptul acesta totuși a servit de izvor altor lucrări posterioare d. e. *Pravilei* din 1640, celor «*Șapte taine*» din 1644, *Pravilei* din 1652, ș. a.

4) Exempl. în mănăstirile Beocin și Bodian în Serbia. Conf. Ioan Bianu, op. c., pag. 103.

5) Exempl. în bibl. acad. din Petersburg. Conf. Ioan Bianu, op. cit., pag. 104—106. Vezi și pag. 24, n. 1, *Tezaur. Liturg.*, Tom. I.

Stefan din Ohrida «din porunca și cu cheltueala prea lumina-
tului domn Ion Matei Basarab» ¹⁾.

4. «*Evangelia cu învățătură*» (ѦВАНГІЈА... А ДОМНАШИ) fu imprimată în Belgrad (Alba Iulia), la anul 1641 (АХМА) sub arhipăstoria mitropolitului ardelean Ghenadie (ГЕНАДІЕ). Această carte fu retipărită la fel, aproape pagină cu pagină ca în *Evangelia cu învățătură* din 1580—1581, cu deosebire că cea din 1641 este mult mai defectoasă și lipsesc de aci explicările evangeliilor de la Septemvire și până la 25 Decemvire ²⁾.

5. Cea d'întăiu carte de predici cunoscută ca tipărită în țara românească, dar folositoare și studiului liturgic, este «*Evangelia învățătoare*» (ѦВАНГІЕ ѦВАНГІЈАТОАРЕ) sau *Cazanie* (КАЗАНІЕ) peste duminicile anului și la praznice domnești (ПРАЗНИЧЕ ГОДСКІ) și la alți sfinți mari, scoasi și primeniti de pre limbi rusească (РУСЦКА)... pre limbi rumineasci (РУСМАНЪСКЪ) cu ustineala și isvodirea lui Silvestru ieromonah (СИЛВЕСТРЪ ЕРМОНАХЪ) tipăriti intru dumnezeesci lavra Govora (ГОВОРА)... 1642 (АХМЕ) Septemvire 28 ³⁾.

De și titlul cărței ne spune că va cuprinde într'insa predici pentru toate duminicile și sărbătorile anului, totuși în cele 600 de pagini ale cărței lipsesc multe cuvântări din cursul anului. Tipăritura s'a făcut cu îngrijirea lui Uriil Năsturel și a tipografului Preda al douilea cărturar.

6. Cartea intitulată «*Învățăături preste toate zilele*» (ѦВАНГІЈАТОАРЕ ПРЕСТЕ ТОАТЕ ЗНАЛЕ) alese prescurt den multe dumnezeiești cărți fu tipărită în Câmpulung la anul 1642 tradusă din grecește (АНМЕЪ ГРЕЧАСКЪ) în românește (РУСМАНЪСКЪ) prin sânguința și chel-
tuiala ieromonahului Melhisedec (МЕЛХІСЕДЕКА) egumenul mă-

1) Exempl. în bibl. publică din Moscva și în mănăstirea Hilindarul. Conf. Bianu, op. cit., p. 106.

La anul 1640 s'a tipărit în Alba Iulia „Catehismul creștinesc” cu scop de propagandă calvinească. Petru Maior spune că în această carte se admit numai taina botezului și cuminecătorei; iar venerațiunea moaștelor, posturile, călugăria, icoanele, sunt lepădate.

Tot la anul 1640 (АХМ) a apărut „Pravila” (ПРАВИЛА) mică în tipografia mănăstirei Govora (Ѧ МАНЪСТИР ГОВОРА). Traducătorul textului slavon fu călugărul muntean Mihail Moxalie; tipăritorul a fost ieromonahul Stefan Ohrideanul; iar Meletie Macedoneanul a împlinit ordinul domnesc de a se tipări, căci el era egumen în Govora. Prețul Pravilei era de КА ДЕ КОСТАНАДЕ ДЕ АРШИНТ (21 con-
stande de argint). Exempl. în bibl. acad. rom. din București, în muzeul de anti-
cități. Conf. Const. Popovici, Fântânele drept. biser., Cernăuți, 1886, p. 95—106.

2) Sbiera, Mișcări culturale, p. 61, n. 6. Exempl. în Blaj la bibl. arhidie-
cesană (Cipariu); în Sibiu la bibl. arhiepiscopală. Conf. Bianu, op. cit., p. 118.

3) Exempl. în bibl. acad. rom. din București. Bianu, Bibl. rom. veche, pag. 120—124. În Predoslovie, Matei Basarab se intitulează ca și în „Psaltirea” slavonă din 1637, „domn al țării românești, al Amlașului, Făgărașului, Hertecului”, ș. a. N. Iorga, Ist. Bis. Rom., vol. I, p. 319.

năstirei Adormirea Maicei Domnului din Câmpulung (ДЗГОМПОАН, РАѢТ АХМЕ). Cartea conține numai 19 predici ¹⁾.

7. Un «Antologiu» (АНАЛОГІОНЪ) slavonesc fu imprimat în Câmpulung la anul 1643 (ЕЪ ДЗГОМ ПОАН ЕЪ АѢТ АХМЕ) în zilele domnului țarei românești Matei Basarab și ale mitropolitului Teofil (ѲЕОФІАА) al Ungro-Vlahiei. Egumen al mănăstirei din Câmpulung era Melhisedec (МЕЛХІСЕДЕКА) din Pelopones (Ѡ ПЕЛОПОННІСЪ); ieromonahul Stefan tipograf sârb; iar Ioan Cunotovici, tipograf rus ²⁾.

8. Cea d'întăiu carte ce cunoaștem tipărită în românește, în Moldova, este: *Cartea românească de învățătură* (КАРТЕ РОМАНЕСКА ДЕ АЗВЪТЪСЪ — cu predici la) dumenecile preste an și la praznice împărătești și la svenți mari; cu zisa și cu toată cheltuiala lui Vasile Voevodul (ВОЕВОДА)... de în multe scripturi talmăciți, di în limba slovenească pre limba romenească (ДОМЕНЕСКА) de Varlaam (ВАРЛААМ) mitropolitul de țara Moldovei, în... Iași... în 1643» (АХМЕ ³⁾). Această carte cuprinde mai întâiu textul evangheliei și apoi tâlcuirea ei începând cu duminica Vameșului și a Fariseului. Și s'a tipărit în mănăstirea «sfinților trei Ierarhi în Iași (А МАНЪСТІРѢ АТРѢН СТЕАН А ІІШІ).

De mare folos este pentru românism precuvântarea cărtei în care mitropolitul Varlaam spune că era «de mare jale și de mare minune» că «limba noastră românească n'are carte pre limba sa» și «cu nevoie iaste a înțelege cartea altei limbi» și de aceea s'a simțit dator să o dea la lumină după ce a adunat-o «de în toți tâlcovnicii sventei Evanghelii». Lucrarea aceasta ni se arată deci, ca o operă proprie a mitropolitului Varlaam, iar nu ca o traducere textuală din alte limbi ⁴⁾. Mai târziu și adică prin anul 1672 s'au copiat de aci cu oare cari schimbări de cuvinte și ortografie, predicele duminicale iar mai pe urmă și cele serbătorale; toate aceste copii au rămas într'un manuscris ⁵⁾.

Varlaam este unul dintre cei mai însemnați bărbați în istoria și literatura noastră bisericească; el a fost în fruntea mișcărilor religioase și literare de pe timpul său, conducându-le cu multă înțelepciune și căldură sufletească. Știm că coboră din

1) Exempl. în bibl. «Ureche» din Galați, și în bibl. arhidiececană (Cipariu) din Blaj. Conf. Cipariu, *Analecte*, p. 159.

2) Exempl. în muzeul de antic. din București, în bibl. publ. din Petersburg și în bibl. public. din Moscva. Bianu, op. cit., p. 128-136.

3) Cipariu T., *Analecte*, p. 204. Melhisedec, *Cronica Hușilor*, București, 1869. Conf. Vasile Mitrofanovici, *Omiletica*, Cernăuți, 1875, p. 114.

4) Ioan Bianu, *Bibliogr. rom. veche*, p. 137-143. Cipariu, *Principia*, p. 106. Sbiera, *Mișcări cultur.*, p. 63. Exempl. în bibl. acad. din București; în bibl. de științe din Petersburg.

5) Sbiera, *Mișcări cultur.*, p. 63.

neamul nobil al Moțocilor; dar îmbrăcând schima monahală a intrat în mănăstirea Secul zidită în anul 1595 de Nistor Ureche. La anul 1632 din ieromonah fu ridicat la treapta de mitropolit, în care demnitate a lucrat până la anul 1653 cu destul zel și pricepere; apoi retrăgându-se la metania sa din mănăstirea Secul, a încetat din viață la anul 1657¹⁾.

9. În tipariul din mănăstirea Dealul de lângă Târgoviște s'a imprimat în anul 1644 (ΑΥΜΑ) o carte intitulată «*Evangelie învățătoare*» (ΒΕΒΑΙΕ ΠΕΡΙΕΧΟΥΣΑ) duminicelor preste tot anul și la praznice domnești și la svenți mari aleși. Cartea aceasta nu este nouă, ci numai o retipărire a Evangheliei govorene din 1642 de unde s'au luat predicile de la duminica Vameșului până la a Tomei; iar restul predicilor s'a luat din «*Carlea românească de învățătură*» a mitropolitului Varlaam din Iași imprimată în anul 1643. La tipărirea cărții a lucrat Meletie Macedoneanul proegumen al Govorei; de aceea epilogul termină astfel: «*și s'a început a se tipări această carte numită «Evangelie învățătoare» în mănăstirea Govorei și s'a sfârșit în mănăstirea din Deal, egumen fiind (aci) Varlaam Arapul*»²⁾.

10. În Iași s'a imprimat în anul 1645 cartea «*Șapte taine*» (ШАПТЕ ТАЙНЕ) a bisericeii, tipărite cu învățătura și cu toată cheltueala mării sale Ioan Vasilie Voevoda în tipariul cel domnesc în trăg în Iași, vleit 7153 (3PM de la Hr. 1644) Noembrie 8»³⁾. În precuvântarea cărții, mitropolitul Varlaam explică foarte original numărul celor 7 taine d. e. fiind că sunt «șapte cete a Bisericeii»; fiind că David zice «de șapte ori într'o zi se laudă Dumnezeu»; fiind că, «cu șapte bucine în șapte zile căzuri zidurile Erihonului», s. a. Fie care taină e explicată în deosebi punând întrebare și dând răspunsul. Cartea mai cuprinde sărbătorile anului, apoi «tocmala posturilor» după aceea «capetele ce sânt într'această carte». Dar în cele «Șapte taine» mai găsim chiar la început (pag. 1) după precuvântarea lui Varlaam un al doilea titlu: «*Pravili aleși den svintele scripturi scoasi pre rind și tocmite mai vritos pentru cele șapte taine mari a Bisericeii*». Înainte de «capetele cărții» se află subscris «mult păcătosul și neînțelegătorul șerb Eustratie fost logofăt iubitor de osteneală». Acest fapt făcû pe Cipariu să creadă că adevăratul autor al celor «Șapte taine» nu este Varlaam, ci Eustratie care a scris la 1632 cartea «Pravili aleși» remasă până azi în manuscris. Noi credem însă că autorul e Varlaam mitropolitul.

1) Stefan Dinulescu, Notițe despre viața și activitatea mitropolitului Moldovei Varlaam, Cernăuți, 1886. Sbiera, op. cit., p. 135-136. Eusev. Popovici, Ist. Bis., vol. II, p. 459.

2) Exempl. în bibl. rom. din București. Cipariu T., Analecte, p. XXVI și Principia, p. 110.

3) Sbiera, Mișcări cultur., pag. 103.

care s'a servit probabil în materia pravilnică de manuscrisul lui Eustratie ¹⁾.

11. *«Răspunsuri ale lui Varlaam mitropolitul Moldovei împotriva catehismului rumânesc care la anul 1642 (în loc de 1640) s'a tipărit în Belgrad după dogmele calvinilor, Iași 1645».*

O Țarancă Româncă, după o veche dătină, aduce apă să bea călătorii în Josa cea Mare, din săptămâna patimilor Domnului.

Acesta este titlul cărții reprodus de V. Popp în Disertația sa ținută la Sibiu în anul 1883. Din «Răspunsurile» lui Varlaam nu cunoaștem până acum nici un exemplar; Timotei Cipariu încă n'a văzut această carte, dar spune că o copie veche de pe ea se află într'un manuscript ce se găsește în posesiunea Doc-

1) Exempl. în bibl. acad. române din București. Bianu, Bibliogr. rom. veche, pag. 150. N. Iorga, Ist. Bis. Rom., Vol. I, pag. 322.

torului V. Michali secretarul mitropoliei din Blaj, acum mitropolit în acest oraș¹⁾. George Șincai reproduce în Cronica sa sub anul 1645 o frântură din precuvântarea «Răspunsurilor», cu aceste cuvinte scrise de Varlaam: «Iubiții mei fii! Tăplându-mi-se estimp a fi în părțile țării românești cu trebi domnești și a norodului în Târgoviște... Udriște Năsturel... adusu'mi-au o cărțuție mică în limba noastră românească tipărită, și dacă o am cetit, și am văzut semnul ei scris «Catehismul creștinesc», care o am aflat plină de otravă de moarte sufletească... Pentru care lucru am chemat și am strâns sobor dintr'amândouă părțile și din țara românească și din țara Moldovei... Pentru aceea am socotit că am o datorie mare să fac «Răspuns» și să arăt strâmbătura și tâlcul cel rău al lor (Calvinilor²⁾). Șincai sustine că «Răspunsurile» lui Varlaam s'au tipărit în Suceava la anul 1645³⁾; dar majoritatea scriitorilor crede că imprimarea s'a făcut la acel an în Iași unde era scaunul mitropolitan și cel domnesc⁴⁾. Prin urmare e neînțelegere asupra locului tipăririi acestei cărți.

12. În anul 1646 s'a tipărit în mănăstirea Dealului un «Liturgiar» (slujebnic) slavon (Литургіаріонъ сѣ есть Службеникъ) cu liturgia sf. Vasilie, Ioan Gură de aur (Златуст) și a celor mai înainte sfințite (Прѣдѣсннихъ), cuprinzând și cele 12 evanghelii ale patimilor, apostolul și evangeliile serbătorale, în zilele lui Matei Basarab și ale mitropolitului Teofil. Iar pentru a cărții îndeplinire «s'a îngrijit cu cheltueala mănăstirii prea cuviosul între ieromonahi Ioan, arhimandritul aceleiași lavre din Deal în anul... 1646»⁵⁾.

13. Tot în anul 1646 a apărut în Iași «Carte românească de învățătură (Карте ромѣнѣскѣ де ꙗвѣцѣтѣрѣ) de la pravilele împărătești și de la alte județe cu zisa și cu toată cheltueala lui Vasilie Voevod... s'au tipărit în mănăstirea sfinților trei Ierarhi» (А трѣхъ свѣтлѣ ꙗ Іерархѣ аѣмѣ). Codicele acesta nu este un cuprins canonic, ci civil bizantin, și numai pe alocurea privește și Dreptul bisericesc. Eustratie biv logofăt a tradus cartea din grecește în românește⁶⁾.

14. Un alt «Catehism» calvinesc cu litere latine fu tipărit în Belgrad (Alba-Iulia), la anul 1648. Cartea își are titlul în trei limbi: latinește, ungurește și românește. Cel românesc este astfel:

1) Cipariu T., Analecte, pag. XXXVI.

2) George Șincai, Cronica Românilor, Iași, 1853, sub anul 1645, p. 45, Tom. III.

3) Barlaam Metropolita Moldaviæ in Præfatione Antecatechismi Calviniani edit. Suciaviæ, anno 1645.

4) V. Popp, Disertat., pag. 77. Sbiera, Mișcări cultur., pag. 105.

5) Exempl. în muzeul de antic. din București, în bibl. publ. din Petersburg, în bibl. publ. din Moscva și în muzeul de aci „Rumiantov“.

6) Exempl. aflăm în bibl. acad. rom. din București. Const. Popovici, Fântânele și codicii drept. bis., pag. 104.

«Catehismus. Aceaia îi aceaia. Suma sau măduha a uluitei și a credinței creștinească, cuprinsă în întrebări și răspunsuri scurtă, și cu adevărături den scriptura svântă întărită». Această carte este tradusă de pe un Catehism din Heidelberg de Stefan Iogarasi preot în Lugos¹⁾.

15. «Noul Testament (НОВА ТЕСТАМЕНТЪ) sau împăcare, au legea noauă a lui Is. Hr. iscoditi cu mare socotință den isvod grecesc și slavonesc pre limbi rumânească, cu îndemnarea și porunca denpreună cu toată cheltueala a măriei sale Georgie-Racoți (Rákóczy) craiul Ardealului, tipăritu-s'au intru a măriei sale tipografie... în cetatea Belgradului 1648 (АХМН)... Ghenarie 2». În precuvântarea sa către Georgie Racoți I, mitropolitul Simeon Stefan, ne spune că Românii nu au în limba lor nici Testamentul cel nou nici cel vechiu deplin. Traducerea Testamentului nou o începuse ieromonahul Silvestru, dar acesta murind în curând, au început acum alții să termine lucrarea, însă au găsit partea tradusă de Silvestru «cu multi lipsi și greșele» de aceea s'au apucat să traducă întregul nou Testament, având la îndemână între alte texte, probabil și veri-un manuscris românesc²⁾.

16. În anul 1649 (АХМА) se tipări în Târgoviște un «Triod (ТРИОДІОН)» slavonesc «va să zică tripesniț al sfintei mari Pentecoste. Penticostarion (ПЕНТИКОСТАРІОН) care se numește Piatidesiatnița... cu cheltueala Doamnei Elea... soția prea luminatului Domn Io Matei Basaraba»³⁾.

17. Cartea intitulată «Pogribania preoților (Погрѣбаніа преоцѣлор) mirenii și a diaconilor cu voea... Prea sf. Păr. Arh. Stefan, Mitrop. fărăi rumânești, în zilele Domnului Matei Bas. vodi», se tipări «în Târgoviște la anul 1650» (АХН⁴⁾). Textul rugăciunilor este slavonesc, iar explicația slujbei este făcută în românește de obicei cu litere roșii⁵⁾.

18. «Mistirio sau sacrament (Мистиріо сас Сакрамент) sau taine 2 de în cele 7, botezul și 2 mir, acum de întâi tipărite... cu toată cheltuiala a cinstului de Hr. părinte Stefan, cu mila lui Dumnezeu, mitropolit a toată Ungrovlahia... anul 1651 în Târgoviște»⁶⁾.

1) Exempl. în bibl. colegiului Reformaților din târgul Mureșului în Ardeal sub nr. 6811. Conf. Hășdău, Cuvinte din bătrâni, Tom. II, pag. 725–727. Sbiera, Mișcări culturale, p. 306.

2) Exempl. în bibl. acad. rom. din București. Conf. Ioan Bianu, Bibliogr. rom. veche, pag. 165–171. N. Iorga, Ist. Bis. Rom., Vol. I, p. 336.

3) Exempl. în bibl. acad. rom. din București, și în muzeul de anticități; în bibl. publ. din Moscva; în Kiev la bibl. societății arheologice bisericești. Bianu, op. cit., pag. 172–175.

4) Bianu, op. cit., pag. 175.

5) Exempl. în bibl. Bisericii sf. Nicolae din Brașov.

6) Exempl. în bibl. acad. rom. din București. C. Erbiceanu, în «Bis. ortod. Română» XXIII, 671. N. Iorga, Ist. Bis. Rom., Vol. I, p. 339.

19. «ספר תהלים» (sefer tehilim) *Psaltirea* (ΨΑΛΤΗΡΙΨ) ce se zice cântarea a fericitului proroc și împărat David... den isvod jidovesc pre limbi rumâneasci... cu toati cheltueala a măriei sale Georgie Racoți craiul Ardealului... Tipăritu-s'au... în cetatea Belgradului (Alba Iulia) în anul 1651» (ΔΧΝΑ¹). De și traducătorii necunoscuți nu arată că s'au servit și de vr'o traducere mai veche românească, totuși se găsesc în traducerea psaltirei unele cuvinte mai vechi de cât cele obicinuite pe la anul 1651. De aci înțelegem că limba românească acum e mult mai curată și flexibilă de cât în scrierile românești mai vechi, și se purifică tot mai mult cu trecerea timpului.

20. «*Îndreptarea legii*» (ΠΕΡΕΠΤΑΡΧΕ ΛΕΥΙΝ) cu Dumnezeu care are toati judecata arhiereasci și împărăteasci de toate vinele preotești și mirenești. Pravila sfinților apostoli (ΠΡΑΒΗΛΑ ΣΦΗΝΙΑΝΩΡ ΑΠΟΣΤΑΝ) s'a tipărit în Târgoviște «cu toati cheltueala a prea sf. de Hr. Kir Stefan... mitropolitul Târgoviștei, exarh plaiurilor și a toată Ungrovlahia» la anul 1652 (ΔΧΝΒ), în zilele lui Matei Basarab. În precuvântarea primă îndreptată către mitropolitul Stefan, monahul Daniil Andrei Panoneanul ne spune că el a tradus «*aceasti Îndreptare de lege dă pre limba elineasci pre limbi proasti rumâneasci*», ajutat de ieromonahii Ignatie Petriți și Panteleimon Ligaridi «*dascăli... de la Hio*». În precuvântarea a două, a mitropolitului Stefan îndreptată către arhiepiscopi, mitropoliți, episcopi, egumeni, duhovnici, proto-popi, zice că găsind manuscriptul Îndreptării legii, compus de «*Alexie Rodinu*» (Aristen) din ordinul împăratului Ioan Comnenul, la fiul său sufletesc Gheorghe Karidi de la Trikis (în Tesalia), l'a scos «*de la intunerec la lumină și cu buna voe a... lui Matei Basarabul*» și cu bine cuvântarea patriarhului de Ierusalim Paisie s'a tipărit «*ca să fie de folos tuturor de obște*».

Această Pravilă s'a tradus în latinește la anul 1722 de Petru Dobra sub titlul «*Regula legis divinæ*». Nu incupe nici o îndoială că Daniil Andrei Panoneanul s'a servit în traducerea sa și de «*Cartea românească*» a lui Eustratie Logofătul tipărită în anul 1646.

Pravila târgovișteană este și azi normă canonică, cu orînduiri liturgice, în Biserica română; dar pe lângă ea mai dobândi mare autoritate canonică cu orînduiri liturgice și Pidalionul, de la jumătatea secolului XIX încoace. Pravila s'a re-tipărit în București la anul 1871 de N. Blaremborg și G. Misail; apoi la 1884 de către Ioan M. Bujoreanul tot în București²).

1) Exempl. în bibl. acad. rom. din București. Conf. Sbiera, Mișcări cultur., pag. 48.

2) Exempl. din Pravila de la 1652 găsim pe la mitropolii, episcopii, în bibl. academei române din București, în muzeul de anticități și în mănăstirea Neamțul. Conf. Sbiera, Mișcări culturale, pag. 129. Bianu, Bibliogr. rom. veche, p. 190–203. Vezi și Tezaur. Liturgic., Tom. I, pag. 24, lit. b.

21. «*Târnosanie* (ТЪРНОСАНІЕ) prepusă dă pre elinește și slavonește, pre limbi proasti (ПРОАСТЪ) rumânește cu tot tipicul (ТИПІКЪ) și învățătura ei... cu cheltueala a prea sf. Mitrop. Kir Stefan, tipărită în Târgoviște la anul 7161» (ЗРНА), de la Hristos 1652. În precuvântarea cărții mitropolitul Stefan ne spune că aci se cuprinde rânduială sfințirii Bisericii «și cum trebuie să sfărâmească arhiereul moaștele sfinților mucenici și mutarea Bisericii sau clătirea Preastolului în două chipure, tot cu tipicul rumânește»¹⁾.

22. Răspunsurile mitropolitului Varlaam n'au rămas fără efect din partea Calvinilor din Ardeal, cari retipăriră Catehismul din 1640 cu o apărare a doctrinei lor sub titlul «*Scutul Catehismușului cu răspuns den scriptura svântă împotriva răspunsului a doao țări fără scriptură svântă. Și s'a tipărit în citate în Belgrad (Alba Iulia) 1656*». Cartea conține «*Scutul*», apoi «*despre icoane*» după aceea «*cărțile scripturiei svente*», și mai departe «*despre botez, cina Domnului și căsătorie*». Urmează în fine, rugăciuni pentru bolnavi, ș. a. Catehismul acesta s'a retipărit cu cheltuiala academiei române din București, de George Barit, în Sibiu la anul 1879²⁾. Din cele două exemplare din «*Scutul catehismușului*», cunoscute în timpurile din urmă, nu se mai găsește acum nici unul, nici chiar acela după care a făcut Barit retipărirea³⁾.

23. *Psaltirea dosofteeană în versuri* se tipări la Uniev în Podolia la anul 7181 (ЗРНА) iar de la Hristos 1673 sub acest titlu: «*Psaltire (ΨΑΛΤΗΡΕ) a sfântului proroc David pre limbă românească cu zisa și toată cheltueala prealuminatului intru Is. Hr. Ion Stefan Petră Voevoda Domnul țării Moldovei... în mulți ai (ani) socotiți și cercati... pre verșuri (ВЕРШУРИ) tocmită în cinci ai foarte cu osârdie mare, de smeritul Dosoftei (ДОСОФТЕЙ) mitropolitul de țara Moldovei... în mănăstirea Unievului (УНІВЕСКОМ)*» s'a format prin tipar «*leata ЗРНА*». Cartea aceasta fu retipărită de I. Bianu în București la anul 1887 de pe ediția din 1673 cu un studiu amănunțit asupra ei și asupra autorului⁴⁾. La finele prefetei lui Dosoftei cetim această notiță: «*a lui David sfânt Proroc și împărat Psaltire tâlcuită rumeniazte pre stihuri cu număr tocma în slovenit*». Din această carte lucrată după Psaltirea polonă a lui Ioan Cohanovschi, se vedește la mitropolitul Dosoftei cunoașterea temeinică a limbei românești și curățenia sentimentelor sale naționale presărate în psalmi și în introducerile lor cum d. e. în psalmul 53 și 135. Tipariul s'a

1) Exmpl. în muzeul de antic. din București. Bianu, op. cit., p. 206.

2) Sbiera, Mișcări culturale, pag. 106.

3) Bianu, Bibliogr. rom. veche, pag. 207.

4) Sbiera, Mișcări cultur., pag. 49–50. N. Iorga, Ist. Bis. Rom., vol. I, pag. 391.

ales în Unieș fiindcă nu mai era imprimărie în Iași de când prădase Țătarii Moldova în anul 1650; afară de aceasta Dosoftei fugise acum în Polonia (1672—1673); iar reîntorcându-se în țară ceru de la mitropolitul Moscvei Ioachim să-i trimită cele necesare pentru tipar, ca să-și publice lucrările sale, ceea ce se și întâmplă în anul 1679¹⁾.

Mitropolitul Dosoftei fuse cel mai activ, mai productiv și mai iscusit scriitor bisericesc din timpul său. El a fost fiul lui *Leontar Barilă*; maică-sa se chema *Misira*. Din botez se chema *Dumitru*²⁾; locul nașterii nu ne este cunoscut; iar anul nașterii după cum crede profesorul V. A. Ureche, pare a fi 1614³⁾. De 'și a făcut studiile în țară ori străinătate, iarăși nu știm; unii cred că a studiat în Iași, alții, în Polonia.

Pe la anul 1649 găsim pe acest meritos bărbat, ieromonah în mănăstirea *Probata* sau «a Oilor». Cronicarul *Ion Niculcea* zice că «acest Dosoftei mitropolitul nu era om prost de felul lui; era neam de mazil, prea învățat, multe limbi știa: elinește, latinește, slavonește, și altele. Adânc din cărți știa, și deplin călugăr, și cucernic și blând ca un miel; în țara noastră, pre aceste vremuri, nu se afla om ca acesta». Prețuirea lui Niculcea este foarte dreaptă și temeinică, mai ales că el cunoscuse personal pe Dosoftei⁴⁾.

Pentru meritele sale acest bărbat ajunsese pe la anul 1658 episcop în Huși, iar la 1659 episcop la Roman, apoi în anul 1671 mitropolit al Moldovei unde arhipăstorește două ani. Părăsind apoi țara sa cu Petriceicu vodă din cauze politice, fu chemat înapoi din Polonia la anul 1674, după mărturia lui Nicolae Costin, de către Dumitrașcu vodă Cantacuzinul succesorul lui Petriceicu, care îl închise în mănăstirea sfântului Sava «de au șezut câtva». Cauza pentru care fu închis, poate stă în legătură cu bănuiala ce avea Dumitrașcu că Dosoftei trecea de amic și sfetnic al lui Petriceicu. În anul 1676 ierarhul fu scos din închisoare și reșezat în scaun, iar mitropolitul Teodosie care îi urmasese în arhipăstoria mitropolitană, acum îi ocupă locul în închisoarea din mănăstirea sfântului Sava⁵⁾. În timpul pribegiei sale în Polonia, mitropolitul Dosoftei găsisese în mănăstirea Crilos de lângă Halici un *Evangeliar* scris în țara românească la anul 1143 (6652), pe care luându-l cu sine în Moldova, la anul 1686 când Dosoftei a trecut a doua oară în Polonia chemat fiind de regele Sobieski, a dus cu el și *Evangeliarul*. Odorul acesta prețios se află acum în Moscva⁶⁾.

1) Exempl. în bibl. acad. rom. din București. Manuscrisul original al Psaltirei în versuri cu subscrierea și cu note autografe ale lui Dosoftei, a fost dăruit în anul 1877 academiei române de D. A. Sturdza. Conf. Bianu, op. cit., pag. 209—214.

2) Hășdău, Arhiva istor. a Rom., Tom. I, p. 1, pag. 118.

3) Conf. Sbiera, Mișcări cultur., pag. 137.

4) Cogălniceanu, Letopisițele Moldovei, Iași, edit. I, Tom. II, pag. 257.

5) Cogălniceanu, Letopisițele, pag. 14. Tom. II, edit. I.

6) Hășdău, Columna lui Traian, 1869, pag. 232 și 247.

Se știe că Dosoftei se unise în anul 1686 cu Sobieski în contra Turcilor, și sfătuea și pe Cantemir la această coalițiune. Turcii însă eșind învingători, mitropolitul Dosoftei se văzu în nesiguranță de a mai rămânea în scaun, și de aceea trecu în Polonia la anul arătat mai sus, împreună cu odoarele mitropolitane și relicviile sfântului Ioan de la Suceava și muri acolo la Zolkiev în 1693, cum afirmă Ion Niculcea și polonul Ma-

Dosoftei învâjătatul mitropolit al Moldovei († 1701 sau 1711), îmbrăcat în vestimintele sale liturgice.

ryan Sokolowski¹⁾. După alte cunoștințe istorice, Dosoftei²⁾ ar fi murit în Moscva ca episcop al eparhiei Azov în anul 1701, sau chiar la Taganrov în anul 1711³⁾.

1) Maryan Sokolowski, Spadec po mitropolicie suczawskim Doziteuszu i jago losy. Kraków, 1889, pag. 22-32.

2) Sbiera, Mișcări cultur., pag. 139. Eusevie Popovici, Istor. bis., Vol. II, pag. 459. Stefan Dinulescu, viața și scrierile lui Dosoftei Mitropolitul Moldovei, Cernăuți, 1885.

Afară de scrierile tipărite ale mitropolitului Dosoftei, s'au mai găsit și câteva manuscripte s. e. o traducere a epistolelor lui Ignatie, cum și a scrierei acestuia despre prefacerea corpului lui Hristos în misterul euharistic ¹⁾; ne-a mai rămas de la acest mitropolit și un dicționar slavono-român ²⁾.

Dosoftei a fost pătruns și însușit de idealurile cele mai înalte și de aspirațiunile cele mărețe ale neamului românesc și a conlucrat la realizarea lor cu *Miron Costin* și cu *George Duca* cel bătrân. El stă în fruntea curentului național și a acelor cari căutau să înlăture din Biserică și statul român tot ce eră strein și de origine vitregă. Prin tipărirea scrierilor sale, mitropolitul Dosoftei a dat viață și imputernicire graiului românesc în Biserică, și s'a nevoit ca acest graiu să prindă rădăcini puternice în răunchii națiunii. Acest bărbat meritos este numit cu tot dreptul «*părintele poeziei române*», căci el a tipărit cel dintâiu Psaltirea în versuri pe când se afla în Polonia refugiat, și a creiat o multime de cuvinte românești, rămase apoi în întrebuințare în vorbirea și scrierea națională ³⁾.

24. «*Acatistul Născătoarei de Dumnezeu* (Пречестный Ака-
дик) tălmăcit de pre limbi sloveneascl pe limbă rumâneascl...
de Dosoftei (Досифей) mitropolit... în mănăstirea Uniev tipărit
(Унѣвскомъ тѣномъ) 1673» (аѡѡ) pe când se află refugiat în
Polonia ⁴⁾.

25. «*Cheia înțelesului* (Кѣя ꙗꙗꙗꙗꙗꙗꙗꙗ) scoascl pre limbi
rumâneascl cu osărdia Pr. sf. Kir (Кириѡл) Var (laam) mitropo-
litul Ungro-Vlahiei... și s'a tipărit întâi în mitropolia Bucu-
rești anii dom (nului) 1678» (аѡѡ). În prefața acestei Cazanii,
cetim că mitropolitul Varlaam cu multă cheltuială a pus das-
cali învățați de au scos această carte de pre limba rusească în
care o compusese *Ioanichie Galetovski* arhimandritul Cernigo-
vului, și au tradus-o «*pre limba noastră drept rumâneascl*».
Cartea conține 16 predici pentru dumineci și sărbători mari
adică: la duminica tuturor sfinților, la a 2-a, 3-a, 8-a, 10-a,
13-a, 26-a și 27-a duminică după Rusalii; la a 3-a, 4-a și 6-a
duminică după Paști; apoi la nașterea, botezul și întâmpinarea
Domnului, la Florii și în vinerea Paștilor ⁵⁾.

Despre Varlaam mitropolitul țarei românești știm că a fost
egumen al mănăstirii Glavaciocul; că în anul 1672 a fost ales
episcop al Râmnicului, iar în 1673 fu chemat la scaunul mi-
tropolitan în locul decedatului Dionisie, în care calitate a rămas

1) Golubinski E. Privire scurtă asupra Istoriei bisericii române ortodoxe
tradusă de Ioan Caraciocoveanu, Iași, 1879, pag. 40.

2) Hășdău, Cuvinte din bătrâni, Tom. I, pag. 260, n. 3.

3) Sbiera, Mișcări culturale, pag. 136-140.

4) Exempl. în bibl. acad. rom. din București. Conf. Bianu, op. cit., p. 215.

5) Exempl. în bibl. acad. rom. din București, în muzeul de anticități și
în biblioteca centrală din Iași. Bianu, op. cit., pag. 217-222.

până la 1679 când de bună voe făcî loc detronatului Teodosie Vestimian și se retrase ca arhieru la metania sa. Varlaam înființă în București, unde se strămutase în 1665 scaunul mitropolitan, o tipografie din care eși prima carte în 1678 «Cheea înțelesului», a cărei prefată este opera mitropolitului ¹⁾.

26. «Dumnezeiasca liturgie acmî întîi tipăriti rumânească (ДЪЗІАКА АНТСПІЕ АКАС АТЪН ТНЪЗНТА РЪМЪНАШЕ)... tipăritu-s'au la sfânta mitropolie în Iași în anul 7187» (3003, de la Hr. 1679) de Dosoftei mitropolitul Moldovei «de pre clinească». Traducătorul este însuși mitropolitul Dosoftei, cu bine cuvântarea patriarhului Alexandriei care se află atunci în Iași. Cartea conține cele trei liturgii constantinopolitane ²⁾.

27. «Psaltirea (slavo-română) de'nfeles (ВЛАДНА ДЕНЦІАЕС)... cu poslușania smereniei noastre Dosoftei (ДОСОФЕЙ) mitropolitul Sucevei în tiparnița mitropoliei în Iași... anul 7188» (3004, de la Hr. 1680). Autorul aduce ca motiv al traducerei cărții, că în zilele sale «și acea puțină sârbie ce o învăța de înțelegea, încă s'au părăsit în țară» ³⁾.

28. Tot în anul 1680 apărî o Liturgie (slavo-română) intitulată «Svânta și dumnezeiasca liturgie (СВНТА ШН АЗ. АНТСПРІЕ)... dipre isvodul grecesc... tipăritu-s'au în scaunul mitropoliei Bucureștilor... anii 1680». Textul liturgiilor este slavon și numai tipicul este în românește tradus de ieromonahul Inocenție. În precuvântare mitropolitul Teodosie scrie acestea: «Iar liturgia toată a o propune pre limba noastră și a o mla, nici am vrut, nici am cutezat (drept mărturisesc) pentru multe alte pricini ce m'au impins, se vede că și pentru scurta limba noastră ce este, o am făcut, și pentru lipsa dascalilor (cum am zis) ce nu sunt întru ticălos rodul nostru...și pentru ne obiceiul Bisericei noastre ⁴⁾. Din această prefată înțelegem că pe cât Dosoftei al Moldovei eră mare naționalist și bun român, pe atât a fost Teodosie al țării românești obscurantist și păstrător al celor învechite ⁵⁾.

Despre mitropolitul Teodosie Vestimian știm că descindea din familia Cantacuzineștilor și cunoștea limba latină și slavonă. Se călugări în mănăstirea Cozia și deveni apoi egumen al mănăstirii Argeșului. Din această egumenie fuse ales mitropolit al țării românești în anul 1669, în care calitate, cu o întrerupere de vr'o șeaze ani, rămase până la moartea sa întâmplată în Aprilie

1) Sbiera, Mișcări culturale, pag. 141.

2) Sbiera, Mișcări culturale, pag. 83. Exempl. în bibl. acad. rom. din București. N. Iorga, Ist. Bis. Rom., vol. I, pag. 394.

3) Exempl. în bibl. acad. rom. din București și în mănăstirea Neamțul. Conf. Melchisedec, Cronica Hușilor, appendice 77. Bianu, op. cit., pag. 230.

4) Exempl. în bibl. acad. rom. din București și în bibl. arhiepiscopale din Blaj. Sbiera, Mișcări cultur., pag. 25 și 89.

5) Sbiera, Mișcări cultur., pag. 25.

1709. Din cauza obscurantismului mitropolitului Teodosie, cărțile bisericești tipărite sub arhipăstoria lui, au text dublu, sau sunt numai în parte românești ¹⁾.

29. «*Molitfelnic de'nțăles* (МАТЕННИК ДЕНЦЗАЕС...) *acum tipărit... cu poslușania smereniei noastre Dosoftei mitropolitul Sucevei în tiparnița sf. mitropolii în Iași vleit 7189*» (ЗАПА, de la Hr. 1681). Acest molitfelnic conține: proscomidia și cele trei liturgii constantinopolitane, sfîntirea antimiselor, rugăciuni la ariea cea cu pâne... culesul viilor, la bine cuvîntarea vinului în cramă, diaconiile la mînecare, rînduiala deniei, etc., apoi termină: «*tipăritu-s'au în casa svintei Mitropolii în Iași, leat 7191 (1683)*» ²⁾.

30. Dar mitropolitul Dosoftei a dat la lumină și *Viețile sfinților* sub titlul: «*Viața și petrecerea svinților* (ВІАЦА ШІН ПЕТРАЧЕРА СЕНЦІНАВРА) *acum tipărită... cu cheltueala smereniei noastre a lui Dosoftei mitrop. Sucevei în tiparnița sf. mitropolii în Iași la care tiparniță ne au ajutorit de la Mosc svinția sa părintele nostru patriarhul Ioachim... vleit 7190*» (ЗРЧ, de la Hr. 1682 АХПЕ). Cartea are două volume; volumul I cuprinde viețile sfinților dela Septemvrie până la Fevruarie; iar volumul II conține restul anului. În precuvîntare Dosoftei ne spune că el însuși a scos aceste vieți de pe grecește și sârbește pe românește ca să înțeleagă toți. Traducerea însă nu este verbală ci mai mult o prelucrare ³⁾.

31. «*Svânta și dumnezeasca evanghelie* (СВНТА ШІН АМНЗ. ЕВАНГЕЛІЕ)... *acum întâi s'au tipărit* (АКСМЪ АТЪН САС ТИПЪРИТ) *în scaunul mitropoliei Bucureștilor... 1682*» (АХПЕ) în zilele mitropolitului Teodosie și ale lui Ioan Șerban Cantacuzenul voevod, de pre limba elinească ⁴⁾.

32. La anul 1683 s'a imprimat «*Apostolul cu Dumnezeu svântul* (АПОСТОЛЪ КЪ АЗ. СВАНТЪА)... *acum întâi s'au tipărit... în scaunul Mitropoliei Bucureștilor... 1683*» (АХПЕ) în zilele lui Ion Șerban voevod «*ispravnic (Bisericeii) fiind prea sfințitul Kir Teodosie mitropolitul țării și exarch laturilor*» ⁵⁾.

33. Dosoftei mitropolitul Moldovei a mai tipărit și «*Parmiile preste an* (ПАРІМІНАЕ ПРЕСТЕ АНЪ)... *în tiparnița țării ce ne*

1) Sbiera, Mișcări culturale, pag. 142.

2) Exmpl. găsim în biblioteca academiei române din București, în muzeul de anticități. Conf. Melhisedec episc., în Revista Tocilescu, anul I, pagina 274-275, n. 7. Dinulescu Stefan, Dosoftei, pag. 132-133. Bianu, Bibliogr. rom. pag. 240.

3) Exmpl. în bibliot. acad. rom. din București. Cipariu, Principia, 102 și 108. Sbiera, Mișcări culturale, pag. 75.

4) Exmpl. în bibl. acad. rom. din București și în muzeul de anticități. Bianu, op. cit., pag. 251.

5) Exmpl. în bibl. acad. rom. din București și în muzeul de anticități. Sbiera, Mișcări culturale, pag. 41. Bianu, Bibl. rom. p. 258-262.

au dăruil sf. sa părintele nostru fericit Ioachim patriarhul... Moscului... văleat 7191» (1683¹⁾).

34. «Sicriul de aur (Сикриуль де аур) carte de propovedanie la morți... cu porunca și indemnarea mării sale Apafi Mihai craiul Ardealului tipărită în tipografia nouă, în cetate în Sasșebeș (Сасшесей) 1683 (АХПГ), de popa Ion din Vinți». Predicile de aci sunt întocmite după etatea morților și întemeiate pe citate din sfânta scriptură²⁾.

Popa Ion din Vinți a fost unul dintre cei mai învățați și mai activi bărbați ai timpului său. El avea cunoștințe chiar despre Istoria și origina Românilor, căci ne vorbește despre ei în precuvântarea dela «Sicriul de aur» ca despre un «neam slăvit» odinioară, iar acum «întunecat» și «de mare slăbiciune». Popa Ion ajunsese protopop cam pe la 1680 și funcționa ca secretar la sinodul cel mare al Românilor din Ardeal. Din zelul pentru propășirea națiunii sale, întemeiează o tipografie românească în Sasșebeș unde tipări cărți «spre folosul și întremarea neamului nostru românesc»³⁾.

35. Sfânta scriptură întreagă a vechiului și noului Testament s'a tipărit sub titlul de «Biblia (БІБІА) adică dumnez. scriptură ale cei vechi și ale cei nouă lege, toate care s'au tâlmăcit duple limba elinească spre înțelegerea limbii rumânești cu porunca prea bunului creștin Ion Șerban Cantacuzin Basarab Voevod... întâiu în scaunul Mitropoliei Bucureștilor... 1688» (АХПН) în zilele lui Teodosie mitropolitul țării. Din întâia precuvântare dovedim că pentru acest lucru domnitorul Șerban Cantacuzinul (1679—1689) a căutat «dascăli iscusiți foarte den limba elinească» ca pe episcopul Ghermano din Nissa și «oameni de ai locului... ca pe frații Șerban și Radu Greceanu logofeti...»⁴⁾.

Ăcești doi frați Șerban și Radu Greceanu coborau dintr'o familie boerească. Ei erau bărbați învățați și meritoși, din care cauză au ocupat funcțiunea de mari logofeti în timpul lui Șerban Cantacuzinul și Constantin Brâncoveanu⁵⁾.

36. La anul 1689 apărură în Belgrad (Alba Iulia) «Molitfelnic (МОЛИТВЕНИКЪ) isvodit din slavonie pre limba rumânească sub crăirea... milostivului Domn Mihail Apafi... și cu blagoslovenia prea sfințitului părinte Kir Varlaam... anii 1689» (АХПА). Tra-

1) Exempl. în bibl. acad. rom. din București. Bianu, op. cit., pag. 269.

2) Exempl. în bibl. acad. rom. din București, Cipariu, Analecte, pag. 114—116. Bianu, op. cit., pag. 273.

3) Sbiera, Mișcări cultur., pag. 143, n. 33. N. Iorga, Ist. Bis. Rom., Vol. I, pag. 385.

4) Exempl. în bibl. acad. rom. din București, în bibl. centrală din Iași, în mănăstirea Neamțul, în bibl. imperială din Viena. ș. a. Conf. Uricariul lui Codrescu, T. I., pag. 240. Convorbiri literare, anul XVII, 1883, pag. 478. Bianu, op. cit., pag. 281—291.

5) Sbiera, Mișcări culturale, pag. 144, n. 34 și 35.

ducătorul în românește al acestei cărți pare a fi popa Ion din Vinți, căci el subscrie precuvântarea către mitropolitul Varlaam ¹⁾.

37. «*Mărgăritare* (Μαργαριταρε) *adică cuvinte de multe feluri a celui între sfinți părintelui nostru Ioan arhiepiscopul Țarigradului a lui Zlatoust... iar acum întâiu... s'au scris de pre limba grecească pre limba rumânească... anii 7199»* (3p4a) de la Hr. 1691, în zilele lui Const. Basarab Voevod și ale mitropolitului Teodosie «și s'au tipărit în... mitropolie în București». Traducerea din grecește s'a făcut de Șerban și Radu Greceanu ²⁾.

Biserica catedrală mitropolitană ortodoxă din orașul București (România), zidită de Voevodul Constantin Șerban Basarab între anii 1654 și 1658. În acest sfânt locaș m'am închinat aproape în toată viața (Autorul).

38. Tot în anul 1691 s'a publicat în românește «*Pravoslavnică mărturisire* (Πравославника Μαρτυρησις)... *dupre greceasca... întoarsă în limba rumânească de Radu logofăt Greceanul... în tipografia domnească la episcopia de la Buzău... anul 7200* (3c) *Decemvre 3»*. Autorul cărții a fost Petru Movilă

1) Exempl. în bibl. acad. rom. din București. Conf. Sbiera, op. cit., pag. 87, Cipariu, *Analecte*, pag. 134. Bianu, *Bibliog. rom.*, pag. 296.

2) Exempl. în bibl. acad. rom. din București; în muzeul de anticități; în mănăstirea Neamțul. Conf. Popp, *Disertație*, pag. 65. Sbiera, *Mișcări cultur.*, pag. 65. Bianu, op. cit., pag. 321.

mitropolitul Kievului (1632—1647) care o compuse în rusește, apoi s'a tradus în grecește de patriarhul Ierusalimului Nectarie, iar din grecește s'a tradus în românește de Radu Greceanul ¹⁾.

39. «Sfânta și dumnezeiasca evanghelie elinească și rumânească» (СВЯТА ИИ ДМЗ. ЕВАНГЕΛΙΕ ΕΛΛΗΝΕΣΚΑ ΙΙΙ ΡΩΜΑΝΕΣΚΑ)... anul 1693» (ΑΧΨ), tradusă în românește de Șerban Greceanul și Atanasie Tomaid Moldoveanul. Coloana din stânga e grecească, iar cea din dreapta românească. Textul românesc e întocmai ca în evanghelia din 1682 ²⁾. Atanasie Tomaid Moldoveanul era dascăl din Moldova și lucrase înainte de anul 1686 împreună cu Mitrofan episcopul din Huși o scriere nepublicată numită «Albina», și a tradus din grecește în românește o predică compusă de patriarhul Alexandriei, rostită apoi în anul 1692 la sfințirea mănăstirii Hurezilor, din județul Vâlcea, actualmente «Horezul», zidită de Constantin Brâncoveanu ³⁾.

40. «Psaltirea (ΨΑΛΤΡΙΚΗ) a prorocului și împăr. David cu molitfe la toate catismele. Și cu pashalii de 50 de ani (ΑΕ Η ΑΕ ΑΝΗ)... acum întâi tipărită pre limba românească... Domn... Ion Constantin Voevod... mitropolit Kir Teodosie... tipăritu-s'au... în sf. mitropolie în București în anul 1694» (ΑΧΨΑ) de Antim Ivireanu tipograful ⁴⁾.

Antim Ivireanu era din Georgia ⁵⁾, născut în provincia Caucazului numită Iberia, de unde el s'a și numit și intitulat «Ivireanu» (ὁ Ἰβηρίας ⁶⁾). Antim a fost unul dintre bărbații cei mai meritori pe terenul literaturii bisericești naționale ⁷⁾, în finele secolului XVII și începutul secolului XVIII. Scriitorii în frunte cu Del Chiaro, contemporanul și admiratorul lui Antim, se exprimă cu adâncă venerațiune în ceea ce privește meritele lui. Părerea unora că Antim ar fi de origine română, este neîntemeiată; dar cum el a ajuns din Iberia în România, istoricii se rostesc în diferite chipuri. Cei mai mulți susțin că acest bărbat sub numele de Andrei, a fost în Constantinopole un iscusit tipograf și Constantin Brâncoveanu (1689—1714), l'a adus de acolo pe la anul 1690, spre a conduce tipografia mitropolitană din București. Aci, după ce îmbogăți această tipografie cu litere latine, grecești și arabe, se îmbracă în shima monahală

1) Exempl. în bibl. acad. rom. din București. Revista rom., București, 1861, pag. 585—586. Popp, Disertație, pag. 70. Bianu, op. cit., pag. 326.

2) Exempl. în bibl. acad. rom. din București și în muzeul de anticități; Sbiera, Mișcări culturale, pag. 38. Cipariu, Analecte, XXV. Bianu, op. cit., pag. 335. Revista Rom. 1861, pag. 587—588.

3) Sbiera, Mișcări culturale, pag. 145. Mănăstirea se zicea în vechime a «Hurezilor» de la satul, acum orașului «Huhurezi» sau «Horezul», căci aci fiind păduri seculare cântau noaptea într'insele ciuhurezii sau hurezii, niște paseri nocturne.

4) Exempl. în bibl. acad. rom. din București. Bianu, op. cit., pag. 337.

5) Timotei Cipariu, Acte și fragmente, Blaj, 1885.

6) Mechisedec, Notițe biografice despre mitropolitul Ungro-Vlahiei Antim Ivireanu, 1888, pag. XVIII.

7) Al. Odobescu, Revista Română, 1861, pag. 823.

(an. 1692), având treapta de ieromonah, iar numele Antim; apoi îl vedem pe la 1694 tot sub numele de ieromonahul Antim înființând o tipografie în mănăstirea Snagov, unde tipărește în anul 1696 «Orindueala slujbei sfinților împărați Constantin și Ileana»¹⁾. Tot acum Antim era egumen al acestei mănăstiri²⁾. Scaunul de episcop al Râmnicului îl primi în anul 1705³⁾; pe acel de mitropolit al Ungro-Vlahiei în anul 1708⁴⁾, iar la anul 1716 după ce Antim a fost caterisit prin uneltirile domnului fanariot Nicolae Mavrocordat⁵⁾, de către patriarhul Constantinopolitan Ieremia, și a dat demisiunea din această demnitate într'un chip destul de jalnic. Ca culme de răsbunare a lui Mavrocordat, Antim după ce fu lăsat simplu monah, apoi după porunca fanariotului, îmbrăcat mirenește cu numele de Andrei, fu dus spre mănăstirea din muntele Sinai pentru a fi închis acolo. Pe drum însă a fost omorât de Turcii cari îl conduceau, iar corpul lui îl aruncară în riul Marîța ce trece prin Adrianopole. Urgia aceasta din partea lui Mavrocordat în contra lui Antim, venea din cauză, că ierarhul combătea cumplit împilările fanariotului aruncate asupra poporului și era în legătură cu cei ce voiau a scutura jugul turcesc⁶⁾.

41. «Sfânta și dumnezeiasca evanghelie (СФНТА ИИИ ДЗ. ЕВАНГЕЛИЕ) cu porunca prea sf. Kir Teodosie Mitropolitul... acum a doua oară tipărită și diortosită... în sf. mănăstire în Snea-gov... anul 1697 (ДХЧЗ) de smeritul între ieromonahi Antim Ivireanul (ИВРЕАНЪ ИЕРМОНАХЪ)». Aceasta este a doua edițiune a celei din 1682 cu mai multe îmbunătățiri⁷⁾.

42. «Învățătură sfântă (ИЗВЪЩАТСТВО СЛЪТЪ) adecă a sf. și dz. Liturgii tâlcuire de pre limba grecească pre limba rumânească de Eremia Cacavela dascăl (ЕРЕМІА КАКАВЕЛА ДАСКАЛЪ)... tipăritu-s'au în Iași 1697 ДХЧЗ) Maiu 20». Această carte nu este un Liturgiar, ci numai o explicare a sf. liturgii, un fel de Liturgică⁸⁾. Ea este prelucrată după Catehisul grecesc al lui Nicolae Vulgaris, apărut în Veneția la anul 1681.

1) Sbiera, Mișcări culturale, pag. 146.

2) Mănăstirea Snagov construită de Vlad Tepeș pe la 1457, este situată în județul Ilfov. Astăzi servește ca biserică de mir locuitorilor din satul Fundu. Chiliile unde era odinioară instalată tipografia lui Antim, sunt în completă ruină.

3) Ghenadie episcop al Râmnicului, Bis. ort. Rom., 1884, pag. 729-730.

4) Timotei Cipariu, Acte și fragmente, pag. 225.

5) Acest fanariot a fost domn în țările românești în 3 rânduri: a) în Moldova de la 1709-1711; b) tot în Moldova de la 1711-1716; și c) în țara românească de la 1716-1730.

6) Sbiera, Mișcări cultur., p. 146-149.

7) Exempl. în bibl. acad. rom. din București. Popp, Disert., p. 69. Cipariu, Analecte, XXVIII.

8) Exempl. în bibl. acad. rom. din București, în muzeul de antic. din București, în bibl. facultății teologice din Cernăuți și în mănăstirea Putna. Sbiera, Mișcări cultur., p. 89.

La înflorirea câmpului nostru liturgic a contribuit mult și acest ieromonah Ieremia Cacavela, grec de origine, născut în insula Creta. El și-a făcut primele studii în această insulă, apoi voind a-și înmulți cunoștințele intelectuale, a trecut cu acest scop în Asia mică, și de aci în Lipsca și apoi în Viena. Reîntorcându-se în orient și ne găsind de lucru, Cacavela adâncit acum în limbile, latină, greacă, italiană și ebraică, a venit în București și așa pe la anul 1687 îl vedem aci învățător în **academia domnească**, salariat de domnul țării românești Șerban Cantacuzinul (1679—1689¹⁾). Cam pe la 1689 Cacavela trece la Iași pe timpul domnului Moldovei Constantin Cantemir (1685—1693) ca dascăl al copiilor acestuia Antioh și Dimitrie; iar pe la 1698 îl întâlnim funcționând aci ca învățător în **academia greacă**²⁾.

43. *«Mineiul (Минеюль) care acum întâi s'au tipărit cu tipicul și parimiile și sinaxariul pre limba rumânească... și s'au tipărit în sfânta episcopie de la Buzău... în anul 7206» (zcs) de la Hristos 1698 «insuși episcopul Buzăului Kir Mitrofan fiind tipograf». Mineiul acesta este complet pe 12 luni ale anului. De mare folos este prefata Mineelor făcută de mitropolitul Teodosie către «Constantin Basarab Voevod» cu aceste cuvinte: «Lipsite era dară Bisericele noastre de canoanele cele ce se cântă ale svinților ce se prăznuesc în 12 luni ale anului... pentru că era învățăturele tipicului și ale orinduelelor la Mineiul scrise cu mâna, pre limba slavonească, iară preoții noștri de pre la sate nici decum înțelegând limba aceea, orinduelele Bisericei nu se făceau deplin, nici viețile svinților să citia ascultătorii ne înțelegând, și proroceștile citanii, aramă sunând era, au țimbale strigând se auzeau»³⁾. De aci înțelegem că preotimea și poporul românesc nici odată n'au știut de cât limba românească.*

44. La anul 1699 (1740) se tipări în Belgrad (Alba Iulia) cartea intitulată *«Chiriadodromion (Кириакъдроміѡн) sau evan-*

1) Del Chiaro, contemporan cu acest principe, spune că Șerban Cantacuzinul fu cel d'întăiu cari ocroti oficial înflorirea învățământului grecesc în **academie**, dând lefi minunate dascălului de limba greacă, care mai învăța pe copiii nobililor, gramatica retorică și filosofia. Unul din acești dascăli eră Ieremia Cacavela. Apoi Constantin Brâncoveanu (1689—1714) aduse la înflorire învățământul grecesc în **academia domnească**, cum abia s'a putut vedea aceasta pe timpul domniilor fanarioți. În această academie, afară de obiectele sus numărate, se mai predau încă științele fizico-matematice, limba latină și **teologia**.

2) Programul **academia din Iași**, de bună seamă că a fost cam tot acela ca al academiei din București.

3) Exempl. în biblioteca acad. rom. din București și în muzeul de anticități. Bianu, op. cit., p. 365—369. Mitrofan episcopul pare a fi fost Român din Moldova, bine cunoscut cu arta tipografică, căci în anul 1680 îl găsim tipărind în Iași, grecește, cartea patriarhului Dositei din Ierusalim, despre sfântul mormânt. În anul 1683 a venit ca episcop în Huși; pe la 1688 îl găsim conlucrând în țara românească la Biblie și tipăritura ei; iar în 1690 Mitrofan fu ales episcop la Buzău unde arhipăstori până la moartea sa (1702). El eră bun elinist și de aceea a tradus în românește și a tipărit multe cărți bisericești.

gelie învățătoare care are intru ea Cazanii (ΚΑΖΑΝΙΗ) la toate duminicile preste an și la praznicele domnești... acum întâi... tipărită... în limba românească»¹⁾. Tipograful Mihail Iștvanovici zice că cartea este retipărită după alta veche cu oare care schimbări în stil și scriere; de aceea Cipariu crede că retipărirea este după «Cartea românească de învățătură» a mitropolitului Varlaam din 1643, afară de predica din a doua zi după Rusalii care e făcută probabil de Istvanovici²⁾.

45. Tot în anul 1699 (ΑΧΨΑ) se tipări în Ardeal o «Bucoavnă (ΒΙΣΚΟΑΒΝΑ), ce are în sine deprinderea învățăturei copiilor la carte și simbolul credinței creștinești, ziece porunci... șapte taine... iproci. Cu voea prea sf. Kir Atanasie mitropolitul Ardealului... de Mihai Istvanovici tipograful»³⁾.

46. «Evhologion adecă Molitvenic (ΕΥΧΟΛΟΓΙΟΝ ΑΔΕΚΑ ΜΟΛΙΤΒΗΝΙΚΑ)... acum tipărit întâiu în sfânta episcopie de la Buzău în anul 7207» (ΣΤΣ) de la Hristos 1699 «prin osteneala a inusuși episcopului de la Buzău Kir Mitrofan»⁴⁾.

Acestea sunt cărțile principale românești și de proveniență românească cu conținut ritualistic tipărite în secolul XVI și XVII. Mai sunt și altele cu conținut științific, istoric și în felurite chipuri, tipărite pe atunci în limba română, dar acelea ne făcând parte din ramura noastră liturgică, eu nu le-am mai însemnat aici. Tot așa nu m'am ocupat nici de manuscrisele românești compuse în acea epocă; căci multe din ele s'au pierdut, iar unele au rămas netipărite până azi⁵⁾. Din secolul XVIII încoace însă, cărțile liturgice și ritualistice retipărindu-se din ce în ce mai des, eu voi aminti de acum înainte numai pe cele mai însemnate. Din toate acestea înțelegem, că literatura veche românească nu este tocmai așa de săracă cum se nevoesc unii să probeze.

c) SECOLUL XVIII.

Secolul al XVIII se deosebește de timpul trecut, nu numai prin mulțimea cărților liturgice și bisericești tipărite în limba română, dar și prin diferite scrieri originale compuse în această limbă. Eu nu voi arăta mai departe, de cât pe acelea ce stau în legătură directă cu studiul nostru liturgic.

1) De și vedem la multe cărți „acum întâi tipărită” cu toate că erau similare tipărite mai înainte, totuși se făceau neconținut îmbunătățiri în limbă și lucrare, și de aceea în chipul acesta îmbunătățită fiind cartea, cu drept cuvânt eră întâiu tipărită.

2) Exempl. în bibl. academiei române din București. Bianu, Bibl. rom. veche, p. 377. Sbiera, Mișcări culturale, p. 66. Cipariu, Principia, p. 118.

3) Exempl. în Cluj la bibl. colegiului reformat. Bianu, op. cit., p. 370.

4) Exempl. în muzeul de antic. din București. Bianu, op. cit., p. 378.

5) De asemenea nu am arătat aici nici mulțimea cărților grecești cu conținuturi diferite, tipărite în țara românească pentru Grecii din România și din țările orientale. Conf. Const. Erbiceanu, Bibliografia greacă, București, 1903.

1. «Octoih ce se zice Osmoglasnicul (ОКТОИХЪ ЧЕ СЪ ЗИЧЕ ОСМОГЛАСНИКЪ) care acum întâiu s'au tipărit... în sfânta episcopie de la Buzău... anul 7208» (ЗЧ), de la Hristos 1700. Prefata către Constantin Voevod o subscrisie «smeritul episcop al Buzăului Mitrofan»¹⁾.

2. «Triodion ce se zice Tripesneț (ТРИОДИОН ЧЕ СЪ ЗИЧЕ ТРИПЕСНЕЦЪ) care acum întâiu s'au tipărit din porunca și cu toată cheltueala prea lumin. Domn Io. Const. Basarab Voevod... mitropolit Teodosie... și s'au tipărit în sf. episcopie de la Buzău în anul 7208» (ЗЧ) de la Hristos 1700. La finele cărții găsim subscris pe «iubitorul de osteneală, Mitrofan episcopul». Textul cântărilor este slavonesc aproape la toate; iar tipicul și bucățile din sf. scriptură hotărâte pentru cetire sunt în românește²⁾.

3. Tot pe acel timp «Penticostariul care are întru sine slujba ce i se cuvine lui... s'au tipărit în sf. episcopie de la Buzău în anul... 7209» (1701)³⁾.

4. Bibliografia veche românească, s'a mai îmbogățit atunci cu o carte intitulată «Evhologion adecă Molitvenic (ЕВХОЛОГИОНЪ АДЕКА МОЛИТВЕННИКЪ) carele cuprinde intru sine toată treaba Bisericeii ce se cuvine preoților... acum tipărit al doilea rind... în sf. episcopie de la Buzău în anul... 7209 (ЗСА) prin osteneala a însuși episcopului de Buzău Kir Mitrofan (Кир Митрофанъ)»⁴⁾.

5. «Psaltirea (ΨΑΛΤΗΡΕΑ) a fericitului proroc și împărat a lui David cu cântecele lui Moisi și cu psalmii izbrani la praznice, cu paraclisul... pashalii, care s'au tipărit intru sfânta episcopie a Buzăului... la anul 7209» (ЗСА) de la Hristos 1701. Sub stihurile de sub stema domnească de la începutul cărții e subscris «Mitrofan episcopul de la Buzău»⁵⁾.

6. Dar patriarhii din orient nu se îndestulau numai cu milosteniile și moșile ce le căpătau de la piosii români, ci acum cereau a li se tipări în dar și cărți în limbile lor; de aceea la anul 1701 s'a tipărit un «Liturgiăr... grecesc și arăbesc după cererea și cu îngrijirea prea sf. părinte Kir Atanasie, fost patriarh al Antiohiei, cu cheltuiala Domnului Ungrovlahiei Domnul Ion Const. Voevod, Teodosie fiind arhiepiscop al acestei țări... în mănăstirea Snagov, în anul 1701, cu îngrijirea călugărului Antim, georgian de neam». Această carte cuprinde liturgiile constantinopolitane în două coloane: textul grecesc în stânga și cel arăbesc în dreapta⁶⁾.

1) Conf. Bianu, Bibl. rom. veche, p. 395—400.

2) Exempl. în bibl. acad. rom. din București. Bianu, op. cit., p. 402—409. Sbiera, Mișcări cultur., p. 94.

3) Exempl. în bibl. acad. rom. din București. Bianu, op. cit., p. 412.

4) Ibidem, p. 414.

5) Exempl. în muzeul de antic. din București. Bianu, op. cit., p. 414—416.

6) Exempl. în bibl. acad. rom. din București și în bibl. imperială din Viena. Bianu, op. cit., p. 423—433.

În prefata grecească a cărții, Atanasie scrie aceste cuvinte lingusitoare către Constantin Voevod Brâncoveanu: «De aceea și noi de la marginile pământului și din părțile cetății lui Dumnezeu a Antiohiei, auzind de virtuțile tale, de Dumnezeu luminate, am alergat și am venit cu toată graba în acest prea fericit oraș (București) ca să vedem și să învățăm în faptă acelea ce am auzit... Este potrivit să arătați și cel d'întăiu mila voastră după cum ați arătat de multe ori și la alte scaune apostolicești (patriarhale) cu indestulare, cu atât mai mult la cel d'întăiu scaun al corifeilor apostolilor Petru, unde este cetatea lui Dumnezeu cea de sus, Antiohia... Preoții acelei țări (ținutul Antiohiei) sunt în multe locuri lipsiți și săraci, în cât nu au nici cele trebuincioase pentru traiu. Apoi cărțile arabe ce le întrebuițează aceia, ca unele ce sunt manuscrise, cer și bani mulți pentru cumpărare»¹⁾.

Iar în prefata grecească a cărții, către clerul antiohean, același fost patriarh, arată că Constantin Brâncoveanu a poruncit lui Antim Ivireanu ca să sape **litere arabe** și să tipărească Liturgiarul în cele două limbi, pentru preoții elino-arabi, căci în Antiohia se servea arăbește amestecat cu elinește. Tot Atanasie spune că cartea s'a dat în dar de Brâncoveanu pentru clerul antiohean²⁾.

7. În anul 1702 (521) s'a tipărit din nou «Sfânta și dumnezeasca liturgie (СВЯТА ИИ ДУМНЕЗСКА ЛІТУРГІЯ)... în sf. episcopie de la Buzău». În precuvântare marele paharnic Șerban Cantacuzinul, ne arată că el a tipărit cartea cu cheltueala lui «de vreme ce s'au imputinat acele cărți într'aceste vremi»; dar și în titlul Liturgiarului tot aceasta ne spune³⁾.

8. Tot în anul 1702 a apărut în București un «Clasoslov» grecesc și arăbesc «tipărit pentru întâia oară grecește și arăbește, după cererea și cu îngrijirea prea sf. părinte Atanasie fost patriarh al Antiohiei cu cheltueala... Domnului Ion Const. Basarab Voevod... de ieromonahul Antim giorgian de neam... în anul de la Hr. 1702». Cum vedem cartea s'a dăruit tot clerului antiohean ca și liturgiarul din 1701⁴⁾.

9. În anul 1703 (1718) Antim Ivireanu a dat la lumină «Noul Testament (НОВА ТЕСТАМЕНТ) acum întâi tipărit într'această chip pre limba românească... în tipografia domnească în orașul Bucureștilor»⁵⁾.

10. «Apostol (АПОСТОЛ) cu mila lui Dumnezeu sfântul... prin osteneala a singur episcopului de Buzău Kir Damaschin (Дамаскин)»

1) Conf. Sbiera, Mișcări literare, p. 147. N. Iorga, Ist. Bis. Rom., II, 6.

2) Bianu, Bibl. rom., op. c., p. 423-433.

3) Exempl. în bibl. acad. rom. și în muzeul de antic. din București. Bianu, op. cit. pag. 440. Sbiera, Mișcări culturale, pag. 90.

4) Bianu, op. cit., pag. 442.

5) Bianu, op. cit., pag. 448. N. Iorga, op. c., II, 9.

МАКНИНЬ) în anul 1704 (ΑΨΑ) și s'a tipărit în sf. episcopie de Buzău. Acest Apostol pare a fi imprimat după cel din 1683¹⁾.

Damaschin a fost unul dintre cei mai învățați și activi bărbați ai timpului său. Pe lângă graiul său natal, cel românesc, Damaschin mai vorbea grecește, latinește și slavonește. El fu dascăl în școala domnească din București, apoi înălțat la treapta de episcop al Buzăului (1703—1709) și apoi al Râmnicului în locul lui Antim Ivireanul, unde a episcopit de la 1709 până la 1726 când a încetat din viață. Acest om învățat, a lucrat poate mai mult și mai bine de cât ori care altul, la traducerea și tipărirea cărților bisericești în limba română²⁾.

11. «Antologion (ΑΝΔΟΛΟΓΙΟΝ) adecă floarea cuvintelor... tipărită în sfânta episcopie a Râmnicului la anul 1705» (de la zidirea lumii 3071). La finitul cărții cetim: «prin osteneala iubitorului de Dumnezeu Kir Antim Ivireanul episcopul Râmnicului»³⁾.

12. La anul 1706 (3211) se tipări în Râmnic cartea «Octoiul (ΟΚΤΩΗΧΟΣ ΑΔΕΚΑ ΟΣΜΟΓΛΑΣΝΙΚ) adecă Osmoglasnic... tipărit în sf. episcopie a Râmnicului... de Mihai Iștvanovici ipodiaco-nul tipograf», în zilele mitropolitului țării românești Teodosie.

13. O scriere de mare folos pentru studiul nostru a prelucrat din grecește în românește Ioanichie Cacavela, pe la anul 1706 sub titlul: «Învățătura sfântă adică a dumnezeieștii și sfințitei liturgii, tâlcuire și cercare a acelor cari vor să se hirotonisească (preoți), tocmilă spre înțelegere cu întrebăciune și răspundere». Dar această lucrare a rămas netipărită până azi. Cuprinsul ei este întocmai cu acela din «Învățătura» lui Ieremia Cacavela⁴⁾ și Catehisul lui Vulgaris, adică o interpretare a serviciului liturgic întreg.

14. Dar Antim Ivireanul a avut grijă și de neamul său georgian și așa în anul 1710 trimise în Tiflis un tipograf român care împreună cu tipografii Mihail Stefaneșvili, tipăriră un liturgiar în limba georgiană⁵⁾.

15. «Octoih (ΟΚΤΩΗΧΑ) acum întâi tâlmăcit pre limba rumânească spre înțelegerea de obște și tipărit... cu toată cheltueala prea sf. mitropolit al Ungro-Vlahiei Kir Antim Ivireanul (ΑΝΔΙΜ ΙΒΗΡΕΙΑΝ) în sf. mitropolie a Târgoviștei la anul 1712 (ΑΨΒ) de George Radovici»⁶⁾.

1) Sbiera, Mișcări culturale, pag. 41. Exempl. în bibl. acad. rom. din București, în muzeul de anticități, etc.

2) Sbiera, Mișcări culturale, pag. 149.

3) Exempl. în bibl. acad. rom. din București. Bianu, op. cit., pag. 462.

4) Despre Ieremia Cacavela, întâi ce cetim în «Descrierea Moldovei», alcătuită de Dimitrie Cantemir, pag. 170, ed. București, 1875: «După aceea și părintele meu Constantin Cantemir a adus în Moldova pe un ieromonah foarte învățat, cu numele Ieremia Cacavela de origine Candian (din Creta) și l'a însărcinat cu luminarea fiilor săi și ai altor boeri».

5) Bianu, op. cit., pag. 483.

6) Dinulescu St., Viața... lui Antim Ivireanul, pag. 72. Exempl. din Octoih în Mănăstirea Neamțul.

16. «Dumnezeieștile și sfintele liturgii (Δμξ. ιηι ςφ. Αντсприп) acum întâi tipărite, intru al 25 de ani... a luminatului Ion Const. Bas. Voevod, cu toată cheltueala prea sf. mitropolit... Antim Ivireanul... anul 1713 (ΑΨΓΙ) de George Radovici»¹⁾.

17. Tot de la Antim Ivireanul ne-a rămas și prețioasa carte: «Capele de poruncă (ΚΑΠΕΤΕ ΔΕ ΠΟΡΣΗΚΑ) la toată ceata bisericească, pentru ca să păzească fiește carele din preoți și diaconi deplin și cu cinste datoră hotarului său», tipărită în Târgoviște la anul 1714. Cartea aceasta este o enciclică a mitropolitului Antim îndreptată către preoții din eparhia sa. Ea se compune din trei părți: partea I-a tratează despre cele 7 taine, decalog, virtuțile teologice, șapte păcate de moarte, șapte faceri de bine și douăsprezece roade răsărite din îndurarea către nevoiași. Partea II-a cuprinde sfaturile trebuincioase unui confesor; în fine, partea III-a este de un cuprins curat liturgic, arătând datorită preotului cu privire la chemarea sa de servitor al altarului, cum să atragă pe creștini la Biserică, cum să se zidească Biserica numai cu învoirea arhierească, ș. a. Această carte a mai apărut în a II-a edițiune la anul 1775 sub titlul: «Invățătura bisericească a Vlădicăi Antim».

18. «Ceasoslov (Часословъ) acum întâi tălmăcit în limba românească de... Kir Antim Ivireanul... anul 1723 (ЗСКР)» de la Hristos 1715²⁾.

19. Tot în anul 1715 s'a dat la lumină «Sfânta și dumnezeiasca liturgie (Сф. ιηι Δξ. Αντсприе) acum întâi tipărită... cu blagoslovenia prea sf. Patriarh al Ierusalimului Hrisant... mitropolit (Moldovei) Kir Ghedeon... în Iași anul 1715 (ΑΨΕΙ)»³⁾.

20. Damaschin episcopul Buzăului și apoi al Râmnicului († 1726), între multele sale lucrări a tradus și revăzut Triodul și Penticostariul; însă Triodul acesta a fost tipărit abia în anul 1731, iar Penticostariul în anul 1743⁴⁾.

21. Multă lumină se revărsă asupra comentariilor liturgice prin traducerea în limba română din limba greacă, a renumitei scrieri a lui Simeon arhiepiscopul Tesalonicului († 1429) «Περὶ τοῦ ναοῦ, καὶ ἐξήγησις εἰς τὴν λειτουργίαν». Traducerea aceasta făcută de către cuviosul Chesarie, se tipări în zilele și cu cheltuiala mitropolitului Grigorie al Ungro-Vlahiei, sub acest titlu: Simeon arhiepiscopul Tesalonicului (ΣΙΜΕΩΝ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΘΕΣΑΛΟΝΙΚΕΣΑΝ), care acum întâiu într'acest chip s'au tipărit, și s'au diortosit... cu cheltueala prea sf. mitropolit... Kir Grigorie... la anul de la zidirea lumii 7273 (ЗСОР)» de la Hristos 1765.

1) Exempl. în bibl. acad. rom. din București, Bianu, op. cit., pag. 487.

2) Exempl. în bibl. acad. rom. din București, Bianu, op. cit., pag. 497.

3) Exempl. în bibl. acad. rom. din București, Bianu, op. cit., pag. 498.

4) Sbiera, Mișcări Culturale, pag. 150. N. Iorga, op. cit., II, 113. II, 111.

Această carte e foarte bogată în cuprinsul ei; aci găsim lămuriri privitoare la ereziile din timpurile vechi creștine, învățături despre dumnezeire, sfintele taine, sfânta liturgie, sfântirea Bisericeii, hirotonii, rugăciuni, vestmintele liturgice cu semnificațiunea lor simbolică, simbolul credinței, interpretarea lui, ș. a. Spiritul mistic predomină pretutindenea în această carte¹⁾.

22. Din anul 1793, găsim un manuscript românesc tradus din grecește de către arhimandritul Grigorie Râmniceanu († 1827) fost mai târziu episcop de Argeș după Ilarion, și anume de la 1824—1827. Manuscriptul e intitulat *«Cămară a dreptei credințe»*. El conține învățături dogmatice, morale și liturgice. Sub formă de întrebări și răspunsuri între Stariț și ucenic, aflăm destule cunoștințe cu privire la liturgia ss. Marcu, Clement, Iacov, Vasilie, Hrisostom și a celor mai înainte sfântite. Dar aci se mai vorbește și de **liturgia evangelistului Matei, Varnava și Dionisie Areopagitul.**

d) SECOLUL XIX.

În secolul XIX străluci și Românilor steaua luminei și a libertății. Acum prin înființarea Universităților, liceelor, seminarelor din țară și prin înființarea **Facultății de Teologie** din București (întărită prin lege în anul 1890), se dădură la iveală multe cărți valoroase, cu diferite conținuturi.

Profesorii acestei Facultăți, în cursul activității lor didactice, tipăriră multe scrieri folositoare. Candidații și Licențiații Facultății de Teologie, încă își făcură datoria, cu publicarea diferitelor subiecte teologice și naționale, prin *mai multe sute de teze de Licență*, și prin lucrările lor particulare.

Din scrierile cu conținut liturgic, voi aminti numai pe cele următoare:

1. *Gherontie și Grigorie*, acest din urmă cunoscut sub numele de Grigorie mitropolitul Ungro-Vlahiei († 1834), au tradus din grecește scrierea intitulată în românește *«Carte folositoare de suflet»* și au tipărit-o în mănăstirea Neamțul la anul 1800. Cartea se compune din 3 părți: a) o învățătură către duhovnic; b) canoanele lui Ioan Pustnicul și c) o sfătuire către cel ce se pocăește, cuprinzând mult material liturgic și pastoral.

2. Bogate învățături liturgice conține și scrierea mitropolitului Moldovei *Veniămin Costachi* (1803—1842, † 1846) intitulată *«Datoriile preoților»*, tipărită la Iași în anul 1817.

3. De la *Filotei* episcopul Buzăului († 1855) ne-a rămas o carte intitulată *«Învățătură către preoți și diaconi»* tradusă din grecește și tipărită în Buzău în anul 1835. Aci găsim interpretări asupra liturgiei, vaselor și vestmintelor liturgice, precum și asupra ținutei preotului înaintea sfântului altar.

1) Vezi, Tezaur. Liturg., Tom. I, pag. 63, n. 13.

4. Marele logofăt *Dimitrie Sturza*, a tipărit în mănăstirea Neamtului la anul 1837 o lucrare sistematică de cuprins liturgic sub titlul «*Mănelnic hristianesc*» cu întrebări și răspunsuri, tradusă din grecește după *Dimitrie Nicolae Darvari Românul* din Mešov (Macedonia). Mănelnicul cuprinde trei părți: partea I-a tratează despre locașul lui Dumnezeu, vasele și vestmintele preoțești cu explicarea lor liturgică; partea II-a conține liturgia credincioșilor, interpretând fie care act în parte; iar partea III-a se ocupă cu cele șapte taine, comentate pe scurt în înțelesul Bisericei ortodoxe.

De la jumătatea secolului al XIX încoace, prin înflorirea seminariilor din România, dându-se studiului liturgic o formă de învățământ sistematic, apărură și lucrările posterioare din acest fel de scrieri, mult mai bine împărțite, de și ele au fost compuse în cuprinsuri elementare, bine înțeles după trebuințele timpului. Aceste manuale au fost așternute tot pe temeiul scrierilor arătate până acum.

5. *Partenie Moșescu*, publică în București la anul 1850 un «*Manual explicativ al sfintei liturgii*», cuprinzând într'insul scurte interpretări asupra actelor liturgice și datoriile servitorilor altarului.

6. Pe la anul 1852 apărură în București cartea «*Datoriile preoților compuse din cuvântul lui Dumnezeu, din canoanele soboarelor și de la învățătorii bisericești*», tradusă din rusește de *Mavrula*¹⁾. Aci găsim mult material cu privire la sfintele taine și liturgie.

7. Dar mai cunoscut și sistematic compus, este «*Manualul de liturgică sau servirea de Dumnezeu a Bisericei ortodoxe*»²⁾, prelucrat de pe rusește după Smolodovici de arhimandritul *Mel-hisedec*, mai târziu episcop de Roman († 1892) și apărut în București la anul 1862. Acest manual tratează despre servirea de Dumnezeu în genere, despre servirea de Dumnezeu cea de toate zilele (proscomidie, liturgia catehumenilor și a credincioșilor), despre sărbători, post și felurite întâmplări și nevoi religioase ale credincioșilor.

8. De folos este și «*Scurta explicație a sfintei și dumnezeieștii liturgii culeasă și prelucrată de arhiereul Ioanichie Evantias*» († 1873), apărută cu câteva ilustrațiuni, în București la anul 1866. În comentariile pe cari le dă autorul asupra celor sfinte, s'a servit mult de traducerea românească făcută de pe cartea lui Simeon Tesaloniceanul. Arhiereul Ioanichie, în scrierea sa, se ocupă nu numai cu cestiunile liturgice, dar și cu profetiile mesianice și chiar cu biografii martirice; totuși are meritul că a adus și dânsul după putință un mic prinos pe altarul literaturii noastre bisericești.

1) Scrierea aceasta se compune din 235 pag., 8°.

2) Scrierea aceasta se compune din 185 pag. Vezi Tezaur. Liturg., Tom. I, pag. 78, n. 7.

9. *Arhiereul Ghenadie* fost locțiitor de episcop la Curtea de Argeș (†1878), a compus și publicat multe articole liturgice în revista «*Biserica ortodoxă română*». În special însă a scris, despre vespere, liturgia catehumenilor și a credincioșilor cu interpretările trebuincioase. Stilul acestor articole este popular și atrăgător; iar cuprinsul destul de temeinic.

10. Ieromonahul *Gavriil Rășcanu* (mort în Tulcea la anul 1878), prelucră după arhimandritul Melhisedec și tipări la anul 1876 în București «*Liturgica sau serviciul divin al Bisericii ortodoxe*»¹⁾. Cartea conține același material ca și *Liturgica* pe care a urmat-o: despre serviciul divin în genere, în toate zilele, la sărbători mari, patru-zecime, și la diferite nevoi religioase din viața creștinului ortodox.

11. Iconomul *Nicolai Filip*, traduse din rusește *Liturgica* lui Petru Lebedev, și apoi o tipări în București în anul 1899 sub titlul: «*Liturgica sau explicarea serviciului divin*»²⁾. Această meritoasă lucrare are două părți. Partea I-a sau *Liturgica* generală, cuprinde serviciul divin în genere, persoanele sfinte, icoanele, vestmintele liturgice ș. a. Partea II-a arată diferitele forme ale serviciului divin, liturgia catehumenilor, a credincioșilor, sfintele taine, etc.³⁾.

1) *Liturgica* aceasta cuprinde 220 pag., 8°.

2) Această *Liturgică* cuprinde 489 pag. 8°. Vezi *Tezaur Liturg.* Tom. I, pag. 79, n. 13.

3) Mitropoliții Munteniei cari s'au distins ca ajutători la înflorirea literaturii liturgice și tipărirea cărților bisericești în limba română, au fost: Stefan (1648–1668); Teodosie (1668–1708); Antim Ivireanul (1708–1716); Neofit (1738–1754); Grigorie (1760–1787); Filaret (1792–1793); Dosoftei Filitis (1793–1810, †1826); Dionisie Lupul (1819–1821, †1831); Grigorie IV (1823–1834); Neofit (1840–1849); Nifon (1850–1875); Ghenadie Petrescu (1893–1896), etc.

Iar Mitropoliții Moldovei distinși în această privință au fost: Varlaam (1632–1653); Dosoftei (1670–1686 cu întreruperi); Iacov Putneanul (1750–1760); Gavriil Calimachi (1760–1786); Leon Gheuca (1786–1788); Iacov II Stamate (1792–1803); Veniamin Costachi (1803–1842, †1846), ș. a.

Cărțile de ritual au început a fi tipărite în românește după cum urmează: 1) *Evangelia*, afară de Tetravangelul lui Coresi (an. 1560–1561) și Noul Testament din Belgrad (anul 1648), fu tipărită pentru prima oară în București la anul 1682. 2) *Apostolul*, în București la anul 1683. 3) *Psaltirea*, prima românească este a mitr. Antim, tipărită în anul 1694. 4) *Liturgiul* cel d'întăiu este al mitropolitului Dosoftei, tipărit în Iași la anul 1679. 5) *Tipiconul* eră cuprins în cărțile de ritual, ș. a., iar în deosebi fu tipărit abia în anul 1816 la Iași. 6) *Octoiul* prim, în Târgoviște la anul 1712 cu cheltuiala mitropolitului Antim. 7) *Mineul* slavon pe 12 luni, cu viețile sfinților, în românește, la anul 1698 de Mitrofan tipograful, apoi episcop al Buzăului; iar *Antologhionul* românesc cu servirea pentru sărbători, la Râmnic în anul 1705. Abia Chesarie episcopul Râmnicului (1774–1780) traduce din grecește cele 12 minee, dar le tipărește numai pe 6 luni: Octomvrie în an. 1776, Noemvrie în an. 1778, Decemvrie, Ianuarie, Februarie și Martie, în an. 1779. Încetând din viață, urmașul său Filaret tipărește în an. 1780 și restul mineelor. Acum se completează această operă. 8) *Triodul* fu tipărit în Buzău la anul 1700. 9) *Penticostariul* fu tradus de episcopul Damaschin al Râmnicului (†1726) și tipărit de episcopul Climent în anul 1743. 10) *Evhologiul* (Molitfelnicul) prim este cel din anul 1564 al lui Coresi; iar complet este al mitropolitului Dosoftei, tipărit în Iași la anul 1681. 11) *Cazania* primă română este cea tipărită de Coresi în Brașov la anul 1580–1581.

e) SECOLUL XX.

Inceputul acestui secol, fu bine venit, prin aparițiunea multor scrieri liturgice, eșite din Facultatea de Teologie, seminarii și alte instituții culturale. Eu voi arăta însă numai pe cele următoare:

1. Iconomul *Stefan Călinescu* profesor la Seminarul Central din București, dădă la lumină în anul 1903 un valoros «*Manual de Liturgică*», întocmit conform programei seminariilor din țară. Autorul vorbește aci despre tot ceea ce îi este de folos unui servitor al altarului d. e. introducerea în serviciul liturgic, serviciul de seara, dimineata, liturgie, misterii, ș. a.

2. Diaconul *I. V. Raiculescu*, a tipărit în anul 1903 «*Biserica, obiectele sfinte din ea și vestmintele bisericești*», o mică cărtică cu conținut liturgic.

3. Arhimandritul *Nicodim Munteanu*, acum vicar al Mitropoliei din Iași, publică în București, în anul 1906, o carte cu «*Cuvântări Liturgice*», folositoare pentru înțelegerea cultului creștin ortodox și în deosebi a sfintei liturgii.

B.

Iar manualele liturgice apărute la *Românii din Bucovina* sunt acestea:

1. «*Liturgica, care cuprinde scurta tâlcuire a tuturor rândueleur liturgice*»¹⁾, publicată în Cernăuți la 1860 de către parohul *Samuil Andrievici* mai târziu *Silvestru Morariu Andrievici* mitropolit al Bucovinei și Dalmației († 1895). Cartea, tipărită cu litere cirilice și compusă în formă erotematică (cu întrebări și răspunsuri), pentru cursurile secundare, tratează despre Biserică, sfânta cruce, sfintele vase, persoanele, vestmintele, cărțile, timpurile, laudele, cântările, cetirile și rugăciunile bisericești în general; apoi în special, despre laudele de seara și dimineata, sfânta liturgie, rândueleurile tainelor, rândueleuria la sfântirea casei și rândueleuria pentru cei morți. În rândueleurile bisericești, predomină esplicarea mistică.

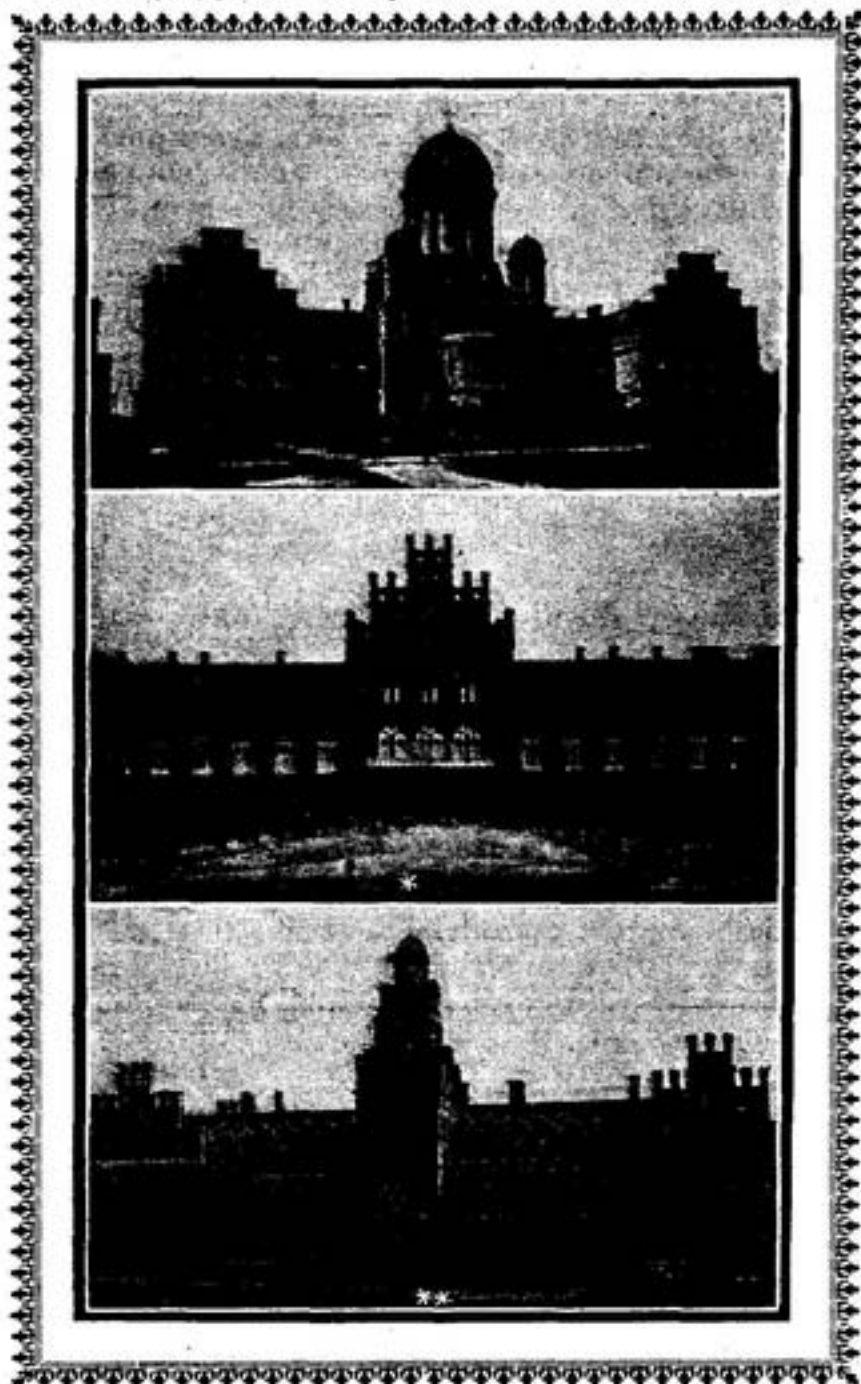
2. Catehetul *Stefanelli Juvenal*, tipări în București la anul 1886 un manual intitulat «*Liturgica Bisericeii ortodoxe catolice*»²⁾, cu ilustrațiuni potrivite cursurilor secundare. Manualul tratează despre locurile și obiectele sfinte, persoanele bisericești, orele canonice și sfânta liturgie, sfintele taine, serviciul pentru cei morți, timpurile sfinte și în special duminica, sărbătorile și posturile.

3. Tot în acest timp a compus și profesorul universitar din Cernăuți, protopresviterul *Vasilie Mitrofanovici* († 1888), un pre-

1) Liturgica aceasta cuprinde 114 pag., 8°.

2) Manualul conține VIII+196 pag., 8°.

țios «*Manual de Liturgică răsăritcană ortodoxă*» pentru studiul cultului. Acest manual—manuscript—, cuprinde cu suficiență tot ce se atinge de învățământul liturgic. Conținutul acestui manuscript este următorul: Ierarhia bisericească, sărbătorile domnești și ale sfinților, despre post, locașurile sfinte,

Reședința mitropolitană (*) din orașul Cernăuți (Bucovina) cu presbiteriul (**), Biserica și palatul Facultății de Teologie ortodoxă (***), în care am locuit și mi-am făcut studiile, examenele și rigoroasele între anii 1886—1891; iar după aceea, Joi 3 Ianuarie anul 1891, am fost promovat sărbătorește la gradul de «Doctor în Teologie». (Autorul).

vasele, vestmintele și cărțile liturgice, cântarea religioasă, proscomidie, liturgia catehumenilor și a credincioșilor; apoi despre sfintele taine, sfântirea Bisericii, serviciul pentru cei morți și la felurite nevoi din viața omului.

4. *Protopresviterul Teodor Tarnavski*, profesor la universitatea din Cernăuți, publică în anul 1893 o valoroasă lucrare de mare folos pentru știința liturgică, cu următorul titlu: «*Despre cele mai însemnate liturgii ale Bisericii orientale, mai ales cu privire la cele ce-s întrebuintate în timpul de față în Biserica ortodoxă*»¹⁾, reproducere separată din revista bisericească «Candela» apărută în Cernăuți. Autorul acestei lucrări, desfășură cu multă competență cunoștințele sale cu privire la liturgiile orientale, întemeindu-se pe cei mai mari liturgiști orientali și occidentali²⁾.

Scrierea aceasta fu edată în același an la Cernăuți, de către autorul Tarnavski, și în limba germană: «*Die bedeutendsten Liturgien der orientalischen Kirche, mit besonderer Berücksichtigung der heute in der orthodoxen Kirche im Gebrauche stehenden Konstantinopolitanischen Liturgien*»³⁾.

5. În fine, la anul 1894 apărură în Cernăuți un tratat de mult preț liturgic compus tot de către *protopresviterul Teodor Tarnavski*, cu intitularea: «*Zidirea întocmirea și decorarea din lăuntru a locașului dumnezeesc, cum o cere Biserica și tradițiunea*»⁴⁾, reproducere separată din revista bisericească «Candela». Titlul acestui tratat arată însuși cuprinsul lui, expus cu temeinice cunoștințe.

1) Cartea este 8° mare, cu 281 pag.

2) În această lucrare, autorul desparte liturgiile orientale în trei familii: ierusalimiteană, alexandrină și edesiană (nestoriană).

a) Din familia ierusalimiteană fac parte următoarele liturgii: a. sf. Iacov sau liturgia maternă a Bisericii din Ierusalim, apoi liturgiile constantinopolitane, adică a ss. Vasile, Ioan Hrisostom și Grigorie cel Mare, liturgia Bisericii armene, liturgiile Bisericii iacobite și în fine, liturgiile Bisericii maronite.

b) Familia alexandrină, cuprinde liturgia maternă a sf. Marcu sau liturgia Bisericii alexandrine, liturgiile Bisericii coptice și pe acelea ale Bisericii abisinien.

c) Iar la familia edesiană sau nestoriană, se numără liturgia maternă a sf. Adeu și Maris sau liturgia Bisericii edesiene, liturgia lui Teodor al Mopsuestiei, liturgia lui Nestorie și liturgia Bisericii malabare.

3) Scrierea conține 347 pag., 8°.

4) Tratatul conține 118 pag., 8° mare.

II.

BISERICA APUSEANĂ

§ 22.

**Operele liturgice publicate de către romano-catolici,
din secolul XVI-lea și până în jumătatea
secolului XVII-lea.**

In urma reformațiunii, studiul liturgic dobândi în apus un nou avânt. Reformatorii, Luter († 1546), Zvinglie († 1531) și Calvin († 1564), tăgăduind sfintei euharistii caracterul de sacrificiu, înlăturară și preoția mijlocită, recunoscând în același timp, pe întregul popor investit cu putere presviterială. Dar pentru a fi întru totul originali, reformatorii aruncară din Biserica lor ceremonialul liturgic, altarele, icoanele și cântarea clasică; iar pentru a justifica aceste fapte, atacară cu violență pe latini prin tot felul de scrieri. Recunoscând totuși, că centrul cultului este sacrificiul euharistic, care eră acum depărtat din noua lor doctrină, căutară a se acomoda și în celelalte forme externe ale cultului, tot acestei inclinațiuni negative¹⁾. Luteranii de și cruțară la început întru câtva *umbra Bisericii din care eșiseră*, prin păstrarea pe un scurt timp a limbei latine în serviciul divin²⁾, dar mai în urmă decretară și ei ca și Calvinii limba poporului de organ principal, prin care urmează a se săvârși actele sfinte și a se rosti rugăciunile trebuincioase³⁾.

În contra protestanților se iviră bărbați atât în răsărit⁴⁾, dar mai ales în apus, cari prin scrieri apologetice și mai cu seamă prin *adunarea liturgiilor orientale și occidentale, precum și prin publicarea în original și traducerea lor în diferite limbi*, dovediră caracterul de sacrificiu al euharistiei și arătară cu argumente patristice prăpastia în care s'au coborât reformatorii.

Pentru a se arăta depărtarea protestanților de la instituțiunea dumnezeiască a tainei euharistice, s'a dat la lumină în

1) Hermann Adalbert Daniel „Codex liturgicus ecclesiae universae” Lips. 1847—1854 Bd. III, pag. 1—38.

2) Lutheri „Formula missae” 1523, bei Daniel Bd. II, S. 80 seqq.

3) Luthers, Deutsche Messordnung, ibidem, S. 97 seqq.

4) Dintre Români, meritosul mitropolit al Moldovei Varlaam († 1668) prin vestita sa scriere „Răspunsuri” arată Calvinilor curățenia credinței Bisericii ortodoxe de răsărit, și depășirea calvinică de la calea apostolică. Varlaam fu provocat la această acțiune apologetică, prin răspândirea pe acele timpuri în România, a Catehismului calvinesc. Vezi Tezaur. Liturg., Tom. I, p. 100, n. 11.

Roma la anul 1529 în limba greacă, *Liturgia Marelui Vasilie, a sf. Ioan Hrisostom și mai înainte sfințită*, cu explicațiunea patriarhului Gherman.

1. Umanistul ¹⁾ *Erasm de Rotterdam* († 1536), la început amic al lui Luter, apoi mai târziu contrar al acestuia, se ilustră prin tratatele sale asupra ceremoniilor bisericești și mai ales prin traducerea în limba latină a *Liturgiei sf. Ioan Hrisostom*, care fu tipărită după moartea lui Erasm, în Colmar la anul 1540 ²⁾.

2. *George Wicelius* mai întâiu luteran, apoi reunit cu Biserica romană dădu la lumină în Mainz pe la anul 1555 în limba latină, *Liturgia sf. Vasilie și liturgia etiopică* (abisiniană) a «sf. apostoli», aceasta din urmă fusese tipărită în Roma, încă din anul 1548.

3. De multă însemnătate este și colecțiunea liturgică a renumitului canonic din Breslau *Iohann Cochlaeus* († 1552), apărută în Mainz la 1549. Titlul acestei opere este următorul: «*Speculum antiquæ devotionis circa missam et omnem alium cultum Dei*». Această colecțiune conține nouă autori: Amalariu, Walafriid Strabo, sfântul Vasilie, *Expositio missæ brevis*, Petru de Amian, Honoriu de Autun, Micrologul, Petru Venerabilul, și viața sfântului Bonifacie martirul. Cochlaeus este considerat între apuseni ca **primul colector** de autori liturgiști.

4. La anul 1560 au apărut în Paris sub îngrijirea eruditului canonic francez *Jean a S. André*, liturgiile *sf. Iacov, Vasilie, Hrisostom și mai înainte sfințită*, precum și felurite adunări de texte din mai mulți părinți bisericești din răsărit, atât în limba greacă cât și latină. Tot acestui canonic se datorește și publicațiunea pentru întâia oară (an. 1583), a liturgiei sfântului **Marcu** ³⁾.

5. Cel mai cunoscut arheolog liturgist din secolul al XVI-lea este augustinistul *Onufrie Panvini* (Panvinio), autorul multor scrieri († 1568), dintre cari preferăm în ramura noastră pe cea intitulată «*Expositio missæ ex patrum dictis et sententiis*», și «*Colecțiunea*» de ritualuri vechi. Amândouă însă aceste lucrări, au rămas ne tipărite.

6. O bogată colecțiune compusă din douăsprezece autori liturgiști apuseni, este a teologului *Melchior Hittorp* († 1584).

1) În secolul XII se puse în apus baza direcțiunei scolastice și mistice, pentru înțelegerea mai deplină a studiului teologic. Scolasticii se nevoiau a adevăra dogmele din filosofia aristotelică și întrebuițau spre atingerea scopului, forme dialectice, definițiuni, împărțiri, distincțiuni, silogisme și probleme bizare. Misticii având de principiu „*Deus tantum cognoscitur quantum deligitur*” căutau a înrădăcină mai mult iubirea de Dumnezeu, de cât cunoștința lui. Pe acest principiu înțeles în felurite chipuri, se întemeiară cruciatele. În secolul XV se iviră și Umaniștii, a căror direcțiune nu se uni în teorii nici cu mistica și cu atât mai puțin cu scolasticii. Umaniștii susțineau că adevărata teologie constă în studiul serios al operelor clasice.

2) Conf. V. Thalhoffer, op. cit., pag. 86 seqq. Prosper Guéranger, Instit. Liturg., Tom. I, pag. 472 seqq.

3) Vezi Tezaur. Liturgic, Tom. I, p. 33.

apărută în Colonia la 1568 sub titlul următor: «*De catholicæ Ecclesiæ divinis officiis ac ministeriis*».

7. Pe la anul 1585 episcopul *Wilhelm Lindanus*, publică la Antwerpen în limba greacă și latină o *liturgie* atribuită sf. **Petru**, a cărei autenticitate s'a încercat a o susține. Liturgia aceasta însă, este o combinațiune din părți împrumutate din liturgiile grecești și apusene, compusă după cum se pare în scopul unirii Grecilor și latinilor (în sec. XV); nici o dată însă nu s'a oficiat după acest formular.

8. În scopul combaterii protestanților, *Iacov Pamelius* canonic din Brügge († 1587), după ce a publicat pe la 1571 «*Liturgia latinorum*», și apropos a da la lumină și un «*Liturgicon Græcorum*», spre a proba coincidența între liturgiile apusene și grecești; dar acest din urmă plan nu s'a îndeplinit, fiind că lucrarea grecească, n'a publicat-o din cauze necunoscute.

9. Traducerea celor trei liturgii coptice a ss. *Vasilie*, *Grigorie de Nazianz* și *Ciril din Alexandria*, fu revăzută pe la anul 1604 de către maronitul *Marcu Welser* în Augsburg. Atât aceste liturgii coptice, precum și un mare număr de liturgii feburite, au fost publicate în «*Bibliotheca magna*» (Colonia), și apoi după aceea în «*Bibliotheca maxima* (Lugdun.) *patrum*».

10. Între învățații latini, sunt mult apreciate și *documentele liturgice* ale episcopului de Tagasta (Numidia), eremitul augustinist *Angelus Rocc* († 1620), publicate în două Tomuri, de pe un codice din Vatican scris în secolul XI. Lucrarea lui *Angelus* întocmită cu privire numai la ceremoniile liturgice romane, poartă titlul «*Thesaurus pontificalium sacrarumque antiquitatum*»¹⁾.

11. În ceea-ce privește partea liturgică, din punctul de vedere *arheologic*, în acest interval de timp s'au distins pe acest teren mai ales renumitul iezuit *Iacov Gretser* († 1625), unul dintre cei mai instruiți teologi ai timpului său, autorul unei valoroase opere în 17 volume, apărută la anul 1741 în care tratează cu îndestulare despre cruce (de sancta cruce), călătoriile religioase (de sacris et religios peregrinationibus), spălarea picioarelor la oaspeții călători (podonipton seu pedilavium, hoc est, de more lavandi pedes peregrinorum et hospitum²⁾), îngroparea creștinului (de funere christiano), sărbătorile creștinilor (de festis christianis), bine cuvântări și blesteme (de benedictionibus et maledictionibus) și în fine despre icoane (de imaginibus). Toate

1) Această operă împreună cu altele multe, eșite din pana lui *Angelus*, fură publicate abia în anul 1745 la Roma.

2) În Biserica veche creștină, se obișnuia spălarea picioarelor „pedilavium” cu un întreit scop: a) spre a se imita exemplul lui Avraam și Lot cari spălară picioarele îngerilor oaspeți, b) pentru a se aduce aminte de spălarea picioarelor ucenicilor de către Mântuitorul la cina cea de taină, și de aci c) această acțiune considerată sfântă și ca făcând parte din ritualul botezului în Milan și Spania, se aplica catehumenilor din acele locuri la primirea botezului.

aceste subiecte au un caracter polemic în contra protestanților ¹⁾.

12. Episcopul de Orleans, francezul *Jules César Boulenger* († 1628), se ilustră prin publicarea multor cestiuni arheologice din Biserica și ritualul grecesc d. e. construirea Bisericilor orientale, vasele liturgice grecești ș. a. ²⁾.

§ 23.

Operele liturgice publicate de către romano-catolici, din jumătatea secolului XVII-lea și până către finalul secolului al XVIII-lea.

Acest interval de timp, a fost foarte productiv la latini în tot felul de scrieri teologice, culegeri liturgice și publicațiuni patristice ³⁾. Acum se iviră și cei mai excelenți critici liturgiști cari prin publicarea documentelor grecești și romane, aduseră servicii în această ramură.

1. Între aceștia se distinse dominicanul *Jacov Goar* († 1653), a cărui colecțiune intitulată «*Εὐχολόγιον, sive rituale græcorum complectens ritus et ordines divinæ liturgie, officiorum, sacramentorum, benedictionum, consecrationum, funerum, orationum*» etc., este de cel mai mare folos pentru învățații liturgiști. Aci autorul a așternut toate cercetările sale științifice, pe care le-a făcut în timpul celor opt ani, cât a fost misionar în Hios ⁴⁾. Goar având o înclinare deosebită, către liturgia grecească, a cercetat o multime de manuscripte compuse din timpurile cele mai vechi și până în secolul XIII, asupra liturgiilor ss. Vasilie, Hrisostom și mai înainte sfințită, despre care dă explicațiuni luminoase în așa numitele «*variæ lectiones*». Cu deosebire sunt pline de substanță, studiile de sub titlurile «*notæ*», în cari se citează părinții și scriitorii grecești, ca probă de temeinicia acestor comentarii. Autorul a introdus în această colecțiune apărută la anul 1645 și rugăciuni privitoare la felurite servicii religioase ortodoxe ⁵⁾. Traducerea paralelă a textelor grecești în limba latină, a făcut-o Goar cu multă îngrijire și de aceea renumitul

1) Opera lui Gretser fu tipărită în Ratisbona între anii 1734–1741.

2) Opuscula Lugdun. 1621. 2 Tom. fol.

3) V. Thalhofer (op. cit., pag. 92), ne arată ca editori de scrieri patristice și pe următorii: *Joh. Aubert* († 1650), edită opp. Cyrilli Alexand.; *Heinrich de Valois* († 1676), — Eusebii Pamphili hist. eccl. et lib. de vita Constantini; *Joh. Cotelier* († 1686), edită patr. apost. Const. apost.; *Aug. Toultée* († 1718) publică opp. Cyrilli Hierosol.; *Jul. Garnier* († 1725) a dat la lumină opp. S. Basilii, etc.

4) Prima edițiune a acestui Evhologiu, a apărut în Paris la 1645; iar a II-a edițiune, în Veneția la 1730, cu 735 pag. folio.

5) Conf. V. Thalhofer, op. cit., pag. 92 seqq. Vezi Tezaur. Liturg., Tom. I, pag. 20, lit. a.

critic orientalist Eusebiu Renaudot, în aprecierea pe care o face în colecțiunea sa asupra Euhologiului, admiră mult pe acest meritos scriitor, în ceea ce privește răbdarea și competența vădită în această operă ¹⁾. Tot lui Goar datorim și editura lui *Codin Curo-palatul* la finele Euhologiului, aflat în manuscriptul «Crypto-ferratensi-Bessarionis» ²⁾.

2. Cardinalul Bona († 1674), se ilustră prin cele două scrieri ale sale mult citate în cercetările ritualiste: «*Rerum liturgicarum libri duo*», apărută în Roma la anul 1671 și «*De divina psalmodia*» publicată în Paris în anul 1663. Lucrarea d'întâi conține mult material liturgic oriental.

3. Renumit între latini este și benedictinul francez Jean Mabillon († 1707), care a dat la lumină multe lucrări dintre cari preferăm editarea liturgiei vechi galicane cu titlul «*De liturgia galicana libri III, in quibus veteris Missæ, quæ ante annos mille apud Gallos in usu erat*», apărută în Paris la 1685 ³⁾.

4. Clugniacensul Claude de Vert († 1708) se distinse prin studiile sale de antichități liturgice asupra cărora a publicat numeroase lucrări, dintre cari ne folosește mai mult «*Explication simple, littérale et historique des cérémonies de l'Église*» ⁴⁾, dată la iveală în 4 Tomuri, pentru a răspunde la atacurile pornite din partea Calvinilor în contra ceremoniilor Bisericii romane. Autorul, explică aci simbolic și mistic formele externe ale cultului și arată trebuința acestor ceremonii.

5. Abatele francez Eusebius Renaldotius, (*Eusèbe Renaudot* † 1720), un celebru orientalist și temeinic critic, prin valoroasa sa operă «*Collectio liturgiarum orientalium*» în două volume ⁵⁾, aduse un mare folos științei liturgice, așa că până acum, nu s'a încercat nimeni ca să-i aducă vre-o obiecțiune. Cu deosebire fac opera sa valoroasă comentariile, notele și observațiunile făcute cu scopul de a lămurii multe cestiuni. Prima edițiune apărură în Paris la 1716.

6. Oratorianul francez Pierre le Brun, († 1729) în scopul liturgico-polemic cu protestanții, publică pe la 1716 acest volum: «*Explication littérale historique et dogmatique des prières et des cérémonies de la messe*», în care fû nevoit pentru luminarea multor învățături, a recurge și la vechimea liturgiilor orientale. Ca urmare a acestei scrieri, autorul publică la anul 1726 în trei vo-

1) Omnes adeo superavit (Goar), ut tot annorum cursu 1647–1716, nemo quidquam illius laboribus addiderit, omnes se ex illis profecisse agnoverint (Eusebius Renaudot).

2) Iacob Goar, *Euchol. Græc.*, ed. Ven., 1730, pag. 731 seqq. Conf. și *Isvoarele liturgice*, pag. 20, Tom. I, Tezaur. Liturgic.

3) Prosper Guéranger, op. cit., T. II, pag. 109 seqq.

4) Claude de Vert, *Explic. simple, littér. et histor. de cérém. de l'église*, Tom. I, II. 1697–1698; ed. II, 1707–1708. Tom. III și IV în 1713 post mortem auctoris.

5) Prima edițiune apărură în Paris la 1716; edițiunea II în Frankfurt la 1847 Conf. și *Isvoarele liturgice* pag. 20, Tom. I, Tezaur. Liturgic.

lume cunoscuta lucrare «*Dissertations historiques et dogmatiques sur les liturgies de toutes églises du monde chrétien*».

7. Eruditul sorbonist Jean Grancolas († 1732) se distinse între latini prin temeinicele sale cunoștințe asupra Istoriei liturgiilor orientale și occidentale, desfășurate în numeroasele sale scrieri, dar cu deosebire în tratatul său «*Les anciennes liturgies, ou la manière dont on a dit la sainte messe dans chaque siècle, dans les églises d'Orient et dans celles d'Occident*», apărut

Biserica catedrală „Sfântul Ștefan” din orașul Viena (Austria), în care am intrat în vara anilor 1891, 1892, 1893, 1897, 1900, etc. M'am suit și în turnul ei înalt de 135 metri. De multe ori am străbătut și întregul imperiu austriac pentru studii științifice. (Autorul)

în Paris la 1697. Grancolas se dovedi însă și mult părtinitor al credinței sale în lupta cu lanseniștii, mai ales când aduse citate din scrierile clasice.

8. Benedictinul Edmond Martène († 1739) fu de asemenea un zelos scriitor latin de la care au rămas cele două volume lucrute și publicate în Lyon la 1690, în urma sfatului lui Mabillon. Titlul acestei lucrări este «*De antiquis monachorum ritibus*». Dar mai prețioasă este scrierea lui Martène apărută în

Rouen pe la anul 1702 în trei volume, cu intitularea «*De antiquis ecclesiæ ritibus*». De multă valoare este și «*Tractatus de antiqua ecclesiæ disciplina in celebrandis divinis officiis*» tipărit la 1706 în Lyon. Aceste trei scrieri fură din nou edate de autor la anul 1736.

9. De amintit este și canonicul italian *Trombelli* din ale cărui scrieri numărăm aci numai două și anume pe acea care poartă titlul «*De cultu sanctorum*» tipărită în 4 volume la an. 1740, și «*Tractatus de sacramentis*», publicat mai târziu în 12 volume ¹⁾.

10. Renumitul preot *Ludwig Muratori* († 1750) este privit între apusenii ca un ilustru editor al liturgiei romane și galicane, cuprinse în opera sa «*Liturgia romana vetus*», apărută în anul 1748 ²⁾.

11. Eruditul cardinal, episcopul de Brescia *Quirinus* († 1755) în toată viața sa a studiat serviciul divin din postul cel mare, al Bisericii ortodoxe de răsărit. Ca rezultat al cercetărilor sale, pe la 1721 a dat la lumină «*Triodul*» sub titlul «*Officium quadragesimale Græcorum*» ³⁾, de pe un codice barberin (*Codex Barberinus*), cu o traducere în latinește și serioase examinări (*diatribæ*), asupra actelor serviciului divin din patruzecime. Aci aflăm cunoștințele lui *Quirinus* cu privire la autorii cari întocmiseră cântările din postul cel mare, reflexiuni asupra duminicilor din acest post și tipicul cel vechiu al acestui timp. De la acest autor a rămas și o epistolă «*De priscis hymnographis græcæ ecclesiæ*».

12. Iezuitul profesor din Sapiența, *Franz Anton Zaccaria* († 1795 ⁴⁾), a venit în ajutorul studiului liturgic cu publicarea operei «*Bibliotheca ritualis*» apărută la Roma între anii 1776-1781 în trei Tomuri. Tomul I-iu conține cărți liturgice, edițiunile și colecțiunile lor; Tomul II-lea literatura liturgică la romano-catolici și protestanți și în fine, Tomul III-lea cuprinde explicațiuni liturgice.

1) Prosper Guéranger, *Instit. Liturg.*, Tom. II, ed. II, Paris, 1880, p. 492.

2) Ludw. Muratori, *Liturgia rom. vet.*, 2 Vol., Venet., 1748. Conf. Migne, *Patr. lat.*, Tom. LV, pag. 21 seqq.

3) Quirinus, *Offic. quadr. Græc.*, Romæ, 1721, 2 Tom., 4°.

4) Prosper Guéranger, *Instit. Liturg.*, Tom. II, pag. 577: Ses ouvrages imprimés s'élèvent au nombre de cent six. Celui qui occupe le premier rang parmi les travaux liturgiques du savant religieux, est la *Bibliotheca ritualis*. Zaccaria voulut compléter la série des collections bibliographiques des Lelong, des Mayer, des Fabricius, des Banduri, etc., par la publication d'un ouvrage du même genre sur la science liturgique. Corneille Schulting, avait ébauché ce grand travail dans sa *Bibliotheca ecclesiastica*; mais les omissions et les erreurs étaient sans nombre dans cet ouvrage déjà vieux de près de deux siècles, au moment où Zaccaria entreprenait sa *Bibliotheca ritualis*. Le travail du jésuite n'a d'autre défaut que ceux qui sont inséparables des ouvrages de ce genre, dont le meilleur sera toujours celui qu'on trouvera le moins inexact et le moins incomplet.

§ 24.

**Influența raționalismului și a iosefinismului
asupra liturgiei romane, din sfârșitul secolului
XVIII-lea și până în primele decenii ale
secolului XIX-lea.**

Pacea internă în Biserică, pe la finele secolului XVIII-lea, nu fu temeinică nici în orient, dar cu atât mai puțin în occident, unde se iviră tendințe de scuturarea autorității despotice a scaunului roman. Curentul acesta, fu inspirat credincioșilor latini, mai întâiu prin teoriile raționaliste și apoi prin cele iosefiniste.

În Franția, influența Galicanismului și a Iansenismului, cu mult mai înainte, depărtase pe unele diecese de la supunerea necondiționată la ordinele Curiei romane, și apoi se introduse o reformă radicală liturgică, în toate aceste diecese independente¹⁾. Tot asemenea și între romano-catolicii din Germania, prin episcopul de Trier *Nicolae de Hontheim*, se propagă față de scaunul roman pe la anul 1763, ideea de emancipare, din care izvorăsc apoi și tendința de transformare a cultului divin într'un serviciu bisericesc național și în spiritul timpului²⁾.

La alimentarea acestor idei de independență, contribuie acum pe lângă alți potentai, și imperatorul Austriei *Iosif II-lea* (1765—1790), împreună cu fratele său ducele de Toscana *Leopold*, care își avea reședința în Florența; iar mai în urmă se sui și acesta pe tronul austriac (1790—1792). Este destul de cunoscut în Biserică latină curentul iosefinist în contra Romei decretat pe la 1786 și acel leopoldist din Toscana, ivit tot în același timp³⁾.

1. În vederile Curiei romane și ca o demonstrație în contra independențelor de Vatican, profesorul din Buda-Pesta

1) Conf. pag. 11 din acest Tezaur, Tom. I. Vezi și Eusev. Popovici, Ist. Bis., op. cit., Vol. II, pag. 286—296.

2) Episcopul german din Trier *Nicolae de Hontheim* († 1790), inspirat de direcțiunea galicană din Franția, publică pe la 1763 o carte sub pseudonimul *Iustinus Febronius* în care susține: a) că primatul papal nu este după dreptul dumnezeesc, ci după dreptul bisericesc și omenesc; b) puterea papală este numai prezidențială, iar nu absolută; c) episcopatul este o instituție divină și prin urmare superioară instituției papale. Cartea găsi puternice aprobări în Germania așa că de și Hontheim își retractă la 1778 ideile sale din porunca Curiei, totuși „*Febronianismul*” nu încetă, ci află sprijinitori în arhiepiscopii de Mainz, Colonia, Trier și Salzburg, cari adunați în congresul din Ems la 1786 decretară restrângerea puterii papale, cu cari rezoluțiuni se unii bucuroși și împăratul Austriei Iosif II. Dar acești arhiepiscopi ne fiind ajutați de episcopii lor se supuseră din nou papei la 1789. Conf. Karl Dörfler, *Geschichte der katholischen Kirche*, Wien, 1873, S. 74.

3) Vezi, *Acta et decreta synodi Pistoriensis*; Ticini, 1789. 2 Tom. 8°. Conf. Karl Dörfler, *Geschichte der kath. Kirche*, Wien, 1873, S. 75.

Horvath publică pe la 1780 lucrarea sa «*Theologia pastoralis*». Tot asemenea și profesorul din Praga *Pitroffa* dat la lumină în anul 1783 scrierea lui «*Anleitung zur praktischen Gottesgelehrtheit*»¹⁾. Și unul și altul susțin un sistem de învățătură aprobat de scaunul român.

2. Cu totul de alte vederi fu episcopul german din Regensburg *Mihail Sailer* († 1832), care sub influența raționalismului domnitor în jumătatea II-a a secolului trecut, scrisese pe la 1788 cunoscuta sa lucrare «*Pastoraltheologie*», în care tratează mult și despre cestiunile liturgice, privind pe păstorul sufleteș ca învățător de religie, conducător al poporului și mijlocitor al acestuia înaintea altarului. Toate aceste teorii sunt însă întru câtva acomodate spiritului raționalistic. Totuși *Sailer* este mult venerat între învățații romano-catolici.

3. Un fruntaș liturgist în spiritul iosefinismului, fu austriacul *Reichenberger*, care între anii 1805—1812 publică scrierile sale «*Pastoralanweisung nach den Bedürfnissen des Zeitalters*»²⁾ și «*Pastoralanweisung zum akadem. Gebrauch*»³⁾, în care citează orînduirile liturgice ale împăratului Iosif II-lea și le recunoaște de bune în serviciul divin⁴⁾. De altmintrelea *Reichenberger*, nu merge cu teoriile sale antiromane până unde ajung teologii contemporani ai săi din Germania.

Ideile de reformă ale imperatorului Iosif al II-lea afluă bună primire nu numai în Austria dar și între romano-catolicii din Germania și în special între cei din Bavaria, Württemberg și Baden. Tot așa și între cei din orașele Mainz, Trier și Colonia. Iar dintre principii germani, cel mai călduros apărător al teoriilor iosefiniste, a fost *Frideric II-lea de Prusia*, în ceea ce se atinge de orînduirile bisericești și reformele liturgice după sistemul raționalismului. Ca normă, se luă acum dispozițiunile sinodului ținut în Toscana la *Pistoja* în anul 1786 sub președinția arhiepiscopului *Ricci*, care tindea la împuținarea ceremoniilor și sărbătorilor bisericești, la compunerea unei liturgii în limba națională a poporului și la micșorarea puterii papale.

4. În această direcțiune compuseră în anul 1789, un tratat liturgic, doi profesori din Mainz: *Blau* († 1798) și *Dorsch* († 1819⁵⁾).

5. *Werkmeister* preotul de curte al principelui raționalist Carol de Württemberg, introduse în Biserica princiară din Stuttgart o liturgie și vespere germană, la cari se întrebuințară între alte cântări opere proprii ale acestui preot și bucăți muzicale

1) Pitroff, *Anleit. zur praktischen Gottesgelehrtheit*, Wien, 1783.

2) Reichenberger, *Pastoralanweis. nach den Bedürf. des Zeitalt.* Wien, 1805—1811, 5 Bde.

3) Idem, *Pastoralanw. zum akadem. Gebr.*, Wien, 1812.

4) Conf. V. Thalhofer, op. cit., pag. 109 seqq.

5) Blau u. Dorsch, *Beiträge zur Verbesserung des äußeren Gottesdienstes in der katholischen Kirche*. Mainz, 1789.

din cultul protestant. Werkmeister își publică teoriile lui într-o carte apărută în anul 1789¹⁾.

6. Tot în acest înțeles apărură pe la 1800 un tratat liturgic compus de către apostatul preot romano-catolic, învățatul german Ioh. Bapt. Graser († 1841²⁾), imitat în ideile sale de Schellhorn³⁾.

7. Mai puțin inamic al Romei de și cuprins de teoriile rationaliste, fû eruditul profesor din Landshut Vitus Winter († 1814) autor al multor scrieri liturgice dintre cari amintim pe cea intitulată *«Versuche zur Verbesserung der katholischen Si-*

Domnul Doctor **BADEA CIREȘEANU**, Autorul Tezaurului Liturgic, merge în gondolă la Biserica sfântului Marcu și la palatul Dogilor din *Veneția*, Joi 4 Septembrie anul 1897, cercetează aceste monumente și apoi se sue în turnul cel mare din piața sfântului Marcu, de unde se desfășură o priveliște mărească asupra Veneției, asupra mării și insulelor din apropiere.

turgie» apărută anonim în München la 1804. Aci Winter între alte schimbări, cere limba germană în serviciul liturgic pentru popoarele din acele părți.

8. În diecesa Constanța, zelos apărător al Iosefinismului fû *Heinrich Wessenberg* († 1860) care în calitate de vicar de la anul 1800 încoace, înlătură ritualul roman prin aprigul iubitor

1) Werkmeister, *Beiträgen zur Verbesserung der katholischen Liturgie in Deutschland*, Ulm, 1789, 8°.

2) Graser, *Ideen zur Umbildung der feierlichen Messe und des Messbuches*, 1800.

3) Schellhorn, *Beiträge zur zweckmäßigen Einrichtung des katholischen Gottesdienstes und der Liturgie*. Arnstadt, 1804.

de reforme parohul catedralei din Constanța *Beda Pracher*, compositorul unei Liturgii ¹⁾ și al unui Euhologiu ²⁾ în limba germană pentru această diecesă. Ambele lucrări fură publicate între anii 1802—1809.

9. În diecesele Mainz și Trier, se întocmi de asemenea un nou ritual. La această schimbare se asociază pe la începutul secolului XIX și renumitul *Hirscher* († 1865). Iar pe la 1826 niște presviteri latini publicară o propunere către arhiepiscopul din Breslau intitulată «*Erster Sieg des Lichtes über die Finsterniß in der katholischen Kirche Schlesiens*», prin care cer limba germană în serviciul divin.

10. Din partea Curiei romane răspunseră la aceste scrieri isbitoare în autoritatea scaunului papal și a liturgiei romane, mai mulți teologi între cari s'au distins: *Goldhagen* († 1794), prin foaia sa «*Religions-Journal*», apărută în Mainz între anii 1778—1794 ³⁾; profesorul din Mainz *Gregor Köhler* care publică pe la 1788 «*Principia theologiæ liturgicæ ex selectissimis auctoribus*»; franciscanul *Edelbert Menne* autorul unei lucrări ritualistice edată pe la 1810 în Augsburg sub titlul «*Die Liturgie der Kirche*» și în fine *Herenäus Hayd* († 1873) apărătorul limbei latine în liturgia romană.

Timpul raționalismului aduse cu sine multă turburare atât între romano-catolici cât și între protestanți. *Harnack* renumitul învățat protestant arătând devastarea ritualistă provenită din luptele de pe terenul raționalismului, deplânge dureros starea de sărăcie a actelor cultului protestant, rămasă din acel timp furtunos. Acest liturgist își termină lamentațiunea sa cu părerea de rău, că coreligionarii săi, încă nu s'au luminat cel puțin asupra acestei stări triste, în care se află Biserica lor ⁴⁾.

§ 25.

Secolul XIX și scrierile liturgice din acest timp la romano-catolici.

După liniștirea vârtejului raționalistic, nourii începură a se împărășia la apus, și scrierile cu privire la cult, răsăriră cu imbelșugare, ne mai fiind acum nevoe de direcțiunea apologetică

1) Titlul Liturgiei este acesta: *Neue Liturgie des Pfarrers M. zu R. Tübingen*, 1802.

2) Titlul Euhologiuului este acesta: *Entwurf eines neuen Rituals für Geistliche bei ihren Amtsverrichtungen*. 2 Thle., Tübingen, 1. Aufl. 1809. 2. Aufl. 1814.

3) Această foaie reapără din nou după moartea lui Goldhagen și avu durată între anii 1797—1804 sub titlul *Journal der Religion, Wahrheit und Literatur*.

4) «*Es ist eine thränenwerthe Zeit auch in liturgischer Beziehung, denn sie hat uns sehr arm gemacht, arm an Besitz, weil man mit der Geschichte ge-*

și polemică. În secolul XIX-lea, scriitorii din această ramură, expuseră cu mai multă claritate fazele și explicarea actelor sfinte și compuseră *Manuale de Liturgică* în înțelesul propriu al cuvântului, întocmite după planuri științifice și în raport cu cerințele timpului.

1. Cel d'întăiu romano-catolic care dădă studiului liturgic o formă științifică și îl cuprinse în întregimea lui, după direcțiunea Bisericii latine, fu parohul din Traunstein *Xaver Schmid* († 1871), autorul unei *Liturgici* în 2 volume ¹⁾ tipărită în Passau la anul 1832 și apoi apărută treptat în alte două edițiuni. De și Schmid avea dorința de a da prin această scriere, o lucrare completă la lumină, totuși el singur recunoscă în a III-a și ultima edițiune a *Liturgice* sale din 1842, că se află aci multe scăderi. Acest scriitor fu însă și intru câtva excentric în vederile sale, prin susținerea că *Omiletica*, *Catehetica* și chiar *Liturgica*, nu sunt decât ramure ale Teologiei Pastorale ²⁾.

2. Profesorul din Leitmeritz *Adalbert Hnogeck* publică pe la 1842 «*Christfatholische Liturgik*» într'un sistem și mai bun de cât al lui Schmid, cu o împărțire în *generală* și *specială*. Partea generală tratează despre înțelesul cultului latin, persoanele liturgice, locașurile sfinte, vasele, vestmintele și cărțile liturgice; apoi despre pâine, vin, apă, unt de lemn și anul bisericesc. Iar în partea specială autorul se ocupă cu serviciul divin în înțelesul general al cuvântului, sacrificiul euharistic, sacramele, sacramentalii, procesiuni, sfintiri, s. a.

3. *Ioh. Bapt. Lüft* paroh în Darmstadt († 1870) și *Iacov Fluck* († 1865), ambii au publicat câte un manual de acest fel și anume cel d'întăiu o *Liturgică* (1844—1847) împărțită în *generală* și *specială* tratată ca «*Wissenschaftliche Darstellung des katholischen Kultes*». De și multe cestiuni din partea specială sunt încorporate în partea generală, totuși *Liturgica* lui Lüft trece de o lucrare serioasă. Prin tipar însă a fost publicată numai partea generală. Iar Fluck cu mai puțină competență de cât Lüft, dă în *Liturgica* sa (1853—1855) mult material privitor la cult.

4. Dar o lucrare de mare valoare este «*Die Liturgie der drei ersten christlichen Jahrhunderte*» apărută în Tübingen la 1870 prin sânguința profesorului universitar din Breslau *Ferdinand Probst*, în care autorul pe temeiul materialului aflat în operele părinților și scriitorilor răsăriteni și apuseni din primele

brochen, und, was noch schwerer wiegt, arm an Erkenntniß der Armuth». (Harnack, *prakt. Theologie*, S. 612, in *Salentin Thalhofer, Handbuch der kathol. Liturg.* 1. Band S. 117.)

1) *Xaver Schmid, Liturgik der Christfatholischen Religion, Passau. 1832. 2. Bde.*

2) «Daß gleich der Homiletik und Katechetik auch die Liturgik nur eine Zweigdisziplin der einen Pastoraltheologie sei». *Sal. Thalhofer, Handbuch der kathol. Liturg.* 1. B., S. 119.

trei secole creștine, ca Irineu, Clement Alexandreanul, Origen, Ipolit, Tertulian, Ciprian și Constituțiunile apostolice, ne arată (în 4 Tomuri), cea mai veche formă a liturgiilor din orient și occident ¹⁾. De asemenea Probst, expune într-o fidelă traducere literară în întregimea lor cele mai vechi liturgii răsăritene și anume: liturgia Constituțiunilor apostolice, a sf. Iacov și a sf. Marcu.

5. Un manual liturgic scris într'un sistem de adâncă erudițiune, publică la anul 1883 în Freiburg, profesorul din Eichstätt, *Valentin Thalhofer*. Opul intitulat «*Handbuch der katholischen Liturgik*», completează multe scăderi ale predecesorilor autorului, cu planul științific pe care îl are cartea. Aci expune Thalhofer vastele lui cunoștințe asupra izvoarelor și literaturii liturgice, ființa liturgiei și a cultului, formele generale și speciale ale cultului, închinarea și pozițiunea creștinului în Biserică, spălările liturgice, lumina și tămâia în casa Domnului, colorile liturgice ș. a.

6. Dintre scrierile franceze din acest secol, cea mai prețioasă din specialitatea aceasta, este opera intitulată «*Institutions liturgiques*» a renumitului abate din Solesmes, *Prosper Guéranger* (†1875). Lucrarea aceasta de și nu este tocmai critică, totuși a făcut o epocă în Biserica latină și este mult lăudată de episcopul roman Piu IX. Prin îngrijirea autorului, Instituțiunile au apărut în trei Tomuri publicate în Paris la anii 1840, 1841 și 1851, 8°. Iar a doua edițiune a fost dată la lumină în Paris între anii 1878—1885 în patru Tomuri. Primul și al II-lea Tom, conțin istoria literaturii liturgice și a cultului cu privire la Bisericele: răsăriteană ortodoxă, romano-catolică, protestantă și eretice, din vechime și până în secolul XIX. Tomul III se ocupă cu cărțile liturgice latine, edițiunile acestora, limba, imprimăria ș. a. Iar Tomul IV cuprinde polemica liturgică romano-catolică și apărarea doctrinelor latine. Pentru a face să înțeleagă spiritul cultului latin, și pentru unificarea acestuia, Guéranger a edat «*Année liturgique*», continuat prin unul din confrății săi în 11 volume.

7. Un «*Manuel liturgique*» mai nou pentru folosul seminariilor romano-catolice din Franția, este cel compus de către presviterul profesor A. Lerozey, și tipărit în Paris între anii 1889—1890 în patru volume: a) *Histoire et Symbolisme de la Liturgie*; b) *Cérémonial romain*; c) *Introduction à la Liturgie*; d) *Explication des rubriques*.

8. Cei mai însemnați pastoralisti ca Jos. Amberger pe la anul 1857, Mihail Bengel pe la 1863, Gassner (1870), Kerschbaumer (1871) și Ricker (1878), publicară la aceste date manuale de *Teologii Pastorale*, în cari introduc și Liturgica ca făcând parte din studiul pastoral. Iar Franz Fischer, Anton Jarisch, Leopold Kopp, Mette, Schild, Schmitz, Storch, Wappler,

1) Conf. Izvoarele principale ale Tezaurului Liturgic, p. 19. Tom. I.

tipărită între anii 1854 și 1883 mici manuale de Liturgică pentru folosul gimnaziilor clasice și reale.

9. Ca arheologi în ramura liturgică se distinseră Binterim (+1855), iezuitul Marchi, Giovanni Battista de Rossi renumit prin opul său «*Roma sotterranea cristiana*» în 3 Tomuri folio (1864—1877), Kraus, Raffaele Garrucci autorul operei «*Storia della arte cristiana*» în 6 Tomuri folio (1873—1881), Fr. Bock, Andreas Schmid și Martigny autorul lexiconului «*Dictionnaire des antiquités chrétiennes*» apărut până acum în trei edițiuni; a III edițiune apărut în Paris la anul 1889. În lucrările acestor arheologi, aflăm cu privire mai ales la Biserica latină, tipuri vechi de vase liturgice, picturi copiate de pe pereții catacombelor din primele secole ale creștinătății, inscripțiuni adunate de pe zidurile edificiilor acum în mare parte distruse, copii de pe icoane vechi și planuri de arhitectură.

10. Dicționare curat liturgice au tipărit: Fr. Grundmayr «*Liturg. Lexikon der römisch-katholischen Kirchengebrauch*», a cărui ultimă edițiune a apărut în Augsburg la anul 1822; abatele Migne «*Dictionnaire liturgique*» tradus și în limba germană de Schinke și apărut astfel în Breslau la anul 1850 într'un volum 8° 1); și Léon Clugnet «*Dictionnaire gr. fr. des noms liturgiques*», tipărit în Paris la anul 1895.

§ 26.

Literatura liturgică la Protestanți din timpul reformațiunii și până în secolul XIX-lea.

De și succesorii lui Luter și Calvin căutară a învinovăți pe romano-catolici prin scrieri mai mult istorice și dogmatice, totuși nici terenul liturgic nu fu părăsit. Acum protestanții îndreptându-se în contra cultului latin schimbat după toate împrejurările aduse de timpurile vechi și moderne, găsiră o bogată materie de cercutat în această direcțiune și începură prin urmare a-și ascuți armele și a trimite săgeți în tabăra inamică.

1. Semnalul luptei sistematice de acest fel, fu dat de protestanții Hesshusius care tipări în Jena la 1572 o scriere prin care combate formele exterioare ale liturgiei latine și apoi exorcismele de la botez, și Policarp Leiyser prin publicarea în anul 1591 a unui tratat cu același conținut. Acești autori nu uitară ca în atacul lor îndreptat în contra romano-catolicilor, să apere cultul protestant 2).

1) Val. Thalhofer, *Handbuch der Kathol. Liturg.* I. Bd. s. 81—139.

2) Le plan liturgique des réformateurs du XVI-e siècle fut, ainsi que les faits le démontrent, de repousser les prières traditionnelles et de les remplacer par des lectures de la Bible, d'élaguer tout ce que les livres antérieurs renfermaient de favorable aux croyances de l'Eglise contre lesquelles ils se déclaraient,

2. Dar mai puternic în argumente și mai adânc în cunoștințele liturgice fu reformatul teolog din Zurich *Rudolf Hospinian* (+ 1626) care se ridică cu mai multă vehemență în contra latinilor pe la 1585 când publică scrierea sa «*De origine et progressu rituum et cœremoniarum ecclesiasticarum*», pentru a proba că cultul roman prin împodobirea lui a pierdut simplitatea și curătenia clasică pe cari le avea în timpurile vechi ale

Domnul Doctor **BADEA CIREȘEANU**, Autorul Tezaurului Liturgic,
Vineri 8 August anul 1897, cercetează marea catedrală «Westminster» din Londra.

creștinătății și nu mai poate fi prin urmare un cult impunător și îmbrăcat cu formele demnității. Tot cu acest scop Hospinian dădu mai târziu la lumină (an. 1587) încă alte două scrieri : «*De*

de substituer des formules de leur façon destinées à exprimer les nouveaux dogmes, de faire disparaître du service divin ce qui gêne, ce qui assujétit, de remplacer les antiques prières où respiraient la confiance et la simplicité de la foi. Prosp. Guéranger, *Inst. Lit.*, III T., p. XXI.

templis, hoc est de origine, progressu et abusu templorum; apoi pe cea intitulată «*De festis Iudæorum et ethnicorum, hoc est de origine, progressu, cæremoniis et ritibus festorum christianorum*»¹⁾.

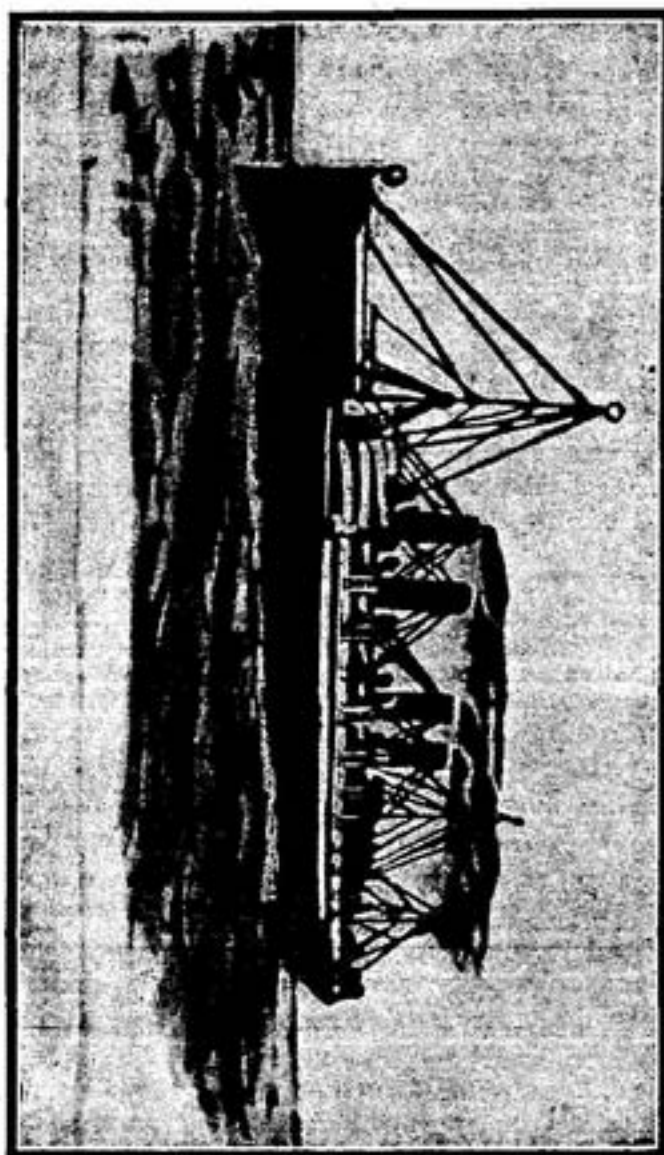
3. În secolul XVIII, teologul episcopal englez din Oxford, Iosif Bingham (Josephus Binghamus † 1723) se ilustră prin vestita lui operă «*Origins eccl. of the antiquities of the Cristian church*», apărută la Londra în 8 Tomuri între anii 1708—1722. Protestantul Henricus Grischovius, a tradus opera lui Bingham în limba latină și a tipărit-o în Hallae între anii 1724—1729 cu o prefață lăudătoare de Buddeus († 1729), sub titlul «*Origines sive antiquitates ecclesiasticæ*», în 10 Tomuri. Iar un rezumat în limba germană a apărut în 4 Tomuri la Augsburg între anii 1788—1796. Cea mai nouă edițiune a acestei opere a fost însă publicată la 1878 în Oxford. Bingham desfășură în cartea lui în cea mai deplină ordine și cu o profundă erudițiune, toate vechimele religioase creștine și cu deosebire pe cele liturgice în 23 de cărți. În cele d'întăiu 8 cărți, autorul vorbește despre numirile ce purtau creștinii cei vechi, treptele ierarhice superioare și inferioare cu drepturile și datorile lor; apoi despre ascetism, locașurile, odoarele sfinte și sfintirea acestora. Cartea IX-a arată geografia Bisericii vechi; cartea X-a tratează despre catehumeni; a XI-a despre botez; a XII-a, sf. mir; a XIII-a despre serviciul divin cu ceremoniile lui s. e. Ingenucherea, starea dreaptă la rugăciune s. a. Cartea XIV-a conține liturgia catehumenilor; a XV-a liturgia credincioșilor; a XVI-a unitatea și disciplina bisericii vechi; a XVII-a se ocupă cu disciplina vechilor clerici; a XVIII-a cu penitența; a XIX-a conține deslegarea păcătoșilor. Cartea a XX-a arată sărbătorile vechi bisericești; a XXI-a posturile creștinilor; a XXII-a despre căsătorii și în fine a XXIII-a istorisește îngroparea creștinilor în timpurile antice. Conținutul acestor vechimi liturgice se mărginește la cele d'întăiu șase secole ale creștinismului, cu scopul de a susține direcțiunea anglicană în care parte cam alunecă cu argumentațiunea. Cu toate acestea opera este atât de folositoare în cât totdeauna a fost consultată nu numai de protestanți și latini, dar și de scriitori răsăriteni.

4. De valoare însemnată sunt și următorii liturgiști protestanți: Vicarul anglican Wilhelm Wall († 1727) autorul lucrării «*Historia pædobaptismi*» apărută în limba engleză la 1707 și apoi tradusă în latinește de Schlosser între anii 1748 și 1753; francezul Daille († 1760) care a scris cu mult gust 4 cărți «*De jejuniis et quadragesima*», tipărite la 1754; Christoph Pfaff din Tübingen († 1786), renumit prin scrierile liturgico-arheo-

1) La toate acestea, răspunseră scriitorii romano-catolici tot în aceeași termeni de violență și energie.

logice. Toti aceștia însă pentru a apăra doctrina lor, 'sunt cu porniri polemice în contra latinilor ¹⁾.

Domnul Doctor **BADEA CIREȘEANU**, Autorul Tezaurului Liturgic, călătorește cu vaporul pe Marea Egee, de la orașul Smirna (Asia) la insula Samos și apoi la orașul Altona, în luna Iulie anul 1889, pentru cercetări liturgice și arheologice.

1) Multă atențiune merită și numeroasele dizertațiuni liturgice, ținute cu ocaziunea promoțiunilor la titlul academic de „Doctor”, în secolul XVII dar mai ales în prima jumătate a secolului XVIII, în universitățile protestante din Altdorf, Greifswalde, Halle, Iena, Königsberg, Leipzig, Marburg, Upsala etc. și publicate în diferite timpuri. Cu aceste ocaziuni, oratorii protestanți, nu uită de a face spirit în socoteala latinilor.

§ 27.

Secolul XIX-lea și scrierile liturgice protestante din acest timp.

Protestanții din Germania, nu numai în secolul XVIII, dar și în primele decenii ale secolului al XIX trecută prin grele încercări, sub influența răsvrătitoare a raționalismului. Iar cam de la 1850 încoace, căile spinoase pe care le străbătuseră sub conducerea raționalistilor escentrici ca *Christian Bauer* († 1860), *David Strauss* († 1874¹), *Schenkel* († 1885), *Keim* († 1878), ș.a., fură părăsite pentru a se face loc unei direcțiuni nouă inspirată de învățăturile creștine, liturgiile clasice și pacea evanghelică²). Acum se încep cercetările vechimilor bisericești și se îndreaptă atențiunea râvnitoare, către starea într-o câtvă normală a episcopaliilor englezi, cari se credeau a fi în cercul unei autorități clasice. Din cercetările științifice făcute, protestanții recunosc că Biserica ortodoxă de răsărit, este *singura depozitară a învățăturilor apostolice și păstrătoare cu sfințenie a liturgiilor originale*.

În Anglia la începutul secolului XIX-lea, episcopalii și presbiterianii avură mare înclinare către studiul părinților bisericești și al liturgiilor celor vechi, sub inspirațiunea cu deosebire a *Puseismului*³). În scrierile liturgice anglicane se intonă euharistia ca centru al cultului, se accentuă caracterul preoțesc al ministrilor altarului și se introduseră în serviciile bisericești multe ceremonialuri romane. Cu *Puseismul* are într-o câtvă asemănare și direcțiunea *Irvingiană*, al cărei urzitor este *Irving* († 1834), care predică în Anglia și Germania reînnoirea timpului apostolic și înființarea unei noi împărății divine. Dar în liturgia irvingiană de și fură introduse multe puncte grecești, romane și anglicane, totuși nu se accentuă caracterul de sacrificiu al euharistiei⁴).

1) Eusev. Popovici, Ist. Bis., op. c., vol. II, p. 385 seqq.

2) *Christian Bauer* înființând pe la anul 1830 școala nouă din Tübingen sub influența filosofiei lui *Hegel*, recunoscă numai o origine curat omească a creștinismului și tăgădui autenticitatea cărților Noului Testament. Discipolul său *David Strauss*, întrecu pe *Bauer* prin escentricele sale doctrine cu privire la „*Viața lui Iisus*”; iar pe *Strauss* l’a imitat *Schenkel* în scrierea sa „*Charakterbild Jesu*”. Acești raționaliști escentrici se siliră a revărsa razele acestor doctrine și asupra cultului protestant; dar coreligionarii lor ortodoxi respinseră cu indignare aceste tendințe.

3) Direcțiunea puseistică fu înființată în Anglia pe la anul 1833 de către profesorul *Pusey* († 1882), din Oxford, care tindea la reformarea Bisericii anglicane și apropierea ei de Biserica romano-catolică. Jocul acesta îl făcea papa Pius IX (1846–1878) prin instrumentul său aflat în persoana lui *Pusey*.

4) Anglia adoptă sistemul protestant calvin, din impulsul regelui *Enric VIII* (1509–1547), un mare inamic al Vaticanului, devenit astfel după ce papa *Clement VII* (1523–1534) nu aprobă desfacerea căsătoriei acestui rege și depărtarea soției sale Ca-

După cum însă furtunile și viscelele distrug plante, arbori și clădiri și nu crește nimic bun. sub imperiul acestor intemperii, tot așa și în timpul furtunelor protestante, scrierile compuse în aceste împrejurări; în general sunt violente, iuți și pasionate. De la jumătatea II-a a secolului al XIX-lea încoace, încetând aceste vânturi și urmând de aci în tot apusul liniștirea spiritelor protestante, mulțimea scrierilor liturgice din această confesiune fû așa de însemnată, că după cum ne încredințează *Bähr*, în timp de 300 ani poate n'au apărut atâtea lucrări, câte s'au tipărit în cele câteva decenii ale jumătății a II-a a secolului trecut.

1. Studiul liturgiilor vechi orientale și occidentale cum și al liturgiilor vechi protestante fû acum înlesnit prin «*Tetralogia liturgica*» a englezului *Neale* (Nil) apărută în Londra la 1840, și «*Codex liturgicus ecclesiæ universæ*», tipărit la Lipsca în 4 Tomuri între anii 1847 și 1854 de eruditul profesor protestant *Hermann Adalbert Daniel*. Nu puțin a contribuit la înflorirea acestui studiu și *I. L. König* prin publicarea scrierei «*Die Hauptliturgien der alten Kirche*» (an. 1865). Iar protestanții *K. Bartsch*, *Höfling* († 1853), *Lisco* († 1866), *Ernst Ranke*, *Fried. Strauss* și *Bobertag*, se făcură cunoscuți prin tratate cu privire la pericopele evanghelice, anul bisericesc evangelic și taina botezului.

2. Între istoricii arheologi, cercetători ai serviciului divin se deosebiră *Heinrich Alt* și *Th. Kliefoth*. *Heinrich Alt*, pastor în Berlin, dădû la lumină pe la 1847 o scriere de multă valoare sub titlul «*Der christliche Kultus*», în care autorul desfășură vederile sale destul de clare și obiective, asupra liturgiilor formulate din cele mai vechi timpuri și până în timpul său. Această lucrare distribuită în două volume cuprinde următorul material: primul volum se ocupă cu serbarea duminecei, locașurile sfinte hotărâte pentru exercitarea cultului la greci, romano-catolici, luterani, anglicani și reformați. Al doilea volum conține

---

terina de Aragonia, pentru a se cununa cu *Anna Boleyn*. Teologul englez *Toma Cranmer* (Cremier) amicul lui Enric devenit arhiepiscop, după moartea lui Enric înființă *Biserica episcopală* sau *înaltă* pe baza pusă de amicul său regele Enric, și o organizează cu principii luate din luteranism, calvinism și catolicism, desființând missa, dar păstrând instituțiunea episcopală ca provenită de la apostoli. Maria supranumită „cea crudă sau sângeroasă” fiică a Caterinei de Aragonia, suindu-se pe tronul Angliei (1553–1558), cea d'întăiu grijă a ei fu de a persecuta pe protestanții episcopali, a arde cu foc 300 dintre aceștia în frunte cu *Cranmer*, pentru a resbună pe isgonita ei mamă, și a restabili catolicismul. *Elisabeta* însă, fiica *Annei Boleyn* (1558–1603) iarăși din motive de răzbunare în contra Mariei, restabili protestantismul lui *Cranmer*. Dar afară de *Biserica episcopală* se înființă în Anglia sub *Elisabeta* și o altă *Biserică* curat calvinică cu un cult de tot simplu numită *presbiteriană* sau *puritană* ori și *nonconformistă*. Între aceste două Biserici urmăriră mai târziu lupte sângeroase predominând când una când alta. Populațiunea Angliei fiind acum de vr'o 42.000.000 locuitori, enumărăm vr'o 30.000.000 anglicani episcopali cu 220 episcopi și vr'o 10.000.000 de presbiteriani; iar restul de 2.000.000 aparține altor confesiuni. Conf. Eusev. Popov., Ist. Bis., op. c., vol. II, p. 229, 369 seqq.

anul bisericesc și dezvoltarea lui istorică la greci, romano-catolici, protestanți, armeni și nestorienii. Aci se află și bogate reflexiuni asupra serviciului divin în creștinism. *Kliefoth* în foliosul cultului protestant, publică pe la anul 1847 «Die ursprüngliche Gottesdienstordnung in den deutschen Kirchen lutherischen Bekenntnisses ihre Destruction und Reformation», prin care voi să probeze că origina cultului protestant trebuie căutată nu numai în liturgia reformatoarelor, dar chiar și în cultul vechilor creștini, al cărui prototip se află în cultul mozaic. Edițiunea a II-a a acestei scrieri fu îmbogățită de autor și apără

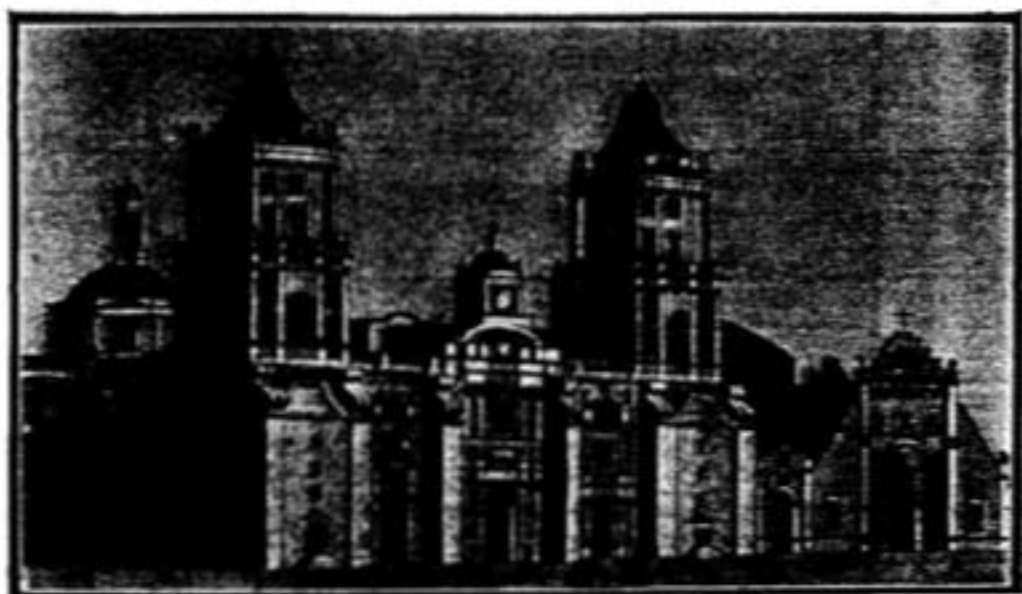
Biserica catedrală a orașului Upsala (Suedia).

astfel între anii 1858—1861 la Schwerin în cinci volume foarte prețioase pentru cestiunile liturgice. În primul volum *Kliefoth* se ocupă de ființa liturgică așa cum o aflăm în scrierile părinților și scriitorilor Bisericii din cele d'întâi trei secole ale creștinismului, precum și în cele d'întâiu 7 cărți ale Constituțiunilor apostolice. După *Kliefoth* în secolul al IV-lea începe evul mediu al cultului creștin pentru că în acest timp se ivesc cele mai multe aduceri de sacrificii, bogății ritualistice, podoabe simbolice și înfloriri liturgice. Volumul al II-lea cuprinde liturgia din a VIII-a carte a Constituțiunilor apostolice, apoi a ss. Vasilie și

Hrisostom, liturgia africană atribuită fericitului Augustin și liturgiile: ambroziană sau milanică, spanică și galică. Volumul al III-lea arată dezvoltarea liturgiei romane până la reformațiune. Volumul al IV-lea, principiile cultului aplicate de reformatori; iar volumul V-lea conține priviri asupra distrugerii vechiului cult luteran prin pietismul și raționalismul din secolul al XVIII-lea. Tot în acest ultim volum autorul face mai multe propuneri pentru restabilirea și îmbogățirea în timpul de față a vechiului cult luteran.

3. Felurite subiecte asupra cultului protestant dezvoltară și următorii scriitori: adeptul teoriilor lui *Schleiermacher*, *I. C. Gass* († 1831) dând la lumină pe la 1815 «*Über den christl.*

Marea catedrală din orașul Mexic (America).

Kultus», și *Höfling* autorul lucrării «*Von der Composition des christl. Gemeindegottesdienstes*», publicată la 1837 în Erlangen. Apoi urmează *Karl Wilhelm Vetter*, *Fr. Ehrenfeuchter*, *I. D. Seisen*, *Bähr* și *Karl* († 1871) un erudit teolog protestant autorul unei Simbolici a cultului mozaic și al altor lucrări așternute pe terenul liturgic luteran și reformat. Mai departe: *Fr. Nees von Esenbeck*, *Ludwig Schöberlein*, *Petri* și pastorul catolic *Löhe*.

4. În fine sub titlul *Liturgica* s'au publicat următoarele scrieri tot cu privire la cultul protestant: *Klöpper* compuse și tipări «*Liturgik oder Theorie der stehenden Kultusformen in der evangelischen Kirche*» în Lipsa, 1841; apoi *Ebrard*,

Hagenbach «Grundlinien der Liturgik und Homiletik» Lipsca, 1863, în care consideră predica ca temelie al Liturgiei, prin urmare și Omiletica este o parte a Liturgiei.

5. Iar manuale mai mici de *Teologia practică* în cari autorii tratează liturgia dintr'un punct sau altul de vedere, avem în jumătatea II a secolului XIX-lea de la Marheineke, Nitzsch, Gaupp, Moll, Otto, Henke, Zezschwitz și Harnack; dar între aceste din urmă manuale, cel mai bun și mai bogat este al lui Harnack intitulat «Der christliche Gemeindegottesdienst» apărut în anul 1878¹⁾.

Din toate acestea se vede că și protestanții au o însemnată literatură; dar melancolismul lor pentru distrugerea cultului protestant se vedește din când în când prin câte o mărturisire tainică a câte unui scriitor din acea credință²⁾.

III.

BISERICILE ERETICE.

Imprejurările ierarhice și liturgice la eretici în timpurile moderne.

§ 28.

Numărul și valoarea liturgiilor de cari se servesc ereticii în timpul de față.

In acest period ereticii se mulțumesc cu scrierile moștenite de la predecesorii lor și nu caută o propășire mai depărtată. Numai monoteleții însă, cari în perioadele trecute nu se disting prin lucrări semnificative, se fac acum cunoscuți prin vr'o câțiva bărbați, editori ai liturgiilor orientale și occidentale și autori de numeroase învățături cu privire la cultul iacobit. Stagnarea aceasta literară, aflată mai ales la nestorieni și monofiziți, își găsește deslegarea în certele interne ivite între acești rătăciți, dar mai cu seamă în războaiele confesionale ce le trimite scaunul roman, cu care luptă neconținut în scopul apărării doctrinei lor.

Pentru o înțelegere mai de aproape a condițiunilor liturgice la eretici, din secolul XVI-lea și până în timpul de față, i am clasificat acum în trei familii: *Nestorieni*, *Monofiziți* și

1) Valentin Thalhofer, *Handbuch der kathol. Liturg.*, I Bd., pag. 107 seqq.

2) Kliefoth, op. cit., volumul V. Pfaff din Tübingen, *Disquisit de liturg. missalibus*, etc., Tubingae, 1721.

Monotelești reprezentați prin Maroniți, arătând în scurt pentru fie-care grupă, mișcările ierarhice din aceste timpuri și formularele liturgice de cari se servesc ¹⁾.

a) Nestorienii.

1. Atât de răspândiți până în secolul XI-lea în *Cipru, Siria, Persia, Bactria, India și China*, nestorienii, sau cum le place lor a se intitula «Creștinii Haldei», începură de acum a-și împuțina numărul mai ales în părțile Indiei, din cauza persecuțiilor venite de la Persi și Mongoli. Urmașii lui Nestorie se deosebesc de conaționalii lor Iacobiți atât prin dogme, cât și prin respingerea cultului icoanelor, dar primirea în schimb a unor puncte iudaice.

Patriarhul nestorian, până în secolul al VIII-lea avu reședința în Seleucia; apoi de aci până în secolul al XIII-lea în Bagdad, și în alte localități până în secolul XVI-lea, când se așează pentru un îndelungat timp în Mosul sau mai drept zis în Alcoș lângă Mosul, dar cu titlul de «*Catolicos de Seleucia*», ori «*Catolicos de Bagdad*». La anul 1450, sinodul respectiv prin stăruința patriarhului nestorian «*Mar-Elias*» (Domnul Elias), hotărî să se moștenească această demnitate numai într-o singură familie, și să treacă astfel patriarhatul dela unchiu la nepot. Hotărîrea aceasta însă, aduse cu sine o desbinare nestoriană manifestată tocmai la 1551, când nemulțumiții locuitori ai munților, aleseră de patriarh pe «*Mar-Simon V-lea*», cu reședința deocamdată în Urmiah, apoi la 1590 în Kocihanes. Iar ca o demonstrare în contra adversarilor, părtașii lui Mar-Simon făcură și ei moștenitoare demnitatea patriarhului lor. Nestorienii de pe șesuri recunoscură pe *Mar Elias V-lea* de patriarh al lor, cu reședința în Mosul. De atunci și până pe la 1842, succesorii acestor patriarhi, păstrară titlurile de «*Mar Elias*» sau «*Mar-Simon*», după vechii lor predecesori.

2. Episcopii Romei, încă din secolul XIII-lea își îndreptară privirile cuceritoare spre nestorienii; dar ocaziunea fu bine venită tocmai acum prin discordiile arătate, când papa se oferî a aduce liniște în schimbul trecerii acestor eretici la unirea cu Roma. Vaticanul în acest scop, înființă la 1681 un patriarh nestorian unit, cu reședința în Diarbekir (Amida Karamid), purtând numele pentru sine și urmașii lui de «*Mar Iosif*». Iar pe la anul 1780 patriarhul Elias de la Mosul trecând la unire și devenind astfel de prisos patriarhia din Diarbekir, aceasta se desființă la 1828

¹⁾ Numărul creștinilor eterodoxi din orient se ridică la vr'o 10 milioane cu vr'o 130 de episcopi; din ei sunt uniți cu Roma vr'o jumătate de milion cu 63 episcopi și mai mulți vicari apostolici; la protestantism s'au convertit vr'o 20.000 suflete. Acești eretici sunt răspândiți în Europa, Asia și Africa. Ion Mihailescu, Compendiu de Teologie Simbolică, București, 1902, pag. 51.

adică după moartea lui Iosif VI-lea. Dela anul 1842 patriarhul unit din Mosul nu se mai numește *Mar Elias*, ci *Catolicos de Babilon*, sau de Bagdad unde locuiește dela 1830 încoace. Astăzi deci, se află un patriarh haldeu nestorian Mar Simon ¹⁾ în Kocibanes cu 55.000 credincioși (căci vr'o 15.000 trecură în anul 1898 la Biserica rusească), și un alt patriarh nestorian unit în Bagdad (având subalterni 5 arhiepiscopi și 7 episcopi) cu 30.000 de suflete ²⁾.

Un preot nestorian din Siria (Asia) servind liturgia cultului său.

Nestorienii din India numiți și «Tomizli» ³⁾, primiau în vechime pe mitropolitul și episcopii lor de la patriarhul nestorian din Persia. Dar pe la anul 1498, prin constrângerea Portugezilor, o mare parte din ei trecură la unirea cu Roma și primiră mi-

1) Acesta are sub jurisdicțiunea sa un mitropolit, 8 episcopi și 2 episcopi vicari. Eusevie Popovici, *Istoria Bisericească*, trad. de episcopii Atanasie și Gheorasiu, București, 1901, Vol. II, p. 510-513.

2) După alți scriitori, numărul tuturor nestorienilor se ridică la 500.000.

3) Se numesc «Tomizli» nestorienii din India, de la apostolul Toma, care după o veche tradițiune a predicat evanghelia în India ostică.

tropoliti ieziuiti. Asprii în purtare și antipatici în sentimentele lor, mitropoliti ieziuiti nemulțumind pe Tomiști se desființă unirea pe la 1653. Vaticanul însă le trimise imediat mitropoliti carmeliti, mai târziu intitulați «*Vicari apostolici*» și aceștia reușind a liniști pe uniti, au și azi sub conducerea lor 130.000 de suflete.

Cei 70.000 de Tomiști neuniți, rămaseră cu un mitropolit priimit de la patriarhul lor din Persia; iar de la 1751 aleseră dintre indigeni pe acest păstor al lor.

3. Nestorienii se servesc de 3 liturgii: a «*sfinților apostoli*» atribuită lui Adeu și Maris¹⁾, a lui «*Teodor al Mopsuestiei*»²⁾ și în fine a lui «*Nestorie*», intitulată în unii codici «*Liturgia lui Ioan*» sau și «*Liturgia a treia*»³⁾. Liturgia lui Teodor al Mopsuestiei, cu aceea a lui Nestorie, sunt prelucrate pe temeiul vechii liturgii siriace așa zisă a «*sfinților apostoli*» (numită de Guéranger greșit «*a celor 12 apostoli*»), și se întregesc prin aceasta, cunoscut fiind, că numai Liturgia sfinților apostoli Adeu și Maris conține *proanafora* și *anafora* adică *liturgia catehumenilor* și a *credincioșilor* (Daniel, Codex, Tom. IV, p. 48: *missa catechumenorum* sive *προαναφορικη*, și p. 59: *missa fidelium* sive *ἀναφορὰ*⁴⁾); iar celelalte două cuprind numai *anafora* sau *liturgia credincioșilor*⁵⁾. *Limba liturgică la nestorienii este ca*

1) Eusebiu ne istorisește în Hist. eccl. I. I. c. 13, că Adeu sau Sadeu cu învățacelul său Maris predicară evangelia la curtea lui Avgar regele Edesei și apoi în toată Edesa și Mesopotamia, și înființară în aceste locuri Biserici creștine. Conf. Herm. Adalb. Daniel, Codex Liturgicus, Tom. IV, p. 171–193 cu textul liturgiei lui Adeu și Maris, în limba latină.

2) Liturgia lui Teodor se servește în toate duminicile de la începutul postului crăciunului și până la duminica Floriilor.

3) Creștinii Tomiști întrebuințează din vechime o liturgie proprie numită «*Liturgia Bisericii malabare*», care nu se deosebește de cât prea puțin de liturgia ss. apostoli Adeu și Maris, pe temeiul căreia este compusă. De și liturgia malabară se modifică prin scaunul roman de când o mare parte din Tomiști trecură la unire, totuși și în această formă modificată consună cu aceea a ss. apostoli. În total așa dar nestorienii au 4 liturgii: a ss. apostoli, a lui Teodor al Mopsuestiei, a lui Nestorie, servită de cinci ori pe an – adică la Bobotează, sfântul Ioan Botezătorul, ziua învățătorilor nestorienii, mercuria ajunării Ninevitenilor și duminica Paștelor – și în fine *liturgia malabară*. Toate aceste liturgii se servesc în limba siriacă. Conf. Prosper Guéranger, Inst. Lit., ed. II, T. I, p. 222. Conf. Hermann Adalb. Daniel, Codex Liturgicus, Lipsiæ 1853, Tom. IV, p. 33–41.

4) ἀναφορὰ = jertfa. De aceea liturgia catehumenilor se cheamă la orientali *προαναφορὰ*, adică liturgia premergătoare jertfei; iar liturgia credincioșilor se cheamă ἀναφορὰ, adică, însăși jertfa. Cuvântul ἀναφορὰ îl găsim în formula «*să stăm bine... sfânta jertfă (ἀναφορὰ)*»... din liturgia sf. Iacov (n. XXVIII), a sf. Vasilie (Daniel, Codex, T. IV, p. 425) și în liturgia sf. Hrisostom (n. XXVII). Vezi și Tezaur. Liturgic, Tom. I, pag. 55, n. 2; pag. 69, n. 3; pag. 70, n. 1.

5) Daniel, Codex Liturg., T. IV, Lipsiæ, 1853, p. 48 și 59. Iar P. Guéranger în Inst. L., T. I, p. 105 zice: «*Les Grecs appellent Anaphore la partie des prières de la Messe qui renferme l'offrande et le canon*».

Tot acest autor la p. 388–389 Tomul I aceeași operă, spune că «*Les jacobites, les nestoriens, seulement depuis l'an 1000, ont produit plus de formules liturgiques, d'anaphores, par exemple, que les Grecs melchites, dont les livres n'ont rien gagné depuis leur séparation de l'Église romaine, si l'on excepte*

și la Iacobiți și Maroniți, cea siriacă veche¹⁾. De altfel ei vorbesc limba siriacă nouă, ori arabă, persană sau indiană, după localitățile unde sunt stabiliți.

b) Monofiziții.

Fiind imprăștiati atât în Egipt cât și în Siria, monofiziții numiți și «Eutichieni» după numele lui Eutichie patriarhul Constantinopolului († 451), se deosebira unii de alții prin numiri diferite: monofiziții din Egipt se numira *Copti*²⁾; iar cei din Siria primira numele de *Iacobiți*, după reformatorul lor *Iacov Baradai Zanzalus* — adică cerșetorul — episcop al Edesei († 578). Până la anul 450 când s'a întărit monofizitismul, în patriarhatul alexandrian, se întrebuintă liturgia orientală atribuită sfântului Marcu, asemănătoare cu aceea a sf. Iacov³⁾. De la această dată o întrebuintară numai ortodoxii până în secolul XII-lea, când fu înlocuită cu liturgiile constantinopolitane.

1. *Coptii* adică creștinii de naționalitate egipteană, la început întrebuintară și ei pentru un scurt timp liturgiile grecești alexandrine atribuite ss. Marcu, Vasilie și Grigorie de Nazianz, apoi prelucrară liturgiile lor în limba coptică sau neo-egipteană, de pe liturgiile grecești numite. Multe însă din rugăciuni și exclamațiunile tari ale presviterului, remaseră și mai departe în textul coptic tot în limba grecească⁴⁾. Prin secolul VIII-lea, Egiptul căzând sub dominațiunea Mahomedanilor, limba liturgică deveni indoită, adică pericopele din sfânta scriptură a Vechiului și Noului Testament se cetiră în limba arabă, iar restul serviciului divin

certaines recueils d'hymnes composées par toute sorte de personnes, et adjointes aux livres d'offices. Mais encore ce dernier genre de prières ne tient point au fond de la Liturgie, comme les anaphores, les bénédictions, etc., composée par les jacobites et les nestoriens modernes, et dont nous trouvons le texte ou la notice dans l'ouvrage de Renaudot sur les Liturgies d'Orient, ou dans la bibliothèque orientale d'Assemani.

1) Sed illud tantum scimus, Nestorianos, quæcumque in regione Ecclesias instituerant, officia sacra non aliter, quam Syriace celebrasse. Renaudot, Collectio Liturgiarum orient. T. II, p. 563.

2) Coptii sunt descendenti vechilor Egipteni.

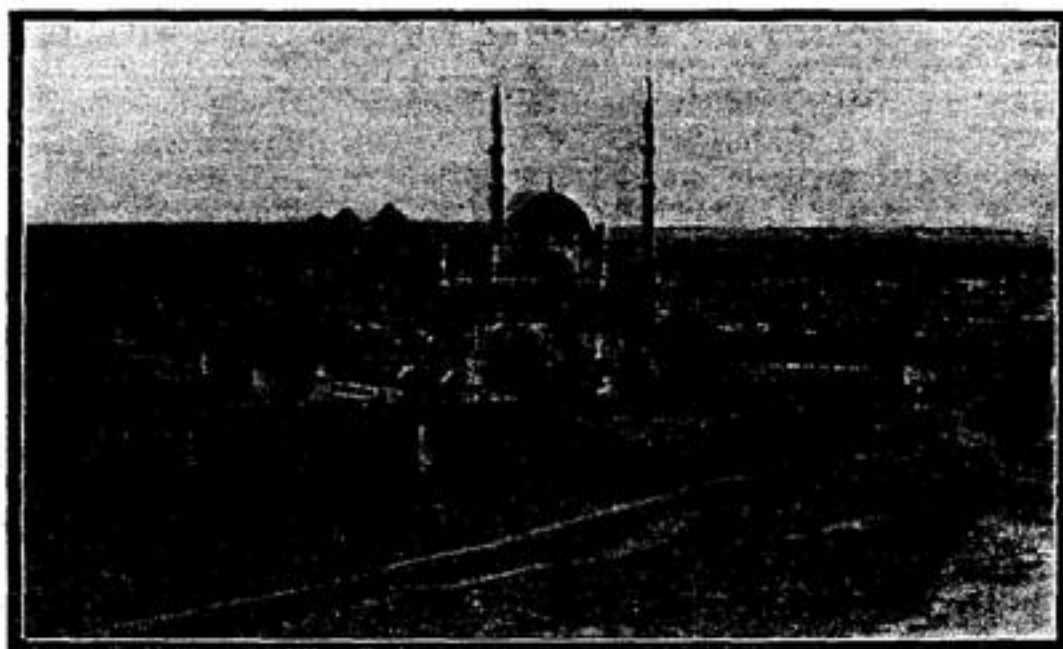
Numirea de „Copti” are mai multe origini: unii zic că se derivă de la un vechiu oraș egiptean „Kopto”. Alții susțin că este o prescurtare a cuvântului αἰγύπτιος pe care Arabii spre a-l putea pronunța, l'au schimbat în „Copti”. După altă părere, Mahomedanii numira pe iacobiți „Copti”. Iezuitul Bernat crede însă că cuvântul „Copti” e sinonim cu κόπτοι = „tăiași”, pentru că Egiptenii monofiziți ca să complacă Mahomedanilor, își tăiară copiii împrejur. Grecii îi numira de aceea „Copti”. A. Lerosey, Histoire et Symbolisme de la Liturgie, p. 6.

3) Conf. Martigny, Diction. des antiq. chrét. art. „Liturgie”, p. 429 seqq.

4) Exclamațiunile liturgice ale preoților Copti în limba grecească sunt: Κύριε ἐλέησον. — Ὁ Κύριος μετὰ πάντων ἡμῶν. — Εἰρήνη πᾶσιν. — Προσχωμεν θεῷ μετὰ φόβου. — Προσφέρειν κατὰ τρόπον. — Ἄνω τὰς καρδίας. — Ἅγιος ὁ θεός... — Δόξα πατρὶ καὶ υἱῷ καὶ... ș.a. În vara anului 1904, am cercetat Biserica coptică din Alexandria Egiptului. Întocmirea ei lăuntrică era aproape ca și a Bisericilor noastre. Pictura însă era neagră ca să se asemene cu Coptii egipteni (Autorul).

în limba coptică¹⁾. Astăzi Coptii cu un patriarh în *Cairo* purtând titlul «*de Alexandria*», având 12 episcopi subalterni, întrebuințează 3 liturgii: a sf. «*Vasilie*» care singură este întreagă conținând proanafora și anafora, a sf. «*Grigorie de Nazianz*» și a sf. «*Ciril din Alexandria*». Aceste două din urmă, conținând numai anafora și prin urmare ne fiind depline, se completează prin cea dintâi. Liturgia sfântului *Ciril* este aproape de același conținut cu liturgia sf. *Marcu*.

De și aceste trei formulare poartă numele autorilor amintiți,

Orașul *Cairo* din Africa de nord, în care am viețuit în August anul 1904. În mijloc se vede citadela sultanului egiptean *Saladin* (sec. XII), cu frumoasa moschee lucrată (incep. sec. XIX), în alabastru, porfir și marmoră, din porunca guvernatorului *Ali Mahomed*. Mai departe, peste râul *Nilul* se văd uriașele piramide «*Ghizeh*» pe cari le-am cercetat tot atunci. (Autorul).

totuși nu se poate dovedi prin nici o mărturie că acești părinți ar fi adevărații autori. Liturgia sf. *Vasilie* care se bucură de cea

1) Coptii se tae împrejur, ca și toți Mahomedanii și Evreii din toată lumea. Această datină există din timpurile începătoare ale omenirii și până azi. Iată ce poruncește Iehova lui Avraam în această privință (I. Moisi, cap. 17, v. 12):
 בְּרִית־שְׁלֵמָה יָמִים יְמִיל לָכֶם כָּל־יֹדֵב לְדֹרֹתֵיכֶם יֵלֵיד בֵּית וּמִקְנֵת בְּסֶפֶר מִכָּל
 : בְּרִיתֵיכֶם (Tot pruncul parte bărbătească de opt zile din-

tre voi și dintre toate neamurile voastre, se va tăia împrejur, atât cel născut în casă cât și acel cumpărat cu argint de la ori ce strein, care nu este din seminția ta).

mai mare autoritate la Copti, se întrebuintează în zilele postului celui mare, la amintirea morților și în alte timpuri anumite; aceea a sf. Grigorie de Nazianz se servește la sărbătorile Mântuitorului, ocaziunile solemne și în alte zile ale anului. Iar liturgia sf. Ciril este hotărâtă pentru luna Decembre și ajunul Crăciunului ¹⁾.

Limba liturgică la Copti în timpul de față este indoită: coptică și arabă. De și clerul lor respectă cu sfințenie limba coptică în care sunt scrise și traduse cărțile sfinte, totuși aceasta acum fiind prea puțin înțeleasă prin faptul că limba arabă mai ales, este mult vorbită în Egipt, din cauza acestor împrejurări, în liturgie se întrebuintează limba coptică tâlmăcită prin cea arabă ²⁾.

2. *Etiopienii*, sau cum se numesc acum *Abisinienii*, încreștinați prin secolul IV-lea, erau până în secolul VII-lea ortodocși și supuși iurisdicțiunii patriarhului din Alexandria. Dar în acest timp căzând în monofizitism, au rămas până azi în această erezie. Ei au un mitropolit intitulat «*Abuna*» cu reședința în «*Gondar*», hirotonit de patriarhul coptic din Cairo, și se servesc de 10 liturgii, unele de proveniență coptică: a «*sfinților apostoli*» numită și a sf. Matei, care consună cu liturgia coptică a sf. Vasilie; apoi a sf. «*Ioan evangelistul*», a celor «*318 sf. părinți*» ai sinodului I-lu ecumenic, a sf. «*Epifanie*», a sf. «*Iacov din Sarug*», a sf. «*Ioan Hrisostom*», a «*Domnului nostru Iisus Hristos*», a «*sfintei Maria*», pe care a scris-o Kiriak episcopul Behusei, a sf. «*Grigorie de Nazianz*» și în fine a lui «*Dioscur*» ³⁾. Dintre toate aceste liturgii, cea mai însemnată este a sfinților apostoli; iar celelalte nouă, sunt hotărâte pentru anumite zile.

Limba liturgică la Abisinieni este astăzi cea etiopică, dialect care diferă de limba arabă vulgară ⁴⁾.

3. Afară de Copti și Abisinieni, erezia monofizită mai cuprinde încă numeroși părtași și în Siria, numiți «*Iacobiți*». Aceștia au un patriarh primat (Mafrian) în Antiohia, supranumit «*Ignatie*» cu reședința oficială în mănăstirea *Safarani* lângă *Mardin* și cu supremația asupra Bisericii iacobite din Siria, Mesopotamia, Kurdistan și India de răsărit ⁵⁾. Iacobiții se servesc în

1) Conf. Prosper Guéranger, op. cit., Tom. I, ed. II, p. 219.

2) Biserica coptică numără acum vr'o 150.000 suflete într-o stare înfăpătată de cultură; după alții, sunt 500.000 de suflete. Coptii uniți cu Roma sunt 15.000; iar protestanți 5.000.

3) Conf. Prosper Guéranger, op. cit., Tom. I, pag. 220.

4) Biserica abisiniană monofizită numără vr'o 3.000.000 de suflete cu credințe creștine, ebraice și mahomedane, mai în lipsă de cultură de cât coptii egipteni. La Abisinieni există tăcerea împrejur, serbarea sâmbetei, rîndueile jidovești de mâncări și curățenii și o mulțime de superstiții cu forme religioase. Serviciul divin se face în bordee, corturi și umbrare de pae; la intrarea în ele, încălțăminte trebuie scoasă din picioare ca și la Islamiști. Uniți cu Roma sunt 10.000 de Abisinieni.

5) Iacobiții, sunt în număr de 80.000 suflete. După alți, 130.000, la care se adaugă și cei din India ca la 60.000 suflete; uniți cu Roma sunt vr'o 30.000. Iacobiții neuniți sunt păstoriți de un Mafrian, 18 mitropoliți și 3 episcopi.

prima linie de liturgia zisă a sf. Iacov, care unica este întreagă la ei, compusă adică din proanaforă și anaforă și continuând prin urmare, proscomidia, liturgia catehumenilor și a credincioșilor. Atâta afinitate se observă între această liturgie și liturgia greacă a lui Hrisostom precum și liturgia ierusalimiteană a lui Iacov. În cât proanafora este imprumutată textual din liturgia lui Hrisostom, iar anafora din aceea a lui Iacov fratele Domnului.

Dar pe lângă această liturgie, urmașii lui Iacov Baradai, mai au încă vr'o 30 de formulare în fragmente ¹⁾, toate de origine greacă ortodoxă. Cea mai mare parte din aceste liturgii iacobite, sunt compuse prin corifeii monofisitizmului ca Iacov Baradai, Dioscur, Sever, Gregorie Abulfaragius; altele sunt atribuite apostolului Petru, Ioan; iar o altă serie din ele sunt intitulate: a ss. Vasile cel Mare, Ioan Hrisostom, Dionisie Areopagitul etc. ²⁾

Limba liturgică la Iacobiți este cea siriacă, cum s'a zis mai înainte.

4. Pe lângă Biserica coptică, abisiniană și iacobită, mai este cuprinsă de eutihianism sau monofisitism și Biserica armeană. Inițiată și organizată în secolul IV-lea de Gregorie Luminaătorul ³⁾. Ea este astăzi prezidată de un patriarh universal (καθολικός), cu reședința în mănăstirea Ecimiadzin spre apus de cetatea Erivan ⁴⁾. Acesta mai are însă patru patriarhi sufragani: catolicosul din Sis în Cilicia ⁵⁾, catolicosul din Aghtamar ⁶⁾.

1) Renaudot în Liturgiul său numără 40 de liturgii la Iacobiți. Martigny în dicționarul antic. bis., zice că acești eretici au 28 de liturgii; iar eruditul maronit Avraam Echellensis († 1664), le urcă numărul la 50 de liturgii. De notat este că vestmintele liturgice la Iacobiți sunt aceleași ca și în Biserica greacă, s.e. Kutino (stichariul), Ouroro (orarul), Zunara (brăul), Zendo (măneacă) și Taino (felonul). În codicele Colbertin se face amintire și de sandale. Teodor Tarnavski, Despre cele mai însemnate liturg. ale Bisericii ortodoxe, pag. 190 seqq. Daniel, IV, s. 376.

2) Prosper Guéranger, Tom. I, pag. 220, Institut. Liturgic.

3) L. Sarmacas, Taina botezului și Liturgia Bisericii armenie de răsărit, Iași, 1895, pag. 121 seqq.

4) Catolicosul din Ecimiadzin, cu un sinod permanent compus din 8 episcopi, se alege de către cei 3.000.000 de Armeni din toate țările prin delegațiuni. El supraveghează ortodoxia Bisericii armenie de răsărit, hirotonisește episcopi și sfințește mirul. Sub iurisdicțiunea lui stau cele 7 diecese mari din Armenia rusească, două diecese din Persia, și parohiele din orașele Calcuta, Madras, Padua și Singapore din India.

5) Catolicosul din Cilicia cu reședința în Sis, se alege de adunarea generală din Constantinopole după o listă de eligibili, prezentată de congregațiunea acelei eparhii. Și acesta are dreptul de a hirotoni episcopi și a sfinți mirul, dar recunoaște supremația celui din Ecimiadzin. Are pe lângă sine o congregațiune clericală, și supraveghează 17 diecese împrăștiate în Armenia turcească, Cilicia, Siria, Palestina, Egipt, precum și alte parohii răspândite prin diferite părți. În privința administrațiunei economice, dă seama înaintea adunării generale din Constantinopole.

6) Catolicosul din insula Aghtamar, se alege tot de adunarea generală din Constantinopole, ca și cel din Sis. El n'are diecese, ci supraveghează numai peste două mănăstiri din două insule ale lacului Van. În ceea ce se atinge de administrațiunea lui economică, ca și cel din Sis, dă seama înaintea adunării generale din Constantinopole.

patriarhul din Ierusalim ¹⁾ și în fine cel din Constantinopole ²⁾.

Biserica armeană, are o *liturgie* proprie urzită în secolul IV-lea de *Grigorie Luminătorul* și asezată apoi în limba armeană prin secolul V-lea de către *Sahak* (Isaac) și *Mesrop*. Rugăciunile cari o compun, parte sunt culese din liturgiile grecești a sf. Iacov, Vasile și Ioan Hrisostom, parte sunt originale ale Bisericii armene. De fapt, liturgia aceasta, în care aflăm proscomidia, liturgia catehumenilor și a credincioșilor, seamănă mult cu liturgia greacă a lui Ioan Hrisostom ³⁾.

Mulți însă dintre Copti ⁴⁾, Abisinieni ⁵⁾, Iacobiți ⁶⁾ și Armeni ⁷⁾ au trecut la unirea cu Roma; iară o parte din acești eterodoxi s'au aruncat în brațele protestantismului ⁸⁾.

c) Monoteleții.

1. Maroniții de origine sirieni, după sinodul VI-lea ecumenic, rămaseră statornici în erezia *monotelismului*. Pentru a nu fi supărați în doctrina lor, cea mai mare parte din ei se

1) Patriarhul armean din Ierusalim, se alege tot de adunarea generală din Constantinopole ca și cei doi catoliciși de mai sus. El este superiorul tuturor mănăstirilor armene din Ierusalim și până la Iafa. Are la reședința sa un consiliu din 6 episcopi, o congregațiune compusă din episcopi, arhimandriți și diaconi, un seminarium și o tipografie. Starea economică o supune și acesta înaintea adunării generale din Constantinopole.

2) Patriarhul armean din Constantinopole încă din anul 1863, are un însemnat rol eclesiastic și politic. El este reprezentantul catolicosului din Ecimadzin, și față cu guvernul otoman este reprezentantul tuturor Armenilor din Turcia, cari aparțin acestei Biserici armene. Tot el prezidează și adunarea generală, care este compusă din 140 de deputați, dintre cari 20 sunt clerici, iar 120 laici armeni. Patriarhul se alege de această adunare generală după o listă de eligibili, prezentată de clerul pendinte de această patriarhie și se confirmă de Sultan. În guvernarea Bisericii este ajutat de două consilii permanente: unul bisericesc compus din 14 episcopi, arhimandriți și preoți, și altul laic compus din 20 de mireni. Amândouă consiliile sunt prezidate de patriarh. Mersul economic îl supune adunării generale. De această patriarhie atârnă 67 episcopi și 46 eparhii; apoi 7 parohii în Bulgaria, 4 în Rumelia, 11 în România, 1 în Suceava, 1 în Lemberg, 1 în Londra, 1 în Manchester, 1 în Paris, 1 în Marsilia și 3 în America. L. Sarmacș, op. cit., pag. 166-183.

3) Ioh. Tutuy, Istoria, Dogmele și Liturgia Bisericii armene de răsărit, Iași 1868, pag. 17. Conf. Herm. Adalb. Daniel, Codex Liturgicus ecclesiae universae, Tom. IV. Lipsiae, 1853. Aci se află textul acestei liturgii în limba latină, de la pag. 451-482.

4) Coptii uniți, în număr de vr'o 15.000, au un vicar apostolic în Cairo.

5) Abisinienii respinseră prin lupte ori ce Unire cu Roma; dar tot se află și printre ei misionari latini și protestanți. Uniți cu Roma sunt vr'o 10.000 de suflete.

6) Iacobiții uniți, în număr de 30.000, au un patriarh în Mardin.

7) Armenii supuși Romei, sunt vr'o 150.000 de suflete. Ei au un patriarh în Constantinopole și se servesc de liturgia armeană modificată în sensul celei romane. Protestanți sunt vr'o 15.000 de suflete.

8) Numărul protestanților convertiți dintre Copti, Abisinieni, Iacobiți și Armeni, este cu totul neînsemnat. Cel mai mare număr de protestanți convertiți dintre acești eretici, este acel de 15.000 suflete, aflat între Armenii din Turcia

retraseră în munții Libanului și se grupară lângă vechea mănăstire a sf. Maron († 433¹).

Acești eretici își avură totdeauna pe patriarhul lor monotelet cu reședința în munții Libanului, dar cu titlul «de Antiohia». În secolul XII-lea patriarhul latin din Antiohia Aimerich îi înduplecă la unirea cu Roma, fapt îndeplinit la anul 1445.

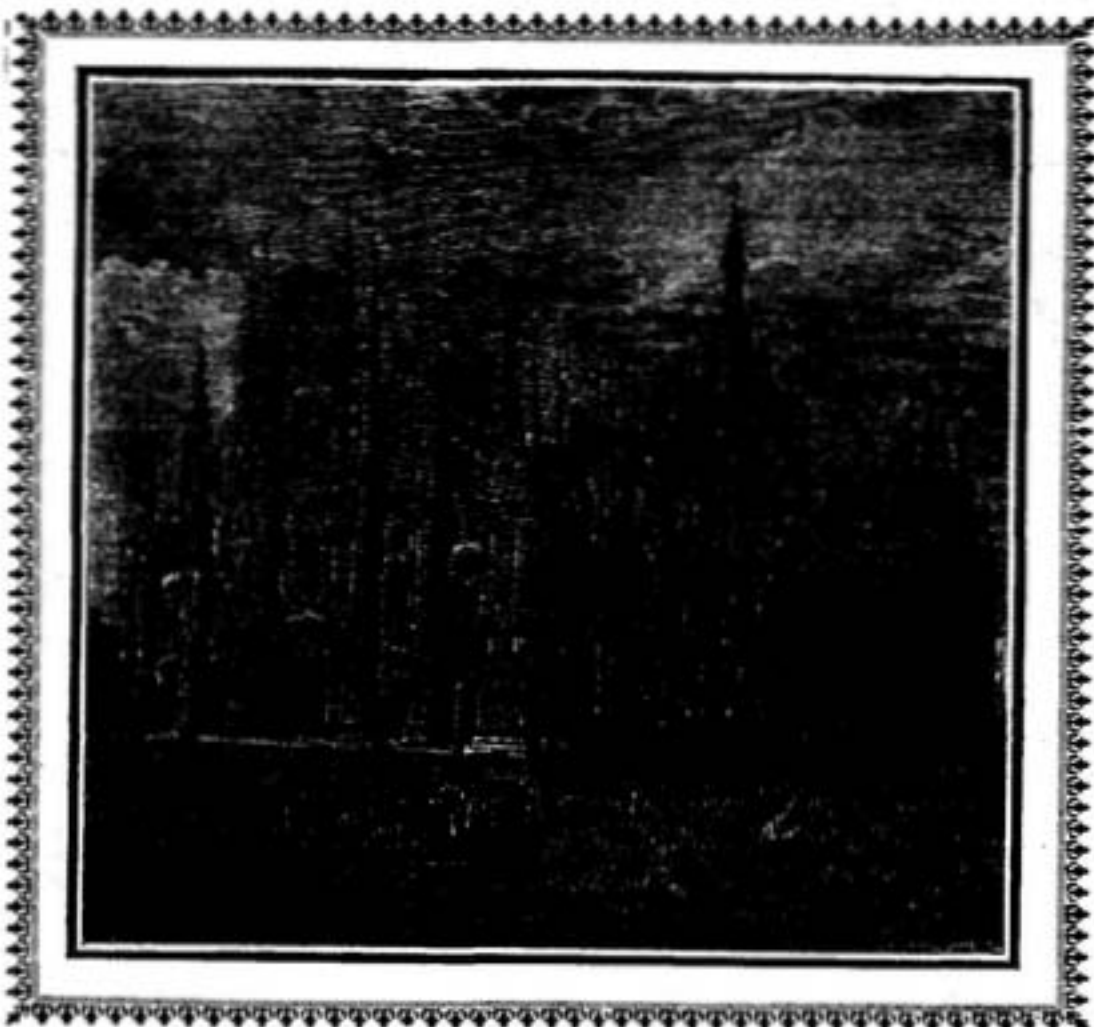
Chipul patriarhului maronit Ioan Haag (sec. XIX) din munții Libanului (Siria).

De la unire încoace, patriarhii monoteleți își au reședința de vară în mănăstirea de pe Liban numită de ei *Kannobin*; iar pe timpul ernoii locuiesc în *Bkerke* sau *Bkurka*, și-și adaugă la titlul «de Antiohia» numele lor propriu și încă un adaos de «Petrus» ori «Pavel».

iar între Copti, Abisinieni și Iacobiți, urmașii lui Luter și Calvin, au făcut prea puțini proseliți.

1) Numirea de „Maroniți” o dobândiră acești monoteleți, după unii istorici, de la mănăstirea sf. Maron; după alții, de la patriarhul lor Ioan Maron (an. 685). Ei sunt în număr de vr'o 300.000 suflete. Conf. A. Lerosey, op. cit., Hist. et. simb., pag. 6. Vezi Tez. Lit., Tom. I, pag. 57, n. 12.

2. Latinii pentru a-i apropia și mai mult pe Monoteleți, înființară în Roma *Colegiul maronitic* la anul 1584, din care eșiră mulți Maroniți învățați, dar și devotați scaunului papal. Între aceștia figurează liturgistul *Avraam* de la *Chakel* sau *Ekhel*, cunoscut mai bine sub numele de *Abraham Echellensis* († 1664). Apoi se distinse Maronitul *Ioseph Simon Assemani* arhiepiscopul Tirului (1719), și autorul operei «*Bibliotheca orientalis*» apărută în Roma între anii 1719—1728, în care desvoltă

Măreșea catedrală din orașul Milan (Italia) zidită în cel mai frumos stil gotic.

cu competență multe cestiuni cu privire la cultul oriental. El mai edită și operele lui Efrem Sirul cu multimea imnelor cari până atunci nu erau supuse unei critici științifice: iar între anii 1755—1757 apărură în Roma opera lui Simon ne terminată «*Calendaria ecclesiae universae*».

Dar nici unul dintre Maroniți nu a ajuns în cultură pe nepotul lui Simon Assemani, eruditul *Ioseph Alois Assemani*

(† 1768), ilustrat prin opera sa în 13 volume *Codex liturgicus ecclesiae universalis*. De și autorul n'a terminat această colecțiune liturgică totuși în jumătatea a II-a a secolului XVIII-lea (1749—1766), au apărut în Roma 13 volume 4°, de documente privitoare la rânduielele de botez, ungerea cu sf. mir, liturgia sf. Gelasie, Iacov, Leon, apoi felurite sfintiri și rindueli asupra serviciilor religioase ale Bisericii latine. După planul lui Alois Assemani, 20 de volume ar fi fost de ajuns pentru a termina colecțiunea ¹⁾. De la acest Maronit ne-a mai rămas și o dizertațiune «*De sacris ritibus*» publicată în Roma la 1757.

Interiorul palatului împărătesc din Berlin în care am intrat Mercuri 17 Iulie anul 1891, când am călătorit și prin alte părți ale Germaniei. În această măreață clădire, am văzut multe lucruri religioase. (Autorul).

3. Maroniții de și vorbesc astăzi limba arabă, totuși serviciul divin îl săvârșesc în *limba siriacă și haldaică*, se servesc de *14 liturgii iacobite* și poartă aceleași vestminte liturgice ca și Iacobiții. Aceste 14 liturgii sunt alese dintre liturgiile iacobite de curia romană prin secolul XVI-lea, întocmindu-se astfel așa numitul Liturgiar normativ haldaic, pentru Maroniți (*Missale chaldaicum*). Aci însă se dă preferință liturgiei care poartă

1) La această colecțiune Assemani fû ajutat de Benedict Manoldini, un călugăr bazilian de la Grotta-Ferrata. De la acest Manoldini ne-a rămas o epistolă adresată lui Assemani cu privire la un manuscript al liturgiilor iacobite. Conf. Prosper Guéranger, op. cit., Tom. II, pag. 496.

numele lui Xist II-lea episcopul Romei, de și liturgia aceasta nu este investită la Iacobiti cu vr'o autoritate deosebită¹⁾.

În Liturgiul maronitic sau introdus multe modificări în înțelesul roman. Așa în simbolul credinței s'a adăos cuvântul «filioque»; iar cuvintele instituirii, cum și chemarea sfântului spirit la prefacere, dobândiră o formă corespunzătoare liturgiei romane. În euharistie, Maroniții întrebuințează pâine nedospită și se împărtășesc cu lingurița sub amândouă chipurile deodată. Laicii însă nu se apropie de altar pentru a primi sfânta euharistie, ci îl așteaptă pe preot în acest scop la locașurile lor.

Spicuri asupra Literaturii liturgice

este 400 de scrieri liturgice, pline de valoare, cu titlurile, origina, și cu aprecieri asupra lor, sunt cuprinse în Literatura acestui studiu. Tot ce s'a scris până acum pe câmpul cel frumos al cultului, stă așezat cu bună rânduială în această Literatură. Din 400 de scrieri am împletit eu această

coroană de mare preț, începând cu cele mai vechi și finind cu cele din zilele noastre. Cei 400 de autori creștini, și au arătat cu dragoste pentru Biserică știința lor, și au lăsat-o ca moștenire urmașilor. Literatura liturgică prin bo-

găția cuprinsului ei, ne spune tot ce s'a petrecut și s'a cugetat în viața sfântă a creștinismului. Ea este cea mai complectă Istorie a închinării de Dumnezeu.

De aci se vede că a studia și a înțelege cultul creștin, este foarte greu, și nu-i este dat aceasta fie cărui muritor. A răsfoi Codicii liturgici, documentele vechi, scrierile tipărite ori rămase în umbra întunecului, va să zică a închină întreaga viață acestei munci istovitoare. Pe lângă aceasta se mai cere a fi cineva înzestrat cu dorul sfânt de a pătrunde rostul închinării, a trăi cu mintea în timpurile începătoare ale Bisericii, și a petrece cu gândul toate timpurile prin cari a trecut credința creștină.

Din privirile ce aruncăm asupra celor 400 de scrieri, înțelegem că în întocmirea cultului Bisericii noastre creștine ortodoxe de răsărit, în ființa lui publică și particulară, găsim filosofia cea mai înaltă,

1) Cele 14 liturgii maronite poartă aceste nume: a ss. Xist, Ioan Hrisostom, Ioan evangelistul, Petru, 12 Apostoli, Dionisie Barsalibi, sf. Ciril, Matei, Ioan Barsusan, Eustație, Maruthas, Iacov fratele Domnului, sf. Marcu și a II-a a sf. Petru. Prosper Guéranger, op. cit., Tom. II, pag. 221.

formulele cele mai luminoase de cugetare, precum și cea mai deplină înfățișare dogmatică. Dar tot din acest mare număr de scrieri, mai vedem că cei ce s'au abătut din calea cea dreaptă a Bisericei, au ră-tăcit și umblă în întunerecul necunoștinței. De aci iardși dovedim, că fără studiul amănunțit al Literaturii liturgice, nu poate să cerceteze cineva temeinic cultul creștin. Fără cunoștința acestei Literaturi, nu se poate așterne o temelie studiului liturgic, ci se rătăcește în necunoștința trecutului. Adevărul acesta ni se înfățișează tot așa, cum nu se poate închipui o cultură fără cunoștința clasicismului, cum nu poate fi cineva poet, literat, arhitect, pictor, până ce nu cunoaște rămășițele ce se mai păstrează de la cei vechi.

Nu putem să înțelegem liturgiile ortodoxe fără studiul lor clasic, fără a cunoaște începutul închinărei creștine, fără a ști că cultul nostru, s'a apărat cu prețul vieții miilor de martiri, și mai ales, fără a cunoaște, cel puțin în idei generale, tot ce s'a scris pe tărâmul liturgic. Numai în această Literatură aflăm cartea ce ne este folositoare pen-tru a scrie sau a cerceta ceva din cuprinsul cultului, precum și ori ce carte de acest fel, cu autorul ei, cu anul, conținutul și locul tipăririi. Literatura liturgică este deci „oglină” în care privim frumusețea cul-tului; iar unde lipsește oglinda, lipsește și cunoștința adevărată a chipului.

CUPRINSUL TOMULUI I-¹⁰

AL

TEZAUURULUI LITURGIC

	<u>Pag.</u>
Titlul Cărții	I—V
Inchinarea Tezaurului Liturgic	IX
Aprobarea Tezaurului Liturgic de către sfântul Sinod din București, al sf. Biserici autocefale ortodoxe române	XI
Cugetări liturgice	XIII
Inscripția cărții	XV
Către Cetitori	XIX
Bibliografia clasică și modernă consultată în lucrarea Tezaurului Liturgic	LV
§ 1. Definițiunea Tezaurului Liturgic	1
§ 2. Înțelesul cuvântului „missa” în Biserica latină	6
§ 3. Noțiunea cultului protestant	9
§ 4. Caracterul pozitiv al Tezaurului Liturgic	10
§ 5. Insemnătatea studiului liturgic pentru clerici și laici	11
§ 6. Științele auxiliare	15
§ 7. Izvoarele principale ale Tezaurului Liturgic. Scrierile patristice, colecțiunile liturgice și canonice	16
§ 8. Impărțirea în 3 Tomuri a Tezaurului Liturgic	26

ISTORIA ȘI LITERATURA LITURGICA.

§ 9. Conținutul celor 3 perioade	27
--	----

PERIODUL I-¹⁰

Istoria și literatura liturgică din secolul I—IX, sau timpul patristic.

A. Secolul I—IV.

§ 10. Cele mai vechi liturgii orientale. Scrierile răsăritene și apusene pri- vitoare la cult, în cele d'întăiu trei secole ale creștinismului	29
§ 11. Ereziile liturgice ale gnosticilor în primele trei secole	35

B. Secolul IV—IX.

	<u>Pag.</u>
§ 12. Intocmirea, autenticitatea liturgiilor Bisericii ortodoxe de răsărit și epoca de înflorire a literaturii de acest fel	38
§ 13. Liturgiile vechi occidentale, înlocuirea acestora cu liturgia română și epoca de înflorire a acestei literaturi	45
§ 14. Scrierile liturgice eretice de la secolul IV—IX	53
a) La Nestorieni	54
b) La Monofiziți	55

PERIODUL II-LEA**Istoria și literatura liturgică din secolul IX—XVI, sau timpul evului mediu.**

§ 15. Literatura liturgică a Bisericii ortodoxe de răsărit în evul mediu	58
§ 16. Literatura liturgică a Bisericii apusene din secolul IX—XVI	64
§ 17. Scrierile liturgice eretice în evul mediu	68
a) La Nestorieni	69
b) La Monofiziți	69

PERIODUL III-LEA**Istoria și literatura liturgică din secolul XVI-lea și până zilele noastre, sau timpul evului modern.****I****Biserica ortodoxă.**

§ 18. Scrierile liturgice în Biserica greacă	72
§ 19. Literatura liturgică rusească	75
§ 20. Literatura liturgică ruteană sau malo rusească	81
a) Cea ortodoxă	81
b) Liturgia ruteană unită, din Galiția și Ungaria nordică	82
§ 21. Literatura liturgică la Români	84
a) Secolul XVI.	88
b) Secolul XVII.	96
c) Secolul XVIII.	115
d) Secolul XIX.	120
e) Secolul XX.	123
La Românii din Bucovina	123

II

Biserica apuseană.

	Pag.
§ 22. Operele liturgice publicate de către romano-catolici, din secolul XVI-lea și până în jumătatea secolului XVII-lea	126
§ 23. Operele liturgice publicate de către romano-catolici, din jumătatea secolului XVII-lea și până către finalul secolului al XVIII-lea . . .	129
§ 24. Influența raționalismului și a Iosefinismului asupra liturgiei romane, din sfârșitul secolului XVIII-lea și până în primele decenii ale secolului al XIX-lea	133
§ 25. Secolul al XIX-lea și scrierile liturgice din acest timp la romano-catolici	136
§ 26. Literatura liturgică la Protestanți din timpul reformațiunii și până în secolul al XIX-lea	139
§ 27. Secolul al XIX-lea și scrierile liturgice protestante din acest timp .	143

III

Bisericile eretice.

Imprejurările ierarhice și liturgice la eretici în timpurile moderne.

§ 28. Numărul și valoarea liturgiilor de cari se servesc ereticii în timpul de față	147
a) Nestorienii	148
b) Monofiziții	151
c) Monoteleții	155
Spicuiuri asupra Literaturii liturgice	159

CELE 44 DE ILUSTRAȚII

ALE

TOMULUI I-^o DIN TEZAURUL LITURGIC

	Pag.
1. Chipul Autorului Tezaurului Liturgic în ținută de scriitor . . .	VII
2. M. S. Regele României Carol I. . .	XVI
3. Autorul cu trenul pe muntele Righi din Elveția . . .	XXI
4. Autorul se scaldă în râul Iordanul . . .	XXIII
5. Împăratul Justinian și soția sa Teodora . . .	XXXII
6. Palatul internatului Facultății de Teologie din București . . .	XXXV
7. I. P. S. S. Mitropolitul Ghenadie Petrescu . . .	XXXVI
8. Zeul Buda . . .	XXXIX
9. Caimucii în cultul lor religios . . .	XL
10. Preoți păgâni jucători . . .	XLI
11. Salbăteci se închină reptilelor . . .	XLII
12. Salbăteci joacă în cultul lor . . .	XLIX
13. Universitatea din București . . .	2
14. Autorul în Biserica sf. Paul de lângă Roma . . .	7
15. Autorul cu vaporul în orașul Malmö din Suedia . . .	12
16. Arhiereul lădă din V. I. . .	17
17. Catedrala românească din Sibiu . . .	24
18. Autorul se închină în Biserica sf. Mormânt din Ierusalim . . .	30
19. Un șeic beduin . . .	36
20. Basilica sf. Petru din Roma . . .	47
21. Împăratul Neron . . .	51
22. Un nestorian din India . . .	54
23. Autorul se închină în catedrala „Fotini” din Smirna (Asia) . . .	59
24. Biserica Notre Dame din Paris . . .	65
25. Un monofizit . . .	70
26. Biserica sf. Pantelimon din Odesa (Rusia) . . .	77
27. Catedrala Alexandru Newschi din Sofia (Bulgaria) . . .	83
28. Catedrala din Iași . . .	87
29. Autorul călătorește cu vaporul pe marea Nordului spre Anglia . . .	93
30. O țărancă română . . .	100
31. Mitropolitul Dosoftei . . .	106
32. Catedrala mitropolitană din București . . .	111
33. Reședința mitropolitană din Cernăuți . . .	124
34. Autorul cercetează catedrala sf. Stefan din Viena . . .	131
35. În Veneția . . .	135
36. Autorul cercetează catedrala Westminster din Londra . . .	140
37. Autorul călătorește cu vaporul pe Marea Egee spre Atena . . .	142
38. Catedrala orașului Upsala din Suedia . . .	145
39. Catedrala orașului Mexic din America . . .	146
40. Un preot nestorian . . .	149
41. Autorul în orașul Cairo din Africa . . .	152
42. Patriarhul maronit Ioan Haag . . .	156
43. Catedrala orașului Milan din Italia . . .	157
44. Autorul cercetează palatul împărașesc din Berlin . . .	158

SFÂRȘITUL TOMULUI I

PREȚUL TOMULUI I-^o, 6 LEI.

ERORI DE TIPAR

Pag. XXXVIII, rândul 12 numărând de jos în sus, cetește : mea						în loc de : meu	
"	5	"	41	"	"	"	τῷ
"	18	"	30	"	"	"	ἀποστόλων
"	25	"	17	"	"	"	Τρέσνικα
"	42	"	37	"	"	"	Πρόκλου
"	45	"	23	"	"	"	§ 13
"	71	"	29	"	"	"	Romela
"	97	"	45	"	"	"	invățătură
